

શ્રી યશોવિજયજી
જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

શ્રી

મૂર્તિદિક્ષા અને સમય સમીક્ષા
અથવા ભારત પ્રવોધ.

ચોજક અને પ્રકાશક,
રા. ગુલાબરાય વિ. કલ્યાણરાય હાથી.

+ ❦ +

મુંબઈ.

કિંમત સવા રૂપિયા.

શ્રી
મૂર્તિદિક્ષા અને સમય સર્માક્ષા
અથવા
ભારત પ્રબોધ.

“ શ્રી ગણેશાદિ દેવોનાં સ્વરૂપ, વાહન, સાધનાદિ સંકેતોનું,
સ્વરાજ્યનું, સનાતન ધર્મની શ્રેષ્ઠતા, અનેકમાં એકતા, એરમાં
અમૃત, ગૌરક્ષા, સ્ત્રીયોગ્યતા, કન્યાવિકૃત્યની વિરૂદ્ધતા, શિષ્યા,
સૂત્ર, સૂતક, ગૃહણ, પરદેશગમન તથા ભારતભૂમિની ઉત્કૃષ્ટતા
માટે કેળવણીનો વિચાર વિગેરેનું અને આધુનિક સુધારક
ચળવળનું અપૂર્વ યુક્તિ અને પ્રમાણપુરસ્સર દિવ્યદર્શન.”

—:૦:—

ચોજક અને પ્રકાશક:—

રા. રા. ગુલાબરાય કલ્યાણુરાય હાથી,
શ્રીયુત્ શેઠ ગો. તે. હાર્દસ્કુલના સંસ્કૃત શિક્ષક, મુમ્બઈ.

+++૦+++

સને ૧૯૧૭] સર્વ હક્ક સ્વાધીન. [સંવત ૧૯૭૪

કિંમત સવા રૂપિયો.

મળવાના ઠેકાણા:--

—:૦:—

શ્રી 'સરસ્વતી' જાપજાનું,

૩૫૬, ના દેવી રસ્તો, માંડવી પોસ્ટ ઓફીસ પાસે-મુંબઈ

તથા

સર્વે જાણીતા પુસ્તકો વેચનાર પાસેથી મળશે.

મૂર્તિદર્શન.

કવાલી.

- મનુષ્ય જે ભાવના કરશે, એમાંથી એક પ્રકારે હશે—ટેક.
શરીરકાં આત્મની ચિન્તા, અવળી સવળી ધરી અહંતા. ૧
- વિષયના બહિર્ પદાર્થોમાં, અન્તરનાં દિવ્ય સ્વરૂપોમાં;
તજ સંસારની તૃષ્ણા, લજ નિજ નાથ અન્તરના. ૨
- ક્ષણિક લૌકિક ભોગ મળવા, જુદા અહંકારને ટળવા;
નિરંજન નિત્યને સ્મરવા, દોષ દષ્ટિ બીજે કરવા. ૩
- મૂર્તિમય ધ્યાનને ધરવા, પરમ પદ તેથી નીરખવા;
પ્રવૃત્તિ દુઃખ પરહરવા, નિવૃત્તિ સુખ સંધરવા. ૪
- કરી પહેલું પ્રભાતે કામ, હૃદયમાં ચિન્તવી હરિનામ;
નિહાળી સુંદરી મૂર્તિ, આપે જે જગતને સ્મૃતિ. ૫
- સેવી સંપત્ત સદા દૈવી, ઉખેડી આસુરી વૈરી;
અનેકે એકને પેળી, અખંડા નન્દને દેખી. ૬
- હૃદય ઝળકાટથી ચેતી, કષ્ટ સદૃશાં ગયાં લેખી;
વિદારો દીન બંધો નાથ, કૃપાસાગર અમારાં પાપ. ૭
- વિનવતાં જોડીને બે હાથ, મળી ભેટ છે આપોઆપ.;
મીરાં નરસિંહ અને પ્રહ્લાદ, દ્રુવ અંબરીષ થયા કૃતાર્થ. ૮
- માનો મૂર્તિતણો પ્રતાપ, વિશેષે શું કહેવી વાત!
મૂરખને છે ઘણો સંતાપ, પ્રભો તેને સુમતિ તું આપ. ૯

। ॐ तत्सत् ।

श्रीस्वदेश स्तुति. (जयदेव जयदेव राग.)

ॐ सांख्य योगस्थानैक्य, प्रकटित गजवदनं (२) मूषक भक्त्या मोदक (२)

भुक्त्यामुक्तिप्रदम् नमामि निजदेशम् ॥ १ ॥

तुर्यातीत म भयपद, मशेष विघ्नहरं (२) ताप त्रिविधतृष्णाहर, (२)

त्रिशूलसर्पधरम् ॥ नमामि० ॥ २ ॥

मयूरवीणा ग्रन्थवरैर्वे स्फाटिक सत्त्वभरं (२) कला संगीत साहित्यै, (२)

ज्ञेयानृतसिकरम् ॥ नमामि० ॥ ३ ॥

जगतोजनकं कमलोद्भूतं, निर्मलं वायुरूपं (२) । हंसवहं वेदवदं, (२)

विकसित चतुर्मुखम् ॥ न० ॥ ४ ॥

धर्मबोधयोरूपं, नन्दिगरुडम्बकं (२) । सकल संकट संहरणे, (२)

हरहरिपदभक्तम् ॥ न० ॥ ५ ॥

एवं सर्वमभिज्ञ, मखण्डमेकरसं, (२) शुद्धं बुद्धं सुखदं, (२) सुरेश

परमेशम् ॥ न० ॥ ६ ॥

निर्भय नित्यनिरञ्जन, निखैगुण्यमजं, (२) सच्चित्सुखनिजरूपं, (२)

सदैव साम्राज्यम् ॥ न० ॥ ७ ॥

श्रद्धाभक्ति ध्यानसमाधि, गम्यामृततत्त्वं (२) । दर्पैवति हे जननि,

(२) कृपयाते विदितम् ॥ न० ॥ ८ ॥

तवोपकारानन्त्यं, रिद्धिसिद्धि मयं (२) । स्मृतवानत्वामन्ये, (२) ।

प्रभया धन्योऽहम् ॥ न० ॥ ९ ॥

तत्त्वमसि महावाक्ये, लक्षणयाज्ञानं (२) । तद्वत्कल्याण कुसुमे, (२)

गृहीतसुग्राणम् ॥ न० ॥ १० ॥

नाना छिद्र घटोदर, दीप समविकासं (२) । सिंहसदाचार वहजगदादि

विलासम् ॥ न० ॥ ११ ॥

१ विचार. २ लेखकना स्व० मातुशी दीवाली. ३ गुलाबराय.

ॐ

मातृदेवो भव ।

कुपुत्रोजयेत कचिदपि कुपाता न भवति ।

वेषमासारमुभृत्यजनीतं जननी मनः ।

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

श्री 'सरस्वती' ग्रन्थालय, मुम्बई.

॥ ॐ तत्सत् ॥

अर्पण पत्रिका.

— ❁ ❁ ❁ —

ब्रह्मानन्दं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिं
द्वंद्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादि लक्ष्य
मेकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षीभूतं
भावातीतं त्रिगुणरहितं सदगुरुं तं नमामि ॥

हे परम हितैषिणि देवते, दीपवति, जननि भारतभूमे तारा
अनुपम निरतिशय અનેક ઉપકારોનાં સ્મરણપૂર્વક, અખિલ
જગતના સારરૂપા, પરમ સુખના નિધાનરૂપા, વ્યાવહારિક
તથા પારમાર્થિક ઉત્કૃષ્ટ સૈન્દર્ય અને સમૃદ્ધિનાં અધિષ્ઠા-
નરૂપા, સર્વ વન્દનીય, માનનીય અને અનુકરણીય
ઐશ્વર્ય સિદ્ધાન્તનાં આદર્શરૂપા, સમષ્ટિ દેહદૃષ્ટીએ
ઘટાકાશનાં દૃષ્ટાન્તરૂપા, અતિ મધુરા, બહુ
ગમ્ભીરા, પરમ પવિત્રા અને સુદિવ્યા તારી
મૂર્તિનાં દર્શનથી કૃતકૃત્ય થઇ અલૌકિક
તત્ત્વના, તારી પ્રસાદીરૂપ પ્રકાશને,
આરાતિરૂપે, તારાજ તેજઃપુજને
આ અલ્પ નિઅન્ધદ્વારા સરિત્
સાગર ન્યાયે સવિનય
સપ્રેમ સમર્પું છું.
इति मंगलम् ॥

भवदीय,

गुलाबराय कल्याणराय हाथी.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૪	અવેડા	અવાડા
„	૭	તથ	તથા
૩	૪	મળવાનો	મળવાનું
„	૨૫	કરવા	કરવા પ્રસંગ
૨	૪	પુત્રાદિ	પુત્રાદિ
૩	„	પતિગ્રહ	પ્રતિગ્રહ
„	૫	કાન	કાનસંધી
„	૨૧	પ્રદ	પદ
૧૧	૨૨	મળી	મયી
૧૨	૨	અસારણુ	અસાધારણુ
૧૪	૭	કુષ્ટિતા	કુણ્ડિતતા
„	૧૦	જેમાંથી	જેમાં
૨૧	૭	પાડે	પત્રગ
૨૫	૧	શાસ્ત્રાણિત્રે	શાસ્ત્રાણિતે
„	૪	પાહ	પાહિ
૨૬	૧૨	નિષ્કામ	નિષ્કામ કર્મ
૨૭	૧૮	ઉપનિષ્	ઉપનિષદ્
„	૧૯	શેર	શર
૪૪	૫	શુદ્ધિ	સિદ્ધિ
૫૧	૧૨	સગુણ	સગુણુ
„	૧૬	પ્રતિમાં	પ્રતિમા
૫૨	૧૩	ધણુ	ગણુ
૫૪	૨૩	જાનામિ	જાનામિ:

૫૯	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૬	૧૮	વાણીની	વાણીથી
„	૨૧	તમારે	તમારે
„	„	પૂજ્યે	પૂજ્યે
૬૪	૫	સમષ્ટિક	સમષ્ટિ
૬૬	૧૨	રાત્મનિ	રાત્મનૂ
૭૨	૨	શાન્તિ	સાન્ત
„	૨૪	તેમાં	તેમાં
૭૪	૧૭	અને	એવાં
૭૮	૧૫	વિભાગતઃ	વિભાગશઃ
„	૨૦	મોક્ષસે	મોક્ષસે
૮૧	૪	પ્રવૃત્તના	પ્રવૃત્તિના
૮૪	૧૪	ધર્મોણવ	ધર્મણવ
૯૧	૯	માટે	તેવા
„	૧૩	સાધુ	સાધુઃ
૧૦૨	૧૨	વચ્ચે	વચ્ચે ન
૧૦૮	૧૭	મહાદેવજીની	મહાદેવજીના
૧૦૯	૧૯	માન	માનની
૧૧૦	૫	મૃત્વે	મૃત્યવે
૧૧૭	૨૪	જતત	જગત્
૧૧૯	૧૮	ભ્રષ્ટાચાર	ભ્રષ્ટાચાર
૧૨૨	૧	વાહક	હુકમના વાહક
„	૨૨	પ્રસન્નચેન્દ્રિય	પ્રસન્નચેન્દ્રિય
૧૨૪	૧૭	જેવાં	જેવું
સામાન્ય		મહાન્	મહા

वेदान्तार्थ विभासकायगुरवे शान्तायसंन्यासिने
नानावादीनगेन्द्रसंघपवये योगेन्द्रवन्द्यायच ।
मोहध्वान्त दिवाकरायभगवत्पादाभिधांविभ्रते
तस्मैभाष्यकृतेनमोस्तुसततं पूर्णायबोधात्मने ॥ १ ॥

ॐ तत्सत्.

ઉપોદ્ધાત.

સર્ગસ્થિતિ પ્રભય હેતુમચિન્ત્યશક્તિં ।
વિશ્વેશ્વરં વિદિત વિશ્વ મનન્ત મૂર્તિમ્ ।
નિર્મુક્ત બન્ધન મપાર સુસ્વામ્બુરાશિં ।
શ્રીવલ્લભં વિમલ્લ બોધ ઘનં નમામિ ॥

ધ્ધિરના નિશ્વાસરૂપ, સાક્ષાત્ નારાયણ સ્વરૂપ, અપૌરુષેય વેદોના મહાવાક્યોગમ્ય યોધનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં અશક્ત બુદ્ધિને, નિરૂપમ અલૌકિક તત્ત્વ સંપાદન કરી આપવામાં અસાધારણ સાધન પુરાણો છે. કુવામાં હોય તો અવેડામાં આવે એ ન્યાયે વ્યાસ ભગવાન્ કે જેની વિશાળ બુદ્ધિ વર્ણવવામાં આવે છે, તેણે વેદોના સારરૂપ ઉપનિષદના સિદ્ધાંતને સૂત્રરૂપે દર્શાવ્યાં છે, તેણે અખિલ વેદોના રહસ્યને ૧૮ પુરાણોદ્વારા પ્રગટ કર્યું છે, તથા મહાભારતના ૧૮ પર્વોમાં ૧૮ અધ્યાયની ગીતારૂપ અદ્વૈત અમૃત દષ્ટિદ્વારા આર્યાવર્તના નિર્મળ અંતઃકરણને ઉત્કૃષ્ટ કોટીએ પહોંચાડવા પરમ હિતકર સાધનો સુલભ કરી સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર પરમ ઉપકાર કર્યો છે. કમળો હોય તે પીળું દેખે એ ન્યાયે પોતાની દષ્ટિના-બુદ્ધિના દોષને લીધે પુરાણોને પોપલીલા, ગંધગોળા માનનારા મનુષ્યરૂપ પશુઓ પરમ દયાને પાત્ર છે. પરમહિતકર્તા પ્રભુ તેમને સદ્બુદ્ધિ અર્પે. જમાનો બહિર્ગ્રવૃત્તિને મુખ્ય ગણી રાજતંત્રને પણ પરાણે સ્વીકારે છે, પણ ધર્મતત્ત્વ એવું ન ધણીઆતું થયેલું દિસે છે કે મનુષ્યોને અદૃષ્ટ તત્ત્વનો ભયજ નથી. શ્રદ્ધા, આસ્તિક્ય

અને ધાર્મિક ખરી વૃત્તિ કવચિત્ નજરે પડે છે. પારકી થાળીમાં લાડુ મ્હોટો લાગે છે, અને તેથી આભાસને અધિક માની મૂળ વસ્તુને ગુમાવે છે. આર્ય ધર્મનાં એવાં ઉંડાં મૂળ છે કે યથા રાજ તથા પ્રજા એ પાઠ લલુવામાં તો આવે છે ખરો, પણ જ્યાં ભજવવામાં આવે છે ત્યાં વેશ કળાઈ જાય છે, અને અતો બ્રહ્મ તતો બ્રહ્મ થઈ જાણના લપટયા વિષ્ટામાં પડતા દેખાય છે. રંગ છે જમાના તને કે જેમ જનો લણતા જાય છે તેમ ભાન ભૂલતા જાય છે, અને અદ્ય સુખના હેતુથી, મિથ્યા અભિમાનથી ગધેડે ચડીને પણ પ્રસિદ્ધ થવા માટે અગર ગમે તે હેતુથી વિશેષ લાભપ્રદ વસ્તુને તજતા ન શરમાઈ, સ્વચ્છન્દતાથી છૂટનો લાલ લેતાં ફૂલાઈ, સૂર્ય સામે ધૂળ નાંખી, બગાઈ મારતા કેળવણીને ભૂલવણી ગણાવી પોતાની વિચાર મૂઢતા અને અધોગતિ દર્શાવે છે ! આવી વ્યક્તિઓના પોકળનો લાલ લઈ વિદેશીઓ ધર્મબ્રહ્મ કરવા પ્રયાસ કરવામાં કાચું રાખે શેના ? અનેક પ્રસંગમાં ઉંઘા અવળા આક્ષેપો સાંભળતાં ઘણો વખત થયાં સ્વાનુભવને પ્રગટ કરી જનસમાજને યત્કિંચિત્ લાલ થાય તો સાર, એવી ભાવના થયા કરતી હતી તેને પરિણામે આ પ્રયાસ આભારી છે. નૂતન પંથીઓ, માર્ગીઓ, સમાજીઓ, મીશનરીઓ આદિ આન્તર અને બહારના મહાશત્રુઓના ત્રાસમાંથી સનાતન ધર્માવલમ્બી પ્રજા મુક્ત રહે માટે, ભારતના સનાતન ધર્મના નેતાઓએ, પુરાણોની મહત્તા, દેવોના સ્વરૂપોનું રહસ્ય, આચારની આવશ્યકતાનું સકારણ સ્પષ્ટીકરણ તથા વિચારની શ્રેણી વગેરેની સમજ આપનારા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા જોઈએ, અને અજ્ઞાનિ મનુષ્યોને સ્વધર્મપરાયણ રહેવામાં અનુકુળતા કરી આપવી જોઈએ. વ્યવહારમાં જેમ ગુપ્ત બાબત અમૂક વ્યક્તિઓને અમૂક પ્રસંગે જ દર્શાવી શકાય છે તેમ પરમાર્થમાં ગુપ્ત

સંકેતો બુદ્ધિની અમૂક હદમાં અમૂક પાત્રને જ પ્રગટ કરી શકાય છે. જેમ વ્યવહારની બાજી અદૃષ્ટને આધીન છે, તેથી મન ધારે પણ પ્રભુ પાર ઉતારે; એ ન્યાયે દેવોના સ્વરૂપોની પ્રતીતિ વિષે સમજવાનું છે. તાત્પર્ય રોટલો મળવાનો છે, ટપાકા ગણવાનો નહિ. એક ચિન્હથી કાર્ય સિદ્ધ થતું હોય તો અનેકમાં કાળક્ષેપ કરવો વૃથા છે, તેમ આ દૈવી સંકેતોનું સમજવાનું છે. જ્યારે આપણે કોઈ કાર્યનો આરંભ કરીએ છીએ ત્યારે અમૂક વસ્તુમાં અમૂક ભાવના કલ્પીએ છીએ. જેમ ભૂમીતિમાં બિન્દુની કલ્પના, સોપારી કે શ્રીફળ, કાષ્ટ કે પાષાણમાં ઈશ્વર ભાવના કરી તેમાં હેતુ, શુદ્ધિ, નિર્વિઘ્નતા, આનન્દ અને મનકામનાની પરિપૂર્ણતા વગેરે હોય છે; તેમ જ અમૂક દેવોને અમૂક વાહનો, અમૂક સાધનો, અમૂક સિદ્ધિઓ વગેરેના સંકેતમાં હેતુ, સર્વ અનર્થની નિવૃત્તિ, અને પરમકલ્યાણની પ્રાપ્તિ છે. કોષ કહે કે અમોને કેમ સમજાતું નથી, તેનો જવાબ એજ છે કે જે વિધિ બતાવેલ છે તેને યથાર્થ રીતે પાળી પરમાર્થ દૃષ્ટિથી જગતનો વિચાર કરતાં એમ સમજાય છે કે દૃશ્ય કે શ્રાવ્ય સર્વ નામરૂપાત્મક પદાર્થો દૃષ્ટાન્તરૂપ છે. સિદ્ધાન્ત આત્મતત્ત્વ છે. તેવી જ ભાવનાથી કર્મ, ઉપાસના કરવાનો હેતુ છે, અને સર્વને જ્ઞાનમાં સમાવવાનો ઉપદેશ છે; માટે અદૃષ્ટ બુદ્ધિ પ્રમાણે કોષ વ્યક્તિ પોતાનો અનુભવ દર્શાવે તેટલું જ સાંકેતિક બળ છે, એમ માનવા જરૂર નથી. રૂચિ વૈચિત્ર્યને લીધે એકને ગમે તે બધાને ગમે જ એમ માનવાનું પણ નથી; તથા અન્ન એવો ઓડકાર એ ન્યાયે પણ માંદાને પરાણે કડવી દવા પીવી પડે તેથી કડવાશ ઉદ્ભવે પણ તે મેળવવા તેનો હેતુ નથી હોતો, માટે તે પ્રમાણે કદાચ અધિક કે ન્યૂન આ સમષ્ટિ આત્મક તત્ત્વોનું નિરૂપણ જણાય તો તેમાં ટીકા કરવા અગર એટલા જ કારણ

માટે અભાવ તથા તિરસ્કાર તે સાંકેતિક વસ્તુઓ વિષે પ્રાપ્ત ન થવો જોઈએ. જેમ એક જ વસ્તુને પત્ની, માતા, પુત્રી વગેરે ભાવે મનાય પણ વસ્તુસ્થિતિ નિર્વિકાર છે તેમ આ દેવોનાં સ્વરૂપ સ્વતઃ નિર્વિકાર જ છે; માત્ર મનોબળને પુષ્ટિ મળે અને પરિણામ ઈષ્ટ આવે એવો પ્રયાસ કરવા વૃત્તિને સ્થિર કરવા આલમ્બનની જરૂર હોવાથી અનેકમાં એકને સિદ્ધ કરતાં શિખવાનું છે. આપ પુરૂષો માને છે કે સર્વ સંકલ્પમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. સંકલ્પાત્મક સર્વસ્મ, માટે આ મૂર્તિઓનો સંકલ્પ જ્યારે જ્યાં સ્ફૂરે ત્યારે ત્યાંજ પ્રતીત થાય છે. ઇન્દ્રિયોનો સ્વભાવ શરીર બહાર પ્રવૃત્ત થવાનો છે તેથી મનોવૃત્તિ સ્થિર કરવા માટે બહિરાકૃતિઓનું નિર્માણ છે. એના અધ્યાત્મિક અર્થથી એવા સ્વરૂપનો અન્યથા અભાવ છે, એમ માનવા જરૂર નથી. સામાન્યતઃ સર્વ દેવોના સ્વરૂપમાં સર્વ મનોધર્મો અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ ભાવને દર્શાવતા અનુભવાય છે. ભય, આશ્ચર્ય અને વિપ્રમતાની પ્રતિકૂળતામાં પ્રેમ, પરિચય અને શાન્તિની અનુકૂળતા ઘટેલી જણાય છે, અને તેનું ધ્યાન કરતાં વૃત્તિ સ્થિર થતાં, વિધિ, નિષેધ, સગુણ, નિર્ગુણ, સુખ, દુઃખ આદિ દ્વન્દ્વોનો ભેદ મટી સ્વપરનો અભેદ સ્થિર થતાં તન્મયતા લીનતાના સાક્ષાત્કાર રૂપક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવો જ આશય ગ્રહણ કરવાથી ઉત્કૃષ્ટતાની પરાકાષ્ટા સચવાય છે એમ માની, મનાવવા યત્ન કરી હંસ દૃષ્ટિથી સંભાવિત રખલને સુધારી સારસુધારસ પાન કરવા નત્ર સપ્રેમ સચિનય વિજ્ઞાપિ છે.

મુ. મુંબઈ, સં. ૧૯૭૩ } વિજ્ઞાપક,
વિજયાદસમી. } ગુલાબરાય વિ. કલ્યાણરાય હાથી.

શ્રી ગજાનન.

અવિરલ મદધારા ધૌત કુમ્ભઃ શરણ્યઃ
ફણિવર વૃત્તગાત્રઃ સિદ્ધ સાધ્યાદિવન્ધઃ ।
ત્રિભુવન જન વિઘ્ન ધ્વાન્ત વિધ્વંસ દક્ષઃ
વિતરતુ ગજવક્ત્રઃ સંતતં મંગલં વઃ ॥

શ્રી ગણેશ મહિમા-ગણુ એટલે સમૂહ અને ઇશ એટલે તેનો નિયાંતા તેને ગણેશ કહે છે. સમષ્ટિ આત્મક લૌકિક પ્રપંચ અપંચિકૃત તથા પંચિકૃત ભૂતોનું કાર્ય છે તેના આન્તરીક નિયંતાને ગણેશ સંજ્ઞા અપાય છે. પંચભૂતોનો સંઘ આ દૃશ્યમાન જગત્ છે તેના અધિષ્ઠાતા ચૈતન્ય મૂર્તિ આદિ દેવને ગણુપતિ વા ગણેશ કહે છે. મહા માંગલિક પરમ કલ્યાણુ સ્વરૂપ વસ્તુ કેવલ ચૈતન્ય જ છે માટે સર્વ લૌકિક વા અલૌકિક પ્રવૃત્તિમાં સર્વ વિઘ્ન ઉપશાંતિ માટે પ્રથમ નમન આ દેવને કરવામાં આવે છે. બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રણ મુખ્ય દેવમૂર્તિઓ મનાય છે, અને ગણેશ મહેશનું અંગ ગણાય છે છતાં એ સર્વ દેવો કરતાં પ્રથમ વન્દનીય ગણાય છે તેનું કારણુ પરમ ગહન છે. મહાદેવજી સ્વાભિમાનના મદથી પરમ ક્રોધવાન્ થયા અને પુત્રના મસ્તકનો ઉચ્છેદ કર્યો અને ગણુપતિએ સ્વમાતાની આજ્ઞાને વિશેષ માન્ય ગણી આત્મભોગ આપ્યો એવી હકીકત પુરાણુમાંથી મળી આવે છે. આ બનાવ ઉપરથી શિષ્યવાનું એ છે કે, (૧) જનની પરમ સન્માનનીયા છે (૨) આજ્ઞાપાલનની પ્રતિજ્ઞા પાળતાં વિનાશ થાય તો પણુ શ્રેયસ્કર છે (૩) પરિણામે શક્તિનો જ વિજય થાય છે, (૪) સાહસના પરિણામે પશ્ચાતાપ અને અધોગતિ થાય છે. ત્રિપુટી

આત્મક દેવમૂર્તિઓ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સંસારી છે. જ્યારે ગણ-
પતિ રિદ્ધિસિદ્ધિનો નેતા થઈ કેવળ જ્ઞાનમૂર્તિરૂપ યોગી છે. મહા-
દેવજી જ્યારે ગર્વ રહિત થયા અને હૃદયમાં કર્ણા વ્યાપી ત્યારે
પુત્રાદિચ્છેત્પરાજયમ્ । એ ન્યાયે ગણેશને અલૌકિક સ્વરૂપ અર્પી
સર્વ પ્રવૃત્તિમાં આધિક્ય આપ્યું. આધિ લૌકિક, આધિદૈવિક અને
આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિમાં સર્વના વિનાયક બનાવ્યા તેથી ગણેશ વિના-
યક પણ કહેવાય છે. ગણપતિની મૂર્તિ વિચારતાં નિરૂપમ તત્વનો
પ્રકાશ થાય છે. આ દેવનું મુખ હાથીનું કલ્પેલું છે, કારણ કે
હાથીનું અંગ મહા કામથી વ્યાપ્ત હોય છે એથી સ્પર્શસુખ તેનો
પરાજય કરાવે છે; પરંતુ હાથીનું મુખ બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ઠની સમાધિની
સમ ભૂમીકા દર્શાવે છે. હાથી મુખ ધોવામાં નોળીકર્મ જે યોગનું
અંગ છે તેને જાણે છે-સમ્યગ્ અવેક્ષણ એટલે સ્વસ્થિતિનું
સંરક્ષણ કરવામાં અસાધારણ દીર્ઘદૃષ્ટિ એ સમ્યગ્ જ્ઞાન સાંખ્ય
સૂત્રક છે-એ પ્રકારે યોગ અને રાજયોગનું ઐક્ય દર્શક આ મુખ
મુદ્રા છે. વળી હાથીના કુમ્ભસ્થળમાંથી અવિરલ મદધારા વહે
છે તે ઉપરથી બ્રહ્મસ્વરૂપ સંસ્થિતિથી પરમ અમૃતરૂપ સમિતી
પ્રતીત થતી તૃપ્તિ સૂચવે છે. હાથીની ચક્ષુઓ એવી બનેલી
છે કે સ્વાભાવિક રીતે પોતે મ્હોટો છતાં બીજને પોતાથી મ્હોટા
દેખે. આ એનો નિરભિમાન ગુણ દર્શાવે છે. હાથીના કાનમાંથી
ચપ્પર નીકળે છે, તે અન્યના દોષને દૂર કરી પોતે નિર્દોષિ રહી
સંકેત વિકાસની શક્તિવાન હોવાથી આત્મતત્વના નિર્લેપત્વ અને
અણુત્વ અને મહત્વપદ દર્શક છે. હાથીને બે પ્રકારના દાંત હોય
છે, અંદરના દાંત ચાવવાના અને બહારના દાંત કેવળ શોભાના
છે. એથી જ્ઞાનિનો વ્યવહાર અન્તરમુખ વૃત્તિથી ઐક્ય, વૈરાગ્ય
અને જ્ઞાન આત્મક તથા બહિર્વૃત્તિમાં સ્વાભાવિક ભેદ, રાગ અને

અજ્ઞાનાત્મક હોય છે એમ દર્શાવે છે. હાથી ખાય થોડું અને ઉરાડે ઘણું એ ઉપરથી સંસારનું ખરું સ્વરૂપ સમજનારનું ઔદાર્ય પરમાર્થ અને સંતોષ દર્શાવે છે. ધીરે જોઈ સેંકડો લાલનથી ખાવું શરૂ કરે છે એથી પતિગ્રહ કરવામાં અશ્ચયિ, નિર્લોભ અને વસ્તુ પરીક્ષાનો બોધ મળે છે. હાથીના કાનમાંથી મોતી પણ નીકળે છે, તેથી કર્ણ ઇન્દ્રિયનો વિષય શ્રવણ છે, માટે શ્રવણ એવું કરવું કે જેથી મૌકિક ક્ષણ મળે. મોતી હંસનો ચારો છે તેથી આહાર શુદ્ધિથી સત્વશુદ્ધિ અને તેથી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ મળે અને સાર અસાર જાણવાની હંસદષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય અગર પરમહંસપદ સિદ્ધ થાય તેવું શ્રવણ ઇન્દ્રિયદ્વારા જ્ઞાનામૃત ભોજનનો સ્વીકાર સૂચવે છે. ગણેશના ગાત્રનો વિચાર કરતાં તેમને શરીરે સર્પના વિષમય આભૂષણ છે તેથી ગજનનનું કેવળ આનનજ ધ્યેય રૂપ છે. પોતે નિર્ભયાત્મક છે અને મહાન હાલાહળ પણ તેમને અસર કરી શકતું નથી એવા નિર્મળ છે. વળી સુખડ જેમ શીતળતા, સુગંધ અને કટુતાથી યુક્ત છે છતાં શીતળતા અને સુવાસ પ્રસારે છે, એવા ગુણી તત્વને સર્પો પ્રસન્ન કરે છે અને પોતાનું વિશ્રામસ્થાન માને છે તેમ શ્રી ગણેશના અવયવો મહા શીતળતા અને પરોપકારતાથી સુકીર્તિરૂપી સુવાસ અર્પનાર હોય એમ સૂચવે છે. શ્રી ગણેશને સિન્દુર લગાડવામાં આવે છે તેનું કારણ એવું છે કે રાગની સ્નિગ્ધતા અને શાન્તિ દર્શનથી રજેગુણ પ્રવૃત્તિમાં સત્વગુણનું પ્રધાનપણું સર્વથા સિદ્ધિપ્રદ આપે છે એમ દર્શાવે છે.

ગણેશ ત્રિશૂલ ધરે છે તેનું કારણ શ્રી મહાદેવજીના સ્વરૂપ-ભિમાંસામાં ખતાવ્યું છે તે પ્રમાણે પોતે પૈતૃક વારસો મેળવેલ છે એમ પણ મનાય છે. ઉપરાંત ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળના

ત્રિવિધ તાપથી ઉદ્ભૂત થતા સર્વ અનર્થને નિવારનાર અસાધારણ સાધન છે. ત્રણે અવસ્થાના તથા શરીરના શુદ્ધ આદિ અહંકારને એકરૂપે દર્શાવે છે. ગણેશનું વાહન ઉંદર કલ્પેલો છે-જેને મૂષક પણ કહે છે-હાથીના મુખના ગુરૂત્વને ઉચ્ચકનાર શરીરની સ્થૂલ-તાનો ભાર મુષક જેટલું પ્રાણી વહન કરનાર આ આશ્ચર્યજનક કલ્પના સર્વને દિગ્મૂઢ બનાવી દે એમાં સંશય નથી અને તેથી વિદેશીઓ કેવળ કુતર્કવાદથી આર્ય મુનિઓને કાલક્ષેપ કરવા ગપ્પા મારનાર, લોકોને વહેમમાં ભોળવનાર અછલ હીન, મૂર્ખા કહી પુરાણને ગપ્પગોળા શાસ્ત્ર કહે છે એ સ્વાભાવિક છે; કારણ બગ-લમાં નિત્ય પોથી ફેરવનારા, પોથી ઉપર જીવિકા ચલાવનારા અને સર્વ પ્રસંગમાં શ્રી ગણેશનું સ્મરણ કરાવનારા આ ગૂઢસ્થિતિનો ગંધ પણ પ્રસારી ન શકે તો મહા પાતકી ભૂમિમાં પાતકરૂપ પ્રગટ થયેલી મલીનતાની મૂર્તિઓ સેંકડો જન્મોમાં પણ ક્યાંથી સમજી શકે ? ઉંદર વિશેષે કરીને રાત્રિમાં ઉપદ્રવ કરનાર છે. કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ કહે છે કે:—

“વધ્યા ઉંદર હારોહાર, પકડ્યા પણ નહિ આવ્યો પાર.
રાતે તો માંડે રંજડ, ગડબડ જણે આવી ધાડ.
ખાસાં કપડાં કરડી ખાય, દીવાની દીવટ લઈ જાય.
એનો એકે નહિ ઉપાય, મીની મળે તો મહાસુખ થાય.”

રાત્રિ એટલે અંધકાર અજ્ઞાનને વિષે એનું કાર્ય આરંભાય છે; એટલે જ્યાં અજ્ઞાન હોય છે ત્યાં તે પોતાની સત્તા વિશેષ વર્તાવે છે. આ અખિલ જગત્ અજ્ઞાનમાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલું છે—અજ્ઞાનાત્ પ્રભવં સર્વં જ્ઞાનેન પ્રવિલીયતે । આવા અજ્ઞાનાત્મક જગતનો તત્ત્વ અસત્ય શોધવાનો વિચાર તેનેજ ઉંદરરૂપ માનવો

જોઈએ; કારણ શરીરરૂપી કપડાં છે તેને વિષે આત્મબુદ્ધિ છે તે વિચારદ્વારા મટે છે અને આત્મા શરીરથી પ્રથમ છે એમ નિર્ણય કરાવે છે. જગતમાં જગૃતિ અવસ્થાનું મૂળ કારણ વાસના છે. જ્યાં સુધી વાસના હોય છે ત્યાં સુધી જીવન ટકે છે, તે વાસના જીવનરૂપી દીવાની દીવટ છે તેને વિચાર લઈ જાય છે અને જન્મ મરણરૂપી સંસારના જીવનને અટકાવી મુક્તિરૂપી અમર જીવન અર્પી, કલ્પિત કૃત્રિમ દીવારૂપ જીવનને મૂળ પ્રકૃતિ અંધકારાત્મક સ્થિતિએ પહોંચાડે છે; માટે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સાંખ્યયોગનું એક્ય, પરા તૃપ્તિનો શાન્તિરસ, નિરભિમાનત્વ, જ્ઞાનદષ્ટિ, નિર્લોભ, ઔદાર્ય, નિર્લેપપણાનું સ્થાન મસ્તક ને તેને વિષે વ્યાપક મહાન ગાંભીર્ય તેનું મૂળ વહન વિચારની ઉત્તમ શ્રેણી છે. જ્યારે ઉંદર મરે છે ત્યારે હવા બગડે છે, પ્લેગઆદિ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે અને મૃત્યુનો મહા ત્રાસ વ્યાપે છે, તેમ જ્યાં વિચાર નષ્ટ થાય છે ત્યાં બુદ્ધિ બગડે છે, મહાન અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે અને ચોરાશી લક્ષ યોનિઓમાં અવતાર ગ્રહણ કરવા પડે છે. આ ઉંદરનો શત્રુ માંજર એટલે મીન્દડો છે એ દૃષ્ટાન્ત એમ દેખાડે છે કે, વિષય રૂપ મિન્દડો જ્યારે વિચારરૂપ ઉંદરને ધરે છે ત્યારે વિચાર નષ્ટ જ થાય છે. આ ઉપરથી શ્રી ગણેશનું વાહન ઉંદર કલ્પવામાં આવ્યું છે તે સ્થાને છે. જ્યારે પ્રતિમાનું દર્શન કરીએ છીએ ત્યારે તેમાં દેવના ગુણોની લાવનાનું ધ્યાન ધરીએ છીએ અને નહિ કે જે વસ્તુની તે બનેલી હોય અગર જેણે બનાવી હોય અગર વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કર્યા હોય તેની! વળી ગજનનને ત્રિજીવનજન વિઘ્નધ્વાંત વિધ્વંસદક્ષઃ એવી સંજ્ઞા આપેલી છે એટલે ત્રણે લોકના વિઘ્નરૂપી અંધકારને નાશ કરવામાં કુશળ છે. અજ્ઞાન સમાન કોઈ શત્રુ નથી. માત્ર કાર્યમાં અવિવેકથી આરમ્ભ થાય તો પરિણામ

અનિષ્ટ આવે માટે વિવેકથી વહન થતી મહાન પવિત્ર, સત્યાદિ સદ્ગુણયુક્ત વ્યક્તિનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે.

શ્રી ગણેશનું વૃત્ત ચતુર્થીને દિવસે કરવામાં આવે છે. તે પણ તુરીય અવસ્થા એટલે જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ એ ત્રણ દશા અજ્ઞાનની છોડી ત્રણે અવસ્થાથી જુદી સાક્ષીત્વની અવસ્થા એટલે તુરીય દશા શ્રી ગણેશના ઉત્સવરૂપ ગણવામાં કારણ છે. માટે વાંચકવૃંદે જ્યાં સુધી શુદ્ધ સનાતન મર્યાદાથી ગુરુશાસ્ત્રના સેવનથી પરિપક્વ બુદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી આર્ય તત્ત્વના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ વિષે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખવી, અને જ્યારે તેની અદૃષ્ટ અસર મૂળ સ્થિતિને દર્શાવે ત્યારે તેમાં રહેલું મૂળ તત્ત્વ મહાન સુખ પ્રગટ કરે એમાં સંદેહ નથી. શ્રી ગણેશને લાંબોદર કહે છે એનું કારણ ઉપરના ગુણોના દિગ્દર્શનથી સમજાય છે. જે મહાન વ્યક્તિ હોય છે તેને જાણવામાં પણ મોટા પેટવાળા કહેવાય છે; એટલે માનાપમાન, રાગદ્વેષ, ગુણદોષ વિગેરે ઈષ્ટાનિષ્ટ દશાઓને પોતામાં સમાવી શકે છે. વળી પેટનું કાર્ય પોષક પદાર્થોના સંગ્રહ કરી તેને પરિપક્વ કરી તેને યોગ્ય સ્થિતિએ પહોંચાડી પુષ્ટિ અને તુષ્ટિ અર્પવાનું છે. તેવી જ રીતે શ્રી ગણેશ પણ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ શોભાવનાર સર્વ ગુણોનો સંગ્રહ કરી તેને પરમ કોટી અર્પી સ્વ-ભક્તોના હૃદયમાં તે ભાવનાઓ જમાવી પરમકલ્યાણ કરનાર છે.

શ્રી ગજનનને એક દાંતની ઉપમા આપી છે. તેનું કારણ પરશુરામે એક દાંત કાપી નાખવાનું કહેવાય છે. પરશુરામ ક્ષાત્ર તેજ રજોગુણોનો નાશ કરવા અવતરેલા તેણે શ્રી ગણેશના દ્વીગુણીત દાંતમાંથી રજોગુણાત્મક પ્રવૃત્તિમય દાંતની શક્તિને નિવારી તેથી એક દાંત સ્વસ્થરૂપે રહેનાર મનાય છે.

હાથીની મુખાકૃતિથી તેના દાન્ત તો બે પ્રકારના છે. છતાં આવી સંજ્ઞા આપવાનો હેતુ તેની પ્રતીતિનું અમોઘ રૂળ દર્શાવે છે એટલે પ્રાણીમાત્રને દુધીઆ અને જાશીઆ દાંત આવે છે તેમ નથી હોતું. હાથીના દાંત બહાર આવ્યા પછી બદલે નહિ, તેમ એક અખંડ સ્વરૂપ દર્શાવવા આ સંજ્ઞા અપાયેલી જણાય છે. શ્રી મણેશને સદાશિવના પુત્ર માને છે તેનો સંકેત એવો છે કે શિષ્ય જેમ બુદ્ધી અને નાદથી થાય છે તેમ પરમ શિવના બોધરૂપ નાદને જ પુત્રની કલ્પના કરવામાં આવી છે તે નીચેના શ્લોકથી સમજાય છે.

द्वौ क्रमो चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ।

प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगद् परमः शिवः ॥

એ શ્લોકથી સાંખ્ય અને યોગની એકતાદર્શક શ્રી મળનન મૂર્તિની પ્રતીતિ માનવી યોગ્ય છે. इतिशम् ॥

—:o:—

॥ श्री शारदाम्बा विजयते ॥

या कुन्देन्दु तुषार हारधवला, या शुभ्र वज्रावृता

या वीणावर दण्ड मण्डित करा या श्वेत पद्मासना ॥

या ब्रह्माच्युत शंकर प्रभृतिभिर्देवैः सदा वान्दिता ।

सामां पातु सरस्वती भगवती निःशेष जाड्यापहा ॥

ભગવતી સરસ્વતી કે જે ડોલરના પુલ જેવી, ચંદ્ર જેવી, હિમ જેવી તથા મોતીના હાર જેવી શ્વેત કાંતિવાળાં છે, સફેદ વસ્ત્રોવાળાં છે, વીણા, વર અને દંડથી શોભિત હસ્તોવાળાં સફેદ કમળ ઉપર ખીરાજનારાં છે, ને જેને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શંકર

સર્વદા નમે છે એવાં છે, અને સઘળી જડતાને ટાળનારાં છે, તે સરસ્વતી માણે રક્ષણ કરે. તમોગુણ વિનાશિની; સારસ્વત કિમપિ કામદુર્ગ્ધં રહસ્યં ॥ ઈત્યાદિ પદ વિશિષ્ટપર દેવતાનું રહસ્ય.

શ્રી ગણેશના ધ્યાન પછી શ્રી શારદામ્યાનું ધ્યાન ધરવામાં આવે છે. શ્રી ગણેશ પરમ પુરુષાત્મક તત્વ છે તેની મહાશક્તિ પરમ પ્રકૃતિ સ્વરૂપ પરાવિદ્યાનેજ શ્રી સરસ્વતીની સંજ્ઞા અર્પેલી છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં સર્વેક્ષત એ ઈક્ષણ સ્વરૂપ આલ પ્રકાશ જેથી બ્રહ્મા સૃષ્ટિકર્તા કહેવાય છે તેજ તેજોમયી પવિત્ર શાંત નિર્ભેજ મૂર્તિ બ્રહ્માની પત્ની સ્વરૂપ આ દેવીને માનવામાં આવે છે. આ શક્તિનું સ્વરૂપ ઉપર દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે વિચારતાં ડોલરના ટુલથી ઘાણની, ચંદ્રથી ચક્ષુષ્ની, હિમથી રસનાની અને મોતીના હારથી ત્વચાની પ્રસન્નતા આત્મક સાહિત્યરૂપ શ્વેતતા અને શુદ્ધિ, અને વીણાથી સંગીતરૂપ શ્રવણ આનન્દ સૂચવે છે. ખીજા હાથમાં મનકામના પૂર્ણ કરનાર આશીર્વાદરૂપ વર અને દંડ, વાગ્દંડ, દેહદંડ અને મનોદંડાત્મક મહાન્ પાપ નિગ્રહ સ્વરૂપ સૂચક સાધનો છે. આ દેવીનું વાહન મયૂર છે. વૈચિત્ર્યાત્મક તત્વને વિવિધ રંગાત્મક દર્શાવવા, પૃથ્વી અને આકાશ વિષે ગતિ સૂચવવા, અલૌકિક ઉત્પત્તિથી સર્વ પ્રાણીઓથી અધિકરૂપ અનુભવાવવા, કલાવૃદ્ધિથી પ્રસન્નતાથી મનોહર સૌંદર્યનું આધિક્ય પ્રસારવા, વર્ષારિતુ જેમ સર્વને શુભપ્રદ શાંતીસૂચક છે તેમ મોરની પ્રસન્નતા શુભ સ્વરૂપ કલારૂપ વિદ્યાવૃષ્ટિ કરનાર હોવાથી આ વાહન કલ્પવામાં આવ્યું છે. વિચારાત્મક પરમપુરુષનું ધ્યાન આ સૂક્ષ્મતમ પરમ વૈચિત્ર્યવાળી શક્તિનું સ્મરણ સહજ ઉપજાવે છે તથા સૃષ્ટિકર્તાના સ્મરણને ઉપજાવે છે, માટે બ્રહ્મા પહેલાં તેનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. સર્વના અન્તરના

વિચારને બહાર દર્શાવવાનું સાધન પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈષ્ણરીરૂપ ચાર પ્રકારની વાણી છે, તેથી વિચારના નિયંત્રા શ્રી ગણેશના ધ્યાન પછીજ આ શબ્દ બ્રહ્મમયી વાણી દેવીને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે. મસ્તકમાં રહેલા ચિન્તવન સ્થાનના અધિષ્ઠાતા શ્રી ગણેશ છે, અને મુખમાં રહેલી રસનાની અધિષ્ઠાત્રી આ શક્તિ છે માટે વૃણીતેહિ વિમુચ્ચકારિણ ગુણલુબ્ધાઃ સ્વયમેવસંપદઃ એ ન્યાય સિદ્ધ કરનારી આ મંત્રણ મૂર્તિ છે; તેને શ્વેત પદ્માસના એ નામ આપવાનો હેતુ એ છે કે ત્રિગુણાત્મક ભૂત, ભૌતિક પ્રપંચ વિવિધ રૂપે ઉદ્ભવે છે, અને તેમાં આશક્તિ અનુસ્યૂત છે, છતાં સ્વકીય શુદ્ધિ તથા નિર્લેપત્વમાંજ સુસ્થિત રહે છે. આ દેવીને હાથમાં સ્ફટીકની માળા હોય છે તથા પુસ્તકધારિણી પણ કહેવાય છે તે એમ સૂચવે છે કે પદાર્થરૂપમણિકા ભુદા ભુદા હોય છે પરમ સૂત્રરૂપ આત્મા એકજ આત્માની ચેતનતાને લીધેજ પદાર્થ ચૈતન્યવાળા દેખાય છે. એવું અભેદ જ્ઞાન વેદમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, માટે વેદનો અભ્યાસ નિત્ય કરવો એજ આશય વેદો નિત્ય મધીયતામ્—થી દર્શાવેલ છે. માટેજ આ દેવી મહેતાજી એટલે ગુરુ-આચાર્યની ઘોડી છે. પરા, પશ્યન્તી અને મધ્યમાના ત્રણ પગે ખોડી છે અને વૈષ્ણરીરૂપે વ્યવહરે છે. એ પ્રમાણે રાગમાં વિરાગરૂપ સાહિત્ય, સંગિત અને કલાની અધિષ્ઠાત્રી આદ્યશક્તિ સત્ત્વપ્રકૃતિ, પરાવિદ્યા, સર્વ દેવો, ઋષિઓ અને મનુષ્યોને સર્વદા ઇચ્છિત ભોગ આપનાર હોવાથી સદા વન્દન, સ્મરણ અને સેવન યોગ્યાજ છે. ઇતિ શુભમ્ ॥

ૐ બ્રહ્માજી.

તં વન્દે પદ્મસદ્માનમુપવીતચ્છટાછટાત્ ।

ગજ્ઞા સ્તોત્રયેણૈવ યઃ સદૈવ નિષેવ્યતે ॥

જગત્ની ઉત્પત્તિનું અસાધારણ કારણ બ્રહ્મા છે. સત્ય, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોની સમાન અવસ્થાને પ્રકૃતિ કહે છે અને તેનું જગત્ બનેલું છે. ચૈતન્ય વિના કોઈપણ ક્રિયા પ્રકૃતિ કરી શકતી નથી માટે જડ છે. જેમ વ્યષ્ટિમાં ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયનો દેવતા બ્રહ્મા છે તેમ સમષ્ટિમાં જનક દેવ બ્રહ્મા છે. બ્રહ્મા સત્ય ગુણના અધિષ્ઠાતા પોતે રજ્ગેગુણ સ્વરૂપ છે માટે સરસ્વતીના પતિ થઈ પ્રવૃત્તિમય છે. બ્રહ્માને ચાર મુખ છે તે પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈષ્ણરી એ ચાર વાણીસૂચક છે અને ચાર વેદરૂપ નિશ્વાસાત્મક છે. બ્રહ્માનું વાહન હંસ છે તેથી સારઅસારની સંપૂર્ણ સમજદ્વારા બ્રહ્માની પ્રવૃત્તિ છે અને સોઝહમ્, અહંસઃ એ અન્તર-વૃત્તિની ભાવના હોવાથી કર્તા છતાં અકર્તા રહી કર્મફળમાં લેપાતા નથી. નાભી સ્થાની સમાન વાયુ અત્રના રસને રૂધિર બનાવી શરીરના સર્વ અંગોમાં શક્તિ પ્રસારિ વૃદ્ધિ કરે છે તેમ બ્રહ્માણ્ડાન્તર-મત નાભીસ્થાન બ્રહ્મલોક છે. પંચભૂતોનો વિચાર કરતાં હલન ચલન કર્મ કેવળ વાયુનું છે. શબ્દ અને સ્પર્શ શીવાય બીજા વિષયોનો તેમાં અભાવ છે. વળી પ્રાણથી જ જીવન મનાય છે માટે અપંચીકૃત વાયુલોક તેજ બ્રહ્મલોક છે. વિષ્ણુની નાભીકમળમાંથી બ્રહ્માની પ્રતીતિ છે તેનું કારણ પણ વિચિત્રત્વ અધિષ્ઠાતા વ્યાપક મૂર્તિ વિષ્ણુ છે તેમાંથી ઉત્પત્તિ સંભવે છે. આકાશાદવાયુઃ એ શ્રુતિ પ્રમાણ છે. પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિનું દર્શન કરાવનાર આ મૂર્તિ છે માટે વસ્તુત્ત્વના બોધાત્મક સંકલ્પોનું અધિકરણ શ્રી

બ્રહ્માજી ગુરૂરૂપ છે. ત્રિકાણ્ડાત્મક વેદના કર્મકાણ્ડરૂપ બ્રહ્મા છે, તેથી જૈમિની, મંડનમીશ્ર આદિ બ્રહ્માનાજી અવતાર મનાય છે. યજ્ઞ, શ્રાદ્ધ આદિ ક્રિયાઓ સૃષ્ટિને સહાયક હોવાથી બ્રહ્માનાજી અંગો છે. કર્મથી ભોગનાં સાધનો પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મ કરવામાં અતિ સ્ફૂરતિની જરૂર છે, માટે વાયુતત્ત્વને સારી રીતે સંભાળવું પડે છે. તેથી વાયુ લોક કર્મકાણ્ડાત્મક છે, અને બ્રહ્મા કર્મના વિધાતા છે; તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે વાયુ લોક તેજ બ્રહ્મલોક છે. કર્મકાણ્ડ વેદમાં પ્રથમ છે માટે બ્રહ્મા આદિ દેવ છે. બાલક અવસ્થામાં કર્મ થાય છે પણ બુદ્ધિ નિષ્પાપ હોય છે, તેવીજ સ્થિતિ બ્રહ્માની છે. છટ્ટીના લેખ પીપળાના પાનમાં લખાય છે, તેનું કારણ એ છે કે પરવિકારાત્મક આ જગત છે, અને તે પ્રાણીઓની વાસનાથી નિર્ભરિયું છે. પીપળામાં એવા ગુણો છે કે તેનો આશ્રય (ભૂતને પીપળો મળી રહે) એ ન્યાયે વાસનાત્મક ભૂત પ્રેતો લે છે, તેથી નવીન જન્મવાળા પ્રાણીની વાસનાનું વિધાન પીપળાના પાનથી થાય છે, અને તેથી બ્રહ્માનું સાધન પીપળો છે, આ સર્વ વ્યવહારમાં સમ્યગ્ જ્ઞાન, નીતિ, નિર્લેપતા અને તત્પરતા સરસ્વતીની સહાયતાથી બ્રહ્માજીને પ્રાપ્ત છે. માટેજ પરમપૂજ્ય તત્ત્વ બ્રહ્મા છે તે સર્વનું શુભ કરો.

પરા, પશ્યન્તી અને મધ્યમા વાણીઓદ્વારા આન્તરીય સંકલ્પનો પ્રકાશ કરનારી તેજોમયી સાવિત્રીરૂપા શક્તિ બ્રહ્માની પત્ની છે. એનાથી ક્ષિત્ચારરૂપા શબ્દ બ્રહ્મ મળી વૈષ્ણરી વાણી ઉત્પન્ન થાય છે; માટે વૈષ્ણરી બ્રહ્માની પુત્રી છે. સર્વ સ્ફૂરણોની અધિષ્ઠાત્રી પરા શક્તિ બ્રહ્મ વિદ્યા છે. તેના અંશરૂપ બ્રહ્મા આદિ દેવ છે માટે જાદયાપહા અજ્ઞાન હરનારી પરાદેવી સર્વને પરમ વન્દનીય છે.

ૐ વિષ્ણુ.

શાન્તાકારં ભુજગશયનં પદ્મનાભં સુરેશં
 વિશ્વાધારં ગગનસદૃશં મેઘવર્ણં શુભાંગમ્
 લક્ષ્મીકાન્તં કમલનયનં યોગિમિર્ધ્યાનગમ્યં
 વન્દે વિષ્ણું ભવભયહરં સર્વ લોકૈકનાથમ્ ॥

શીતોષ્ણુ સુખ દુઃખ આદિ દ્વંદ્વીભૂત જગત્માં દૃશ્ય તથા શ્રાવ્ય પદાર્થોના સુખપ્રદ ભોગોને આપનાર અસારણુ તત્વ શ્રી વિષ્ણુ છે. સર્વ દેવોની લાવનામાં કેન્દ્રસ્થાન વિષ્ણુ ભગવાનનું છે. શાન્તાકાર, શેપશયન, નાભીકમલ, સુરેશત્વ આદિ લક્ષણોથી સ્તુત્ય સર્વ લોકના એકનાથ પ્રભુ છે; જેના દર્શનથીજ સર્વ પ્રાણીઓ કૃતકૃત્ય થાય છે, તેનો સાંકેતિક અર્થ મહા ગૃહ અને સૂક્ષ્મતમ બુદ્ધિથી અલ્પારો સમગ્ર શકાય તેવો છે. શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ ધારી, ગરૂડ વાહનવાલા, વૈકુણ્ઠપતિ, શ્રી લક્ષ્મીકાન્ત, લેખક તથા વાંચકની સદ્બુદ્ધિમાં દિવ્ય દષ્ટિ કરાવી, સ્વસ્વરૂપનું યથાર્થ દર્શન કરાવે એવી પ્રાર્થનાથી આ વિચારનો આરમ્ભ છે. પ્રકૃતિઆત્મક રજોગુણના અધિષ્ઠાતા તમોગુણુ સ્વરૂપ શ્રી વિષ્ણુ હોવાથી તેમનો વર્ણુ શ્યામ છે, શેપશાયી છે, રજોગુણાત્મક મહામોહિની શ્રી લક્ષ્મીજીની વિશાળ પ્રવૃત્તિ શામક છે, વિપયરૂપી વિષના મહા શત્રુ વિપયભોગ વર્જિત અમૃત સ્વરૂપ ગરૂડજીના વાહનવાળા છે અને શાન્ત સ્વરૂપ છે. વળી સાધુના પરિત્રાણુ અને દુષ્કૃતિના વિનાશ માટે જ્યારે ધર્મની ગ્લાની થાય ત્યારે ધર્મ સ્થાપવા માટેજ જેની પ્રવૃત્તિ વિશેષ છે તેથી સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ રહીત પરાતૃપ્તિ નિદ્રામગ્ન રહે છે. પંચભૂતના અપંચીકૃત વ્યાપક વિયત્ જે સર્વથી

શેષ (બાકી) રહે છે તે નિર્વિકાર છે, ઇતર ભૂતોનું કારણ છે અને પરમાત્માના દષ્ટાન્તરૂપ બને છે; તેવું આકાશ એજ તૈકુંઠ લોક છે અને તેના અધિપતિ વ્યાપક સ્વરૂપ વિષ્ણુરૂપે ઓળખાવે છે. સર્વ પદાર્થમાં આકાશ છે એથીજ સર્વ જગત્ વિષ્ણુમય કહેવાય છે. આખી પૃથ્વીનો ભાર ધારણ કરનાર શેષરૂપ આકાશશાયી ભગવાન છે એટલે કે પૃથ્વીથી જળ, જળથી અગ્નિ, અગ્નિથી વાયુ અને વાયુથી પરઆકાશ છે, સર્વના આધારરૂપ છે અને બીજા તત્વનો નિશ્ચય કરતાં છેવટ આકાશ રહે છે તેનાથી પરચૈતન્ય મૂર્તિ દેવ વિષ્ણુ ભગવાન છે. કોઈને શંકા થાય કે શેષ સર્પ છે અને હગ્ગર ફરોવાળો છે તેના ઉપર ભગવાન પોટે છે તો આવી આકાશની કલ્પના કેમ થઈ શકે? આવી શંકાનો ઉત્તર એવો છે કે એજ માન્યતાથી સંકેત સમજવાનો છે કે સંસારના માત્રપદાર્થો પરિણામે વિષરૂપજ છે. આકાશમાંથી અનંત પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, માટે શૂન્યરૂપ વિયત્ વિષ મૂર્તિજ છે. સર્પ જેમ વાયુનું ભક્ષણ કરે છે, તેમ વિયત્ પણ વાયુતત્ત્વને ગળે છે અને તે માટેજ વિયત્ અધિષ્ઠાતા ચૈતન્ય દેવજ શેષશાયી ભગવાન છે. કોઈ કહેશે કે આકાશને ઝેર કહો તો આપણે આકાશમાં મરતા કેમ નથી? તેનો ખુલાસો એજ છે કે ઝેરની બનેલી ચીજને ઝેર જેમ વિષમ અસર નથી કરતી તેમ આપણાં શરીરો આકાશમય છે માટે વિપરીત અસર થતી નથી. વિષમાંથી અમૃત સ્વરૂપ શોધવું એજ વિષ્ણુ દર્શન છે. કાઠીથી બ્રહ્મા પર્યંત સર્વ પદાર્થમાં વિરાગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારેજ વિષ્ણુભક્તિની પરિપક્વતા થાય અને વિરાગ વૃત્તિને પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિથી ઉત્કૃષ્ટ પદ પામવાની ઉત્સુકતામાં લીન કરી અનન્ય ભાવ ઉત્પન્ન કરવા માટે વિષ્ણુના પરમ પદને પ્રાપ્ત થવાની ઈચ્છા થાય છે. તેવી ભાવના સૂચવવા સર્પજે ભય અને વિષમૂર્તિ છે તેનાથી ઈતર

અધિક તત્ત્વ નિર્ભય અને અમૃત સ્વરૂપ વિષ્ણુ છે એમ ભાવના કરાવે છે. અવ્યક્ત એટલે અવિદ્યા છે. તેનું કાર્ય આકાશ છે અને તેમાંથી સર્વ ભોમ આપનારા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ છે. જેમ બ્રહ્મા ઉત્પત્તિને ધારણ કરે છે માટે બ્રહ્મા કહેવાય છે તેમ સર્વ સૃષ્ટ પદાર્થોને શૂન્યરૂપે સદા વ્યાપનશીલ રાખનાર વિયત્ તત્ત્વ હોવાથી વ્યાપક સ્વરૂપ વિષ્ણુ તેનો રક્ષક કહેવાય છે. વિગત્તાં કુણ્ઠતાં યસ્માત્ એટલે જેમાંથી ઉંચ નીચ ભાવના દૂર છે, અને બધું સમાનરૂપ રહે છે તેને વૈકુઠં કહે છે. એવું સમભાવાત્મક વસ્તુ આકાશજ છે. તેમ જેમાં બ્રહ્મલોક વ્યાપે છે તે પણ આકાશજ છે. આકાશને વિયત્ કહે છે. વિયત્ એટલે જેમાંથી સર્વ યત્નોનો એટલે ક્રિયાનો અભાવ છે એવું તત્ત્વ આકાશજ છે. માટે પણ વૈકુણ્ઠ લોક કે જ્યાં સમબુદ્ધિ છે, સુખ છે અને ભોગના સાધન રૂપ ક્રિયાનો અભાવ છે તે સમષ્ટિ આત્મક આકાશજ છે. હૃદયાકાશ સ્થાન વિષ્ણુનું છે. હૈશ્વરઃ સર્વ ભૂતાનાં હૃદયે-શ્ચોર્જુન તિષ્ઠતિ-જીવનને ટકાવી રાખવામાં અસાધારણ કારણ હૃદય છે અને તેથીજ વિષ્ણુ રક્ષા કરનાર દેવતા છે અને જગતના જીવનની સ્થિતિનો આધાર છે. વિષ્ણુ પીળાં પીતામ્બર ધરે છે એટલે ભોગ યોગ-મિશ્રીત રજોગુણાત્મક પ્રકાશ મૂર્તિ શ્રીલક્ષ્મીના ધારક છે. પરમાર્થમાં પંચીકરણ વિવેક અને પ્રપંચમાં દ્રવ્ય દેવતા છે માટે દ્રવ્ય શક્તિ સાંસારિક ભોગોની રક્ષા કરનાર હોવાથી લક્ષ્મીજી શ્રીવિષ્ણુની અનન્ય શક્તિરૂપ પત્ની છે. જ્યાં સદાચાર, સંપ, શુદ્ધિ અને સર્વનું સન્માન હોય છે ત્યાંજ લક્ષ્મી વાસો કરે છે. કોઈને શંકા થાય કે સીદન્તિ સન્તઃ વિલસન્ત્યસન્તઃ માટે લક્ષ્મીવાન્ વ્યક્તિઓ તો મહા અનર્થની મૂર્તિઓ દિસે છે. ધર્મનો અંશ પણ તેમને હોતો નથી. અભિમાન, મમત્વ, પરપીડન, અને

સ્વાર્થ શિવાય ભાગ્યેજ સદાયરણુ ધનવાનના સંસારમાં હોય છે. તેનો ખુલાસો એ છે કે પૂર્વ જન્મમાં અતિ તપથી અને ધર્મની વૃદ્ધિથી આ ભવમાં ઈશ્વર તત્વને પામવા અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ છતાં મોહાન્ધ થાય છે અને તેથી વારંવાર જન્મ મરણના ચક્રમાં ઝંપલાય છે એમાં લક્ષ્મીનો દોષ નથી.

અપાર સાગરના પુત્રી અને અપાર તત્વ વિષ્ણુને આધીન છે માટેજ વિષય ભોગના ગ્રાહકોને આ દેવી પરા દેવતા છે. વળી મહા સતી શ્રી લક્ષ્મીજી પતિની સદા સેવામાંજ મગ્ન રહેતાં જણાય છે અને પોતાના વૈભવથીજ વૈકુંઠની શોભા છતાં પોતે દાસીત્વ દર્શાવી સર્વ ગ્રહસ્થોને અનુપમ દાખલો આપે છે. તુલસીવૃક્ષ પ્રાણીના જીવનને વિશેષ સ્મૃતિ આપે એવું નિરોગ દર્શક હોવાથી ભોગના ભાવને વૃદ્ધિ કરનાર તુલસીપત્ર શ્રીભગવાનને ચડે છે. તુલસીનાં પાન ખાવાથી પેટમાં ખાદી મટી જઠર પ્રદિપ્ત થાય છે, મુખમાં રહેલી દૂર્ગંધી દૂર થાય છે અને રૂધિર શુદ્ધ થઈ સર્વ અવયવોને પુષ્ટિ આપે છે. ભોગ શક્તિને અનુકૂળ હોવાથી તુલસી તત્વ પરમ પવિત્ર છે અને પ્રાણીઓને પ્રસન્ન રાખનાર છે. વિષ્ણુભગવાનની શોભા શ્રીલક્ષ્મીજી થકીજ છે. તેથી મહા મોહાત્મક સ્વરૂપમાં સર્વ દેવ, ઋષિ અને મનુષ્યોને પરમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનું શરણુ ગ્રહણ કરવામાં નિર્ભયતા, ઉત્સાહ અને પરમ પ્રેમ જણાય છે. સકામ ભકિતદ્વારા ભકતોને શંખથી સમૃદ્ધિ, ચક્રથી વાહન, ગદાથી રાજ અને પદ્મથી નિર્મળ ભાવ આપે છે. વિષ્ણુની નાભી કમલ રૂપ છે એટલે ઉત્પત્તિ કરવા કમલમાં બ્રહ્મા પ્રગટ કરી સૃષ્ટિ કાર્ય તેને સોંપે છે. ચતુર્ભુજ ભગવાન શંખને ધારણ કરે છે; કારણુ આ પ્રવૃત્તિમય પ્રપંચમાં જીવોજીવસ્ય કારણમ્ એ ન્યાયે જીવ જીવોનું યુદ્ધ નિરંતર થયા કરે છે, તેથી યુદ્ધની

વૃત્તિને હૃદયગત મૂલ વાસનારૂપમાંજ શંખનાદ શીથલ કરનાર છે. પાર્થિવ તત્વથી અધિક જલ તત્વથી ઉત્પન્ન થઇ આકાશનો અસાધારણ ગુણ શબ્દ છે તેને પ્રગટનાર આદિ સાધન છે તેવું કારણ હોવાથી હૃદયની શુદ્ધિ અને શાન્તિપ્રદ શક્તિ સૂચક શંખ પ્રભુ આધીન રાખે છે. ચક્ર એટલે જન્મ મરણરૂપ ભ્રમણ કે જેમાં ફરતાં પ્રાણીઓ રંગ બેરંગ સ્વરૂપે દેખાય છે; માટે સંસારરૂપી સુદર્શન ચક્રને એક અંશમાં દર્શાવવા પ્રભુ ચક્ર ધારે છે. ગદા એ મૂઢ માર મારનાર ભયાનક શક્તિ છે. તે એમ સૂચવે છે કે જે કોઈ સન્માર્ગ મૂકી શાસ્ત્ર નિષિદ્ધ કર્મ કરશે તેની અદૃષ્ટ સળ શુદ્ધિ બ્રહ્મતાની થશે અને તેથી સંશયાત્મા થઈ વિનાશ પામશે અને તેથી વિખળુદાર તેને સુલભ નહિ રહે. ચોથા હાથમાં પ્રભુ પદ્મ ધરે છે. હૃદયના કામ ક્રોધ આદિ શત્રુઓના ત્રાસથી શંખ દ્વારા, યોનીના મહાદુઃખના ત્રાસથી ચક્રદ્વારા, વિષય લોભુષાના અધર્મ આચરણના ત્રાસથી ગદા દ્વારા બચી, ભકતોને બચાવનાર ચતુર્ભુજ નિલેપ રહી અનાસક્તિથી, વિહિત પ્રવૃત્તિથી, ઇશ્વરાર્પણ શુદ્ધિથી પ્રારબ્ધાધીન ભોગને ભોગવતાં નિલેપ રહેવા સૂચવે છે. કમળ જેમ ત્રિપુટીમય મૂર્ત્યૃકદર્શક આઠ પાંખડીથી ઉદ્ભૂત થતાં સ્વકારણમાં રહેવા છતાં પોતે અસંગ રહે છે અને પૂજનું સાધન છે તેમ અવિદ્યામાંથી ઉત્પન્ન થતા પ્રાણીઓને તેથી અસંગ રાખી જ્ઞાનદષ્ટિ આપનાર આ પ્રભુની ભકિતજ છે એમ દર્શાવે છે. ગરૂડ વાહન સૂચવે છે કે મહાભિમાની, વિષમય મૂર્તિ, અજગરરૂપ અહંકારનો વિરોધ, નિર્માનીત્વ અને કરણામૃત બોધદ્વારા પ્રભુને પધરાવો. અહંકાર જન્મ મરણ આપે છે. ગરૂડ પુરાણથી બોધ આપી સહગતિ મેળવવા ગ્રેરે છે માટે અમૃતમય નિર્ભય બોધ મરૂડરૂપ વાહન છે.

પ્રભુ પોતે તમોગુણ્ય મૂર્તિ છતાં રન્નેગુણના નેતા છે મારેજ
 સત્ત્વ ગુણાત્મક બોધ વાહન હોય તોજ તેનું દેવત્વ, મહત્ત્વ અને
 જગદ્વન્ધત્વ ધરી શકે છે. મારે વિષ્ણુ ભગવાન ભક્તિથીજ
 પ્રસન્ન થઇ બોધ રૂપ ગરૂડા ઉપર ખીરાણ દર્શન આપી સર્વનાં
 કષ્ટ કાપે છે. ગરૂડ પક્ષીઓનો રાજા છે, કારણ તેની ઉર્ધ્વ ગતી
 સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. વેદના ત્રણ કાંડમાં ઉપાસના કાંડ વિષ્ણુ લોક
 છે. સ્થૂલ દૃષ્ટિથી એકાંતાત્મક આકાશ છે. ઉપાસનામાં ચિત્તની
 સ્થિરતા, શરીરની નિશ્ચલતા ને સર્વ પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે એનું
 તત્ત્વ આકાશ જ છે. કર્મકાંડથી સર્વ પદાર્થોની, તેના ભોગોની
 ક્ષણિકતાથી વિષમયતા અનુભવ્યા પછી ઈશ્વર તત્ત્વ વિષે ચિત્ત
 શુદ્ધિદ્વારા રાગ બંધાય છે. તેથી ખીણ પ્રવૃત્તિને ત્યાગી પોતાને
 ઇચ્છિત એવી દેવની ભાવનામાં ધ્યાન લગાવાય છે. તેથી
 ચિત્તેકામતા પ્રાપ્ત થતાં શાન્તિ ઉદ્ભવે છે. આવું સ્વરૂપ કે જેમાં
 હર્ષ શોક આદિ કુષિંહતતા નથી હોતી તે આકાશજ છે મારે
 ઉપાસના કાંડ એ વિષ્ણુલોકજ છે. તેથી ભક્તિ એજ વૈષ્ણવનો
 મુખ્ય ધર્મ છે. આકાશ જેમ સર્વમાં મગ્ન છતાં સર્વના ગુણોથી
 અસ્પૃશ્ય છે તેથી જ્યારે ચિત્ત સર્વ ભોગોમાં વિચરતું છતાં તેની
 આસક્તિ રહિત થાય ત્યારેજ ભક્તિની પરાકાષ્ઠા પામી વિષ્ણુ
 ભગવાનના દર્શન કરી ઇતર વાસનાથી અસ્પૃશ્ય થાય છે મારેજ
 વૈકુંઠ એજ હૃદયાકાશ છે તેમાં સ્થિર થયેલ પ્રભુ તેના
 અધિપતિ છે અને સર્વકર્મના અધિષ્ઠાતા દેવતાના ઇશ હોવાથી
 સુરેશ કહેવાય છે. કર્મથી અધીક ઉપાસના છે, બ્રહ્મલોકથી આકાશ
 અધીક છે તેમ બ્રહ્માથી અધીક તત્ત્વ વિષ્ણુ છે. મારે બ્રહ્મા સૃષ્ટિ
 સંજો છે, વિષ્ણુ રક્ષે છે, અને રૂદ્ર તેને મૂલ સ્થિતિએ પહોંચાડે
 છે. ક્રમમાં મધ્ય સ્થિતિ વિષ્ણુ ભગવાનની છે છતાં દૃષ્ટિમાં

અભિમાન દર્શાવનારું એર નથી પણ સમશુદ્ધિ, કરુણા અને નિર્લોભ છે એવું સૂચવનાર કમલનયન ભગવાનનું પદ છે. યોગીઓ ધ્યાનથી જોને જોઈ શકે એવા ભગવાન એ વિશેષણ હૃદયાકાશ સ્વરૂપ વૈકુંઠ છે એમ દૃઢ ઠરાવે છે. જ્યારે ભગવાન પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે ભોધ રૂપી વાહનથી અજ્ઞાન માર્ગ કાપી અવિદ્યા કે જે જગતનું ઉપાદાન કારણ છે તેના ભયમાંથી મુક્તિ આપી પ્રાણી-ઓના જન્મ મરણ રૂપ ભયને હરે છે માટે ભવભય હરમ્ એ પદ્મી શ્રીભગવાનને યોગ્યજ છે, અને તેથીજ અવિદ્યામ્ હરતિ इति हरिः અવિદ્યાને હરનાર શ્રીહરિ સર્વનું રક્ષણ કરે છે. યૌવનાવસ્થા ભોગ ભૂમી છે. તેમાં વિહિત નિયમિત ભોગ પરમ યોગને પ્રાપ્ત કરાવે છે અન્યથા દુઃખ કરે છે. તેમજ વિષ્ણુભક્તિ વિહીત કરવામાં આવેતો ભક્તિથી જ્ઞાનદ્વારા મુક્તિ આપે છે અન્યથા ચક્ર અને ગદાને આધીન કરે છે. એવા પ્રભુ સદા અમારા હૃદયને તૃપ્તિ અર્પો ઇતિ શ્ભ.

કમલભૂતનયા મુખપંકજે વસતુતે કમલાકર પહુવે ।

વપુષિતેરમતાં કમલાંગજઃ ભવતુતેહૃદયે કમલાપતિઃ ॥

શ્રી સદાશિવ.

ધ્યાયેનિત્યં મહેશં રજતગિરિનિભં ચારુચંદ્રાવતસં
રત્નૈઃકલ્પોજ્જ્વલાંગં પરશુમૃગવરામીતિ હસ્તંપ્રસન્નં ।
પદ્માસીનં સમન્તાત્તુતમમરગણૈર્વ્યાગ્રકૃત્તિવસાનં
વિશ્વાયં વિશ્વવન્દ્યં નિઃશિલભયહરં પञ्ચવક્ત્રં ત્રિનેત્રમ્ ॥

ત્રેયસ્ અને પ્રેયસ્, નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ, પરમાર્થ અને વ્યવહાર
આદિ વિરોધ તત્વનો અભેદ દર્શાવનાર મહામંગલ મૂર્તિ મહેશ
સમષ્ટિ સ્વરૂપનો સાંકેતિક અર્થ પ્રકાશવા અલ્પ ભુધિને સામર્થ્ય
આપો-

શ્રી મહાદેવજી મહત્ તત્વથી પર અવ્યક્ત (અવિદ્યા=તમો
ગુણ) ના અધિષ્ઠાતા સત્ત્વ ગુણુમય જ્ઞાન અને વૈરાગ્યાત્મક ચૈતન્ય
મૂર્તિ છે. અવ્યક્તનું આદિ સ્ફુરણ પંચતન્માત્રા છે. જેમાંથી
અપંચીકૃત વિયત્ આદિ પંચભૂતોની ઉત્પત્તિ છે તે તન્માત્રા શિવ
તત્વાનાં મુખરૂપ છે. ક્ષમા, આર્જવ, દયા, તોષ અને સત્ય એ
પાંચ વિષયોવાળાં પાંચ મુખ છે. રૂદ્રાક્ષ એ વૈરાગ્ય દ્રષ્ટિ પૂર્વક
મુમુક્ષુતા દર્શક ચિન્હ છે તે ધારણ કરવાથી વૃત્તિ શાન્ત અને
પ્રસન્ન રહે છે. તેને પણ પાંચ મુખ હોય છે માટે રૂદ્રાક્ષ ધારણ
કરવાનો વિધી છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ ચાર ભુજા
છે. સાંસારિક ભાવનાવાળા ભોગને ઇચ્છનાર ભક્તોને પરશુથી
પરિચ્છિન્ન લોકૈષ્ણા, મૃગથી પશ્વાદિ વિતૈષ્ણા અને વરથી
વિષય ભોગપૂર્વક પુત્રૈષ્ણા પરિપૂર્ણક ધર્મ, અર્થ અને કામ રૂપ
રૂઢી આપનાર સદાશિવ છે એમ સૂચવે છે. શમ દમાદિ સાધન
ચતુષ્ટય સંપન્ન શુદ્ધ અધિકારી પરમ વૈષ્ણવને જ્ઞાન અને

વૈરાગ્ય દ્વારા બોધ આપી સર્વ અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ મોક્ષ આપનાર સદાશિવ છે એમ દર્શાવવા અભીતિ દર્શક ચોથો હાથ છે. પોતે તમો યુષ્મા અધિપતિ અને કેવળ સત્વયુષ્મા મૂર્તિ છે તેથીજ તેનું સ્વરૂપ રત્ન સમાન ઉજળું અને કપૂર જેવું ગૌર છે. આ દેવ સદા નિગ્મનન્દ પરિપૂર્ણ હોવાથી પ્રસન્ન રહે છે તેથી ભક્તોના દોષો લક્ષ્યમાં ન લેતાં ઇચ્છિત વર આપવા તત્પર રહે છે અને તેથીજ સદાશિવ બોળા એટલે નિષ્કપટ સ્વભાવવાળા કહેવાય છે. દેવ સ્વરૂપમાં ચર્મ ચક્ષુનો સંભવ નથી માટે દેવોની ચક્ષુ સત્સંગ અને વિવેક એ લોચનદ્વય છે અને તેથીજ મનુષ્યોને દેવ દર્શન કરવામાં આ બે નેત્રની જરૂર કહેવાય છે. સદાશિવને ત્રણ નેત્રો છે તેની સમજ એવી છે કે ઇતર દેવોને સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીરો સુધી તથા જાગ્રત અને સ્વપ્નાવસ્થાના વિકાર પર્યંત સ્વાભાવિક દર્શન હોય છે માટે બે ચક્ષુ હોય છે. સદાશિવ કારણ શરીર તથા સુષુપ્તિ અવસ્થાને વેધી શકે છે. વળી ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ પર્યંત બીજા દેવોનો અધિકાર છે, લયનો અધિકાર મહાદેવનો છે. તથા તત્વજ્ઞાન અને મનોનાશ પર્યંત દર્શન ઇતર દેવો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે પણ વાસના ક્ષયનું દર્શન મહાદેવ વિના પ્રાપ્ત થાય નહિ. વળી કામ અને ક્રોધને શાન્ત કરવા સમ્યગ્ દર્શન બીજા દેવોને છે પણ લોભ (તૃષ્ણા) ક્ષયનું દર્શન સદાશિવનું છે માટે સિવને ત્રણ નેત્રો છે. તેથી દેસકાલ અને વસ્તુથી અપરિચ્છિન્ન તત્વ પ્રતિપાદક સદાશિવ છે. નેત્રમાં વૈશ્વાનર અગ્નિ પ્રગટકરી કામને બાળી નાંખ્યો એ વાત પરમાર્થિક દ્રષ્ટિથી જોતાં એમ સૂચવે છે કે જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ વાસનાને બાળી નાંખે છે તેજ નિજ સ્વરૂપ દર્શનથી મહાદેવજીએ કામના આદિ કારણ અલંકારનો નાશ કર્યો. મસ્તક

ઉપર ગંગાજી વહે છે તે એમ સૂચવે છે કે વાસના ક્ષય થયા પછી પરમપવિત્ર શાન્તિરસ ઉદ્ભવે છે. ચંદ્રથી અમૃતત્વ અને તાપ નિવૃત્તિ સૂચવે છે. કંઠે અને કાને સપ્ત હોય છે તે એમ સૂચવે છે કે અગ્નિય અને પૃથ્વી વચનનું શ્રવણ પરમ કલ્યાણ કરનાર છે (અગ્નિવસ્યાપિ પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતાચ હુર્લભઃ) એવી સમજ પ્રાપ્ત થતાં વિષમય લયંકર નત્વે પશુ પોતાનો સ્વભાવ છોડી સમભાવ ધરે છે. માટે વ્યાઘ્ર, મોર, બળદ, હિન્દર અને પાડો કૈલાસમાં સમભાવે રહે છે. પર્વતની પુત્રી પાર્વતીના પતિ મહાદેવજી છે. અતિ જડય સૂચક પર્વતની પુત્રી અવિદ્યારૂપ પાર્વતી જેને આધીન છે એવા આ દેવે પાર્વતીને અર્ધા શ્લોકથી બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત્ મિથ્યા છે અને જીવ અને બ્રહ્મમાં ભેદ નથી એમ બોધ આપી પોતાની અર્ધાંગનાને તારી છે અને (પતિરેકો ગુરુક્ષીણામ્) એનો ગુરુ એક પતિજી છે એમ દાખલો આપ્યો છે. સાગરના મથનમાંથી અમૃત દેવોને આપ્યું અને પોતે ઝેર પીધું એ મહાન શક્તિનો પ્રભાવ દર્શાવે છે તથા પરમાર્થ બુદ્ધિથી મહાત્માપણું પ્રગટ કરે છે.

ઈતર દેવોને એક એક પત્ની છે જ્યારે મહાદેવ કે જે સદા ધ્યાનમગ્ન, પરમ વૈરાગ્ય મૂર્તિ અને અકિંચન છે છતાં બે પત્નીવાળા છે તેનો સંકેત એવો છે કે જ્ઞાનગંગાથી સરસ્વતીતત્વ એટલે બ્રહ્માની શક્તિ અને પાર્થિવ મૂર્તિ દ્રવ્યાત્મક લક્ષ્મી તત્વ એટલે વિષ્ણુની શક્તિ એ બન્ને તત્વને સ્વસ્વરૂપમાં અનુભવનાર ભોગલાવના રહીત કેવળ આત્મસ્વરૂપ દ્રષ્ટિ સંપન્ન પરમ શિવ છે માટે મહેશ કહેવાય છે.

શિવને બે પુત્રો છે. એક કાર્તિકેય જેને પડાનન કહે છે. એના છ મૂખનો વિચાર કરતાં ભૌતિક પ્રપંચ અવ્યક્તમાંથી

ઉદ્ભવે છે અને તે અસ્તિ, જાયતે, વર્ધતે, વિપરિણમતે, અપ-
ક્ષીયતે અને નશ્યતિ, (છે, ઉત્પન્ન થાય છે, વધે છે, જીવાન
થાય છે, વૃદ્ધ થાય છે અને નાશ પામે છે) એટલા ૫૩ વિકાર
સ્વરૂપ હોવાનું સૂચવે છે. અને સૃષ્ટિ વૈચિત્ર્ય હોવાથીજ વિચિત્ર
ઉત્પત્તિવાળા વિચિત્ર રંગવાળા મયૂરનાં વાહનવાળા આ દેવ
કહેવાય છે. તથા ૫૩ વિકારાત્મક ભૂત સૈન્યના અધિપતિ છે.

ખીજા પુત્ર ગજનન છે. તે કાર્તિકેયથી ન્હાના છે પણ પરમ
યશોભૂર્તિ અને બુદ્ધિમત્તર છે એટલે સૂક્ષ્મતર છે. સદાશિવના સર્વ
ગુણો, જ્ઞાન વૈરાગ્ય, તપ, દ્વિપત્ની, ક્ષમા, ઔદાર્ય, પરમ માંગલ્ય,
નિર્ભયતા અને પરમાર્થ આદિને દર્શાવનાર હોવાથી તેનાજ પુત્ર છે.
આત્મા જૈ પુત્રનામાસિ એ શ્રુતિ સૂચક છે. ઉત્પત્તિમાં સહાયક હોવાથી
પ્રવૃત્તિને ટકારી રાખી અવિદ્યાને આધાર આપવાથી સહેજ ન્યૂન
દિસે છે અને તેથી પશુ અને નર આકૃતિવાન વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

શ્રી મહાદેવજી કપાલદામ એટલે ખોપરીનો હાર પહેરે છે.
એ એમ સૂચવે છે કે ખોપરીથી ઢંકાયેલી બુદ્ધિનું અધિકરણ
એટલે પરા વિદ્યા તેની શોભા છે. નન્દી મહાદેવનું વાહન
છે. કૃષિ એટલે ખેતિ જેમ મનુષ્યો, ઋષિઓ અને દેવોનું જીવન
છે અને તેના આધાર વૃષભ ઉપર છે તેમ સર્વ પુરુષાર્થની
સિદ્ધિ ધર્મ ઉપર છે અને તેથીજ વૃષોહિ ધર્મઃ એમ કહેવાય છે.
અખિલ જગત્પતી ઉત્પાદક અને સંરક્ષક ધૂરી વહન કરનાર બળદ
છે તેજ ધર્મરૂપ છે. કારણ ધર્મ પણ ઉત્પતિ અને સ્થિતિને ધારી
રાખે છે. તેનુંજ વાહન મહાદેવજીને યોગ્ય છે કારણ કે લય કાળમાં
પણ સૃષ્ટિને ફરી ઉત્પન્ન કરી રક્ષવા માટે ધર્મ વાહનથી સદાશિવ
જીવન આપે છે. અવ્યક્ત જે અવિદ્યાથી પર છે તેજ કૈલાસ છે
અને તેથીજ ભૂત ભૈરવાદિ અદૃષ્ટ અધાર બ્યક્તિઓનું નિવાસ.

સ્થાન છે. એટલે વાસના સંચયનું સ્થાન છે, ભોગ વિનાનું છે અને તમો ગુણુમય છે માટે અવ્યકત આદ્યશક્તિ એજ કૈલાસ છે અને તેના અધિપતિ સદાશિવ છે. છેવટ કાંઈ નથી એમ સૂચવનાર સ્મશાન સ્થાન પણ શ્રી શંકરનો કૈલાસ છે.

શિવ ભસ્મના ભોગી છે. ભસ્મમાં અનેક ગુણો છે. જેવાકે દુર્ગન્ધને હરે છે, જીવ જંતુઓને નિવારે છે, જુદા જુદા પદાર્થો પરિણામે એક રૂપ થાય છે એવી ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે અને જ્ઞાનાગ્નિથી વાસનામય સંચિત કર્મોને ભસ્મ કરવાથીજ નિઃશ્રેયસ પદ પ્રાપ્ત થાય છે એમ ઉપદેશ છે. તેથી વૈરાગ્ય વૃત્તિ ઉપજે છે અને મોહ ટળે છે.

શિવને ખીલીપત્ર ચડે છે તેને ત્રણ પાન હોય છે. તેને ત્રિગુણાકારવાણું, ત્રિનેત્ર સ્વરૂપ, ત્રણ વર્ગને આપનાર અને ત્રણ જન્મના પાપને હરનાર કહે છે. તેમાં હેતુ એવો છે કે ખીલીનું ફળ સંગ્રહણી જેવા રાજ રોગ છે તેને મટાડે છે તેથી ખીલીપત્રમાં એવા રજકણો છે કે મનની અંદર રહેલી ભોગેચ્છાને શિથિલ કરી દીર્ઘ રોગ (જન્મ મરણરૂપ ભવ) ને હરે છે. શિવને ચડાવવાથી તે નિર્માલ્ય થાય છે એટલે વાસના સ્વશક્તિ હીન થાય છે અને ખીલીપત્ર ચડાવનારને શિવ તે શક્તિ અર્પે છે કે જેથી તેનું અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. શિવ ભકતો માને છે કે ભાંગ, ગાંજો, ધંતુરો વગેરેના કેફ મહાદેવને પ્રસન્ન હોવાથી તેને સેવે છે. આમાં રહસ્ય એટલું છે કે મહાદેવજી નિર્વાણ તત્વમાં સ્થિત હોવાથી સંસાર ત્રણે કાળમાં તેમને દિસતોજ નથી. પણ તમોગુણના નિયંત્રા હોવાથી સત્ત્વ ગુણની વૃત્તિને થોડી આચ્છાદિત કરવાથી ભકતોના નિર્વાહ અર્થે અવિદ્યાનો નિશો ચડે છે અને તેથી વિશ્વનું જ્ઞાન તેમને થાય છે. તેમ શિવ તત્વનું ધ્યાન કરનાર પુરૂષોને પોતાના દેહનું

ભાન ભૂલી જઈ શિવના તાણવ નૃત્યમાં મનની વૃત્તિને રોકી
 શાન્ત પાડી ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની ત્રિપુટી વિસરી જવી પડે
 છે. પણ પ્રારબ્ધવશાત્ ફરી જગત્ભાવનામાં આવવાથી અમિત
 થયેલી ચિત્ત શક્તિને અવિદ્યાવર્ધક પદાર્થથી ઉત્તેજિત કરવા જરૂર
 રહે છે માટે નિશો કરે છે પણ શોખ માટે નહિ. સ્વપુત્રના પરાક-
 મથી પ્રસિદ્ધ થતા કર્ણામૂર્તિ સ્વયંભૂ પ્રભુ સર્વની રક્ષા કરે.

ચન્દ્રોદ્ગ્રાસિત શેશ્વરે સ્મરહરે ગજાધરે શંકરે
 સર્વેર્મૂષિતકઠકર્ણાવિહરે નેત્રોત્થવૈશ્વાનરે ।

દંતિત્વકૃતસુન્દરાશ્વરધરે ત્રેલોક્યસારેહરે

મોક્ષાર્થકુરુચિત્તવૃત્તિમાસિલા મન્યૈસ્તુકિકર્માભિઃ ॥

મહાદેવજી વાધામ્યર ધરે છે એનું કારણ એવું છે કે વાધા-
 મ્યર શીતોષ્ણાદિ ઉર્મીઓને સહન કરવામાં અસાધારણ ગુણુવાળું,
 મૃત્યુનો ભય સૂચક અને આસૂરી સંપત્તિનો રાગ જે વ્યાધ છે
 તેનો ભાવ નષ્ટ કરવાથી સંપાદન થઈ શકે એવું હોવાથી તેને
 આસન કરે છે. ઇતર પ્રાણી ભય પામી આસનસ્થાને ઇગ્ન કરી
 શકે નહિ માટે નિજ સ્વરૂપમાં ધ્યાન મગ્ન રહેવા પરમ એકાન્ત
 અને નિર્ભયતાત્મક વૃત્તિ દર્શાવે છે. ઉપર દર્શાવ્યા કારણસર
 મહાદેવજી સર્વ લોકના સાર રૂપ છે અને મોક્ષ આપી દુઃખ હરનાર
 હોવાથી ભવહર કહેવાય છે, કર્ણાવતાર છે અને શુદ્ધિ તત્વની પરા-
 મર્થિથી હૃદયાકાશગત સૂક્ષ્મ તત્વ અવ્યકતમાં તૃષ્ણા ક્ષયરૂપે બિરાજે
 છે. રામમાં વિરામ, અશુચિતામાં શુચિતા, ભયમાં અભય આ
 પરમાશ્રય મૂર્તિ મહેશ સર્વનું નિરંતર કલ્યાણ કરે.

કર્પૂર ગૌરં કરુણાવતારં સંસારસારં મુખગેન્દ્રહારં ।

સદાવસન્તં હૃદયાર્વિન્દે મંમંમવાની સહિતંનમામિ ॥

ૐ આચશક્તિ.

સહગશૂલગદાદીનિ યાનિશાસ્ત્રાણિત્રેઽમ્બિકે
કરપહ્લુવ સંગીનિ તૈરસ્માન્ રક્ષ સર્વતઃ ।
શૂલેન પાહિનો દેવિ પાહિચ્છઙ્ગેન ચામ્બિકે
ઘન્ટાસ્વનેનનઃપાહિ ચાપજ્યાનિઃ સ્વનેનચ ॥

જેની છાયામાં જગત્ની પ્રતીતિ છે, જેનો કોઇ ભોક્તા નથી ધ્યાયત્તીવ, લેહાયત્તીવ રૂપે જે અનુભવાય છે, જેને દુરત્વયામાયા કહે છે અને જે એકને અનેકરૂપે દર્શાવી પોતે અલગ રહે છે એવી પરાશક્તિ બ્રહ્મવિદ્યા કેવળ લીલાવતી દેવી સર્વનું રક્ષણ કરે છે. દેશ, કાળ અને વસ્તુ જેની કલ્પનાને આધીન છે તે શક્તિને જગદમ્પ્યારૂપ માની મનુષ્યો અનિર્વચનીયા માયાને ઉપાસે છે. આ શક્તિને વાહન સિંહનું છે તેનું કારણ એ છે કે સિંહ જેમ ગમ્ભીર અને અમીર સ્વભાવવાળો છે અને સર્વ પશુઓને સ્વધર્મમાં વર્તાવી આધીન રાખે છે માટે વનરાજ સંતા પામે છે તેમ સર્વ પશુધર્મ =ગ્રામ્ય વ્યવહારને રોધી, પરમ ગહન ઉત્કૃષ્ટતાને રક્ષનાર સુશીલ સદાચારરૂપ આ શક્તિનું વહન છે. જ્યારે આ દેવીને ઉત્સવ નવરાત્રી વગેરેમાં હોય છે ત્યારે બ્રહ્મચર્ય, હવિષાન્નનું એક વખત ભોજન, ફલાહાર કે ઉપવાસ, ક્ષૌરાદિનો નિષેધ વગેરે સર્વ ભોગ વર્જનરૂપ પવિત્ર આચારનો વિધિ છે; માટેજ ઉગ્ર તંપરૂપ સદાચાર એજ ઉગ્ર શરૂરૂપ સિંહવાહન આ દેવીનું છે. આ દેવીની ઉપાસના કાર્તિક માસ કે જે વર્ષની શરૂઆત છે તેના ઉત્પત્તિરૂપ આશ્વિન માસમાં પ્રથમ નવરાત્રી પર્યંત કરવામાં આવે છે તે એમ સૂચવે છે કે રાત્રિમાં ક્રિયા સામાન્ય રીતે સ્વાભાવિક થાય

છે, અને તેને વિષે નિદ્રામય પ્રાણીઓ અહંકારનો અભિનિવેશ કરી શકતા નથી છતાં ભોગ માટે તુષ્ટિ પુષ્ટિ આપનાર ક્રિયા ચાલુ હોય છે. તેથીજ આ અનિર્વચનીયા શક્તિ કે જેનો પડછાયો જળાય પણ પોતે કળી શકાય નહિ તેનો સ્વાભાવિક વિકાસ રાત્રિનો છે તથા બ્રહ્મરંધ્ર, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, મુખ અને નાભિના નવ દ્વાર ઉત્તમ અંગાત્મક હોવાથી તે તે સ્થાનની શક્તિનો ઉત્સવ નવ દિવસ રાખવામાં આવે છે. આ શક્તિના હાથમાં ખડ્ગ ને ત્રિશૂલ હોય છે તે એમ સૂચવે છે કે મોક્ષમાર્ગ ખાંડાની ધાર જેવો તીક્ષ્ણ છે અને તે ઉપર ચાલવા નિર્મળ વૈરાગ્યની જરૂર છે. આસુરી સંપત્તિને હણનારી, દૈવી સંપત્તિને રક્ષનારી, જ્ઞાનરૂપી તરવારથી પુત્ર, દાર અને વિત્તની ઈષ્ટારૂપ ત્રિશૂલને વિદારી આશીર્વાદરૂપ નિષ્કામ કરવાથી જીવનમુક્તિનું સુખ અનુભવાય છે; માટે તાળી પાડી રાસ રમવા ખીજા હાથ છૂટા છે. આ દેવીને યજ્ઞદ્વારા જીવના ભોગ અપાય છે. આનો આશય એવો છે કે મુમુક્ષુએ મમતા છોડતાં હું જીવ છું એ ભાવ ત્યજી અવિદ્યા ઉપાધિ ને જ્ઞાનાગ્નિરૂપ બ્રહ્મવિદ્યામાં સમાવવાની છે. તેથી સમજુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયે આ દેવી તૃપ્ત રહે છે, અને અવિદ્યા કે તેનું કાર્ય અડચણ કરતું નથી. વળી સકામ લકતો પોતાના જીવને બદલે પશુના જીવને અર્પે છે એનો ખુલાસો એવો છે કે શાસ્ત્ર-વિધિથી ભોગરૂપ જીવની ઉર્ધ્વગતિની જવાબદારી રાખી યજ્ઞમાં પશુનું બળીદાન આપી સ્વકાર્ય સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ બળીદાનને હિંસા માનનારા કેવળ મૂઠ પામર, શાસ્ત્ર અનભિજ્ઞ નર પશુઓ છે. એવા મત પ્રમાણે ન્યાયાધીશ ક્રાંતી આપે, યમ-રાજા પ્રાણ લે, વગેરે પણ હિંસા ગણાવી જોઈએ. આ દેવીને કુંવારી માનવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે સા કાઠા

સાપરાગતિઃ एषा ब्राह्मी स्थितिः ईत्यादिश्च आ ब्रह्मविद्या છે; માટે એનાથી પર કોઈ છે નહિ તથા જગત્ના ભોગ અવિદ્યામાં છે; માટે કર્તૃત્વ ભોકૃત્વ ભાવ વિનાની આ પરા દેવી કુંવારી કહેવાય છે. આનાં દર્શન પછી જગત્ ત્રણે કાળમાં રહેતુંજ નથી તેથી મહાકાળી, મહાલક્ષ્મી અને મહાસરસ્વતીશ્ચ અનાદિ અનન્ત સત્તાશ્ચ આ શક્તિ સર્વને અખંડાનન્દ અર્પે છે.

ચાર વેદ, પદ્મ શાસ્ત્ર અને ૬૪ કલાવાળી બ્રહ્મવિદ્યાશ્ચ આ દેવીની ૬૪ કલાઓ છે; માટે ૬૪ યોગીનીઓનાં સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવેલાં છે. આ દેવી ગદા ધરે છે તેનું કારણ રજોગુણ સમૃદ્ધિનો આધાર હોવાનું દર્શાવે છે અને ધન આપનાર ગણાય છે. અષ્ટમી તીથિ કે જે પાંચ ભૂત, સૂર્ય, ચંદ્ર અને પુરૂષ મળી આઠ મૂર્તિઓથી આખું જગત્ વ્યાપક છે તે સર્વને પોષનાર યજ્ઞ છે તે દિવસે સમષ્ટિ તર્પણ માટે હવન થાય છે અને યજ્ઞમાન પોતે નિરાહાર રહી અગ્નિદેવની ઉપાસના કરે છે. તેથી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે માટે ધનની ઈચ્છાવાળાએ અગ્નિદેવની યજ્ઞરૂપે ઉપાસના કરવાનું વિધાન છે.

ધનમિच्छेदहुताशनात् એમ કહેવાય છે. એવી વ્યવહાર તથા પરમાર્થમાં સિદ્ધિ આપનાર શ્રી આઘશક્તિ, ઉપનિષ્, વિદ્યાશ્પી ધનુષવટ્ટે અને ઝોંકાર પ્રણવરૂપ શેર (લાલાં) વડે સર્વ પ્રાણીઓને મંગળ આપો.

ૐ શ્રીભાસ્કર.

બ્રહ્માણ્ડ સંપુટ કલેવર મધ્યવર્તિ,
 ચૈતન્ય પિણ્ડ મિવ મણ્ડલ મસ્તિ યસ્ય ।
 આલોકિતોઽપિ દુરતાનિ નિહન્તિ યસ્તં,
 માર્તણ્ડમાદિ પુરુષં પ્રણમામિ નિત્યમ્ ॥

જગતના વ્યવહારને પ્રસારનાર અસાધારણ કારણ શ્રીસૂર્ય દેવ છે. પદાર્થ માત્રને સ્ફૂર્તિ આપનાર પ્રકાશતત્ત્વ સર્વના જીવનરૂપ છે. જ્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ ઓછો પડે છે ત્યાં આરોગ્યતાના સાંસા પડે છે. માત્ર સડો, દુર્ગન્ધ, મલીનતા વગેરે વિનાશક તત્ત્વોનો વિરોધી અને આરોગ્યતા તથા સુખ સંપત્તિનો પ્રદાતા હોવાથી જગતની સંસ્થિતિનો પાલક શ્રીસૂર્યદેવ વિષ્ણુ ભૂર્તિ અને નારાયણ સ્વરૂપ છે. જેમ શરીરમાં જ્ઞાનપ્રકાશ હોવાથી શરીર જીવતું, મંગળમય અને ચતુર્વિધ પુરુષાર્થનું અપ્રતિમ ફળ મેળવવાનું સાધન છે, તેમ શ્રીસૂર્યદેવતાના સ્ફૂરણથીજ અખિલ જગતની પ્રવૃત્તિ છે અને તેથીજ અન્તર્યામી સ્વયંજ્યોતિષ્ આત્માના દૃષ્ટાન્તરૂપ આ દેવ છે. આત્માને રચિત્તી ઉપમા ઉપનિષદમાં આપેલી છે. આત્માનં રચિતં શ્ચિદ્દિ તેમજ આ સૂર્યદેવનો પણ રથ છે. આત્માના રથને ઈન્દ્રિયોરૂપ ધોડા છે, તો આ સૂર્યદેવના રથને સાત ધાતુના તત્ત્વરૂપ ધોડા છે. બુદ્ધિ જેમ આત્માના રથનો સારથી છે તેમ અરૂણદેવ આ રથનો સારથી છે. વિષયોમાં જેમ ઈન્દ્રિયોરૂપ ધોડા વિચરે છે તેમ ભૂત પ્રપંચમાં આ સાત ધાતુઓ જેનાં શરીરો બને છે તેનો પ્રચાર છે. બુદ્ધિનો વિકાસ જેમ મુકિત આપી નિશ્ચિંત કરે છે

તેમ અરુણ દેવ, પ્રાણીઓને દેવ, ઋષિ અને પિતૃઓના રક્ષુમાંથી અર્ધપ્રદાન અને સન્ધ્યાવન્દનથી રણમુક્ત કરે છે. પરાવિદ્યા બ્રહ્મ-વિદ્યા જેમ પરમ પ્રકાશરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવી સર્વ સિદ્ધિપ્રદા બને છે, તેમ શ્રી ગાયત્રીદેવી આ સૂર્યનારાયણના પરમ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરાવી સર્વ સિદ્ધિ અપાવે છે. માટેજ બ્રાહ્મણોએ જન્મતના સર્વ પદાર્થોનું બ્રહ્માર્પણ કરી શ્રીગાયત્રીદેવીનોજ આશ્રય સંભાલ્યો છે અને ત્રિકાળ સન્ધ્યાદ્વારા પરમ પવિત્રતાની સિદ્ધિ માની છે.

સન્ધ્યાવન્દનની સામાન્ય સમજ અત્ર આપવી અસ્થાને નહિ ગણાય.

સન્ધ્યા એટલે બે ચીજનું જોડાણ. તે એવી રીતનું કે એક ચીજ દેખાતી બંધ થાય અને બીજી દેખાવા લાગે તે સંધીનો વખત સન્ધ્યાનો સમય કહેવાય છે. આ વખત બીજા બધા વખત કરતાં ધણો કિમતી છે. કારણ કે જેને જતું હોય, અને જેને નવું આવવું હોય તે બન્ને એમ ધારે છે કે પોતાથી બને તેટલો બીજા ઉપર ઉપકાર કરી લેવો. દાખલા તરીકે:—જ્યારે એક વાઈસરાય વિલા-યત જાય અને બીજો આવે તે વખતે જે હઠ્ઠ પ્રજા માગે તે આપવા ખુશી હોય છે, વળી કોઈ પરદેશ જતું હોય તે વખતે છોકરાં, બ્રાહ્મણ, પાડોશી, સગાંસંબંધી વિગેરેની પ્રીતિ મેળવી જાય છે, અને જ્યારે પાછા આવે છે ત્યારે બધા સામે લેવા જાય છે. એવીજ રીતે દિવસ જ્યારે ઉગે અને રાત્રિ રજા લે અથવા રાત્રિ આવે અને દિવસ અસ્ત થાય તે વખતે પ્રજા શુદ્ધ મનથી જેવી ઈચ્છા કરે તેવું ફળ મળે છે. કારણ કે સૂર્યદેવમાં એવી શક્તિ છે કે પોતાના માત્ર સ્વભાવથીજ સર્વ જગતનું કલ્યાણ કરી શકે. તડકાથી હવા સુધરે છે, જીવજંતુનો બગાડો અટકે છે, દુર્ગંધ

દૂર થાય છે, પાણી નિર્મળ બને છે, પૃથ્વીમાં વનસ્પતિ ઉગે છે, મનુષ્યના શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવે છે અને આળસ તજી પોતાના કાર્ય પરાયણ થવામાં પ્રાણીમાત્ર આનંદ પામે છે. જો આવી શક્તિ સૂર્યની સ્વભાવિક છે તો પછી આપણે આપણા સુખરૂપ સાધન માટે ખાસ તેને વિનંતી કરવી અને તેની ઉપાસના નિર્મળ મન રાખી કરવી. જો તે ઉપાસનાથી ફળ માગીએ તો જરૂર આપણા સંકલ્પ સિદ્ધ થાય છે. જેમ ખેડુત જમીન ખેડી રાખે છે અને વરસાદ અત્તની ઉત્પત્તિ ધારી આપે છે, તેમજ આપણે આપણી બુદ્ધિરૂપી ખેતરને સારી ભાવનારૂપી ખેતીથી તૈયાર કરી રાખી હોય તો તે સૂર્યદેવનું અસાધારણ તેજ આપણને વિદ્યા, તપ, તેજ અને આબાદી આપે છે. આ સંધ્યાના સમયમાં આપણા નિદ્રા અને જાગૃતિનું જોડાણ હોય છે; એટલે સવારમાં નિદ્રા મટતી હોય અને જાગવાનું શરૂ થતું હોય, અથવા સાંજે જાગૃતિ ઓછી થતી જતી હોય છે અને નિદ્રા આવતી હોય છે તે વખતે આપણું મન પોતાની શક્તિને પ્રસારતું હોય છે અગર લીન કરતું હોય છે તે વખતે મનમાં મેલ થોડો હોય છે. આસપાસની લાલચો દૂર હોય છે. પંખી, પશુ તથા બીજા પ્રાણીની સ્થિતિ પણ શાંતિમય હોય છે. સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરેલી હોય છે એટલે મન સ્થિર થઈ શકે છે, અને જ્યારે મન સ્થિર હોય છે, ત્યારે મહા સુખ મળે છે, તે વખતે ઇશ્વર અર્પણ બુદ્ધિથી જે સંકલ્પ થાય છે તેનું ફળ જરૂર મળે છે. આપણા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે સંધ્યા ન કરવાથી પાપ થાય છે ખરું કરવાથી કંઈ વિશેષ ફળ નથી એનું કારણ એ છે કે જેમ સ્નાન નહિ કરવાથી શરીર બગડી નવ્ય પણ નાહવાથી કાંઈ વિશેષ બહુ ન થાય તેમ જો સંધ્યા ન કરીએ તો મનમાં મેલ ચડતો જાય

છે તેથી મન અગડે છે. દુષ્ટ વિચારો (મન) કરે છે. ન ખાવાના ખોરાક તરફ વૃત્તિ ખેંચાય છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, ધર્ષા વિગેરે દુર્ગુણો વધે છે અને તેથી આ લોક કે પરલોકમાં દુઃખ થાય છે. સંધ્યા કરવાથી આપણા પાપ આપણી નજરે આવે છે, આપણને તેનો પશ્ચાતાપ થાય છે, આપણી ભૂલ માટે ક્ષમા માગવામાં આવે છે તેથી આપણે વધુ પાપ કરતા અટકીએ છીએ; અથવા જેમ બને તેમ થોડાં પાપ કરવા ધારીએ છીએ. આથી મન નિર્મળ થાય છે અને આપણને એક જાતનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. સંધ્યામાં પ્રાણાયામ આવે છે એથી પેટના રોગો દૂર થાય છે, હૃદયની અંદર ચિત્ત સ્થિર થાય છે, મગજની અંદર જ્ઞાન ખીલે છે અને આખા શરીરમાં લોહી પુષ્ટી આપતું રહે છે. ભસ્મ લગાડવાથી નીચે પ્રમાણે ફાયદા થાય છે:-(૧) શરીરની દુર્ગંધ બહાર નીકળતી અટકે છે, (૨) બહારના જીવ જંતુઓ વ્યાધિ કરી શકતા નથી, (૩) આ જગત્ કાંઈ નહતું એમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, અને પાછું ક્યાં જશે એનો પત્તો નથી એવી ભાવના કરાવે છે, (૪) અગ્નિ જેમ પોતાની અંદર આવેલી વસ્તુને ખાખ કરી નાખે છે, એવી રીતે પોતાના અનેક જન્મ જન્મોમાંતરના કર્મોને જ્ઞાનાગ્નિ ખાખ કરી નાખે છે એવી ભાવનાથી જ્ઞાનવાળી બુદ્ધિ થવાને સુચવે છે, (૫) જો સામાન્ય રાખ કે જેના ઉપર કાંઈ મંત્ર લખવામાં આવતા નથી અથવા તો જે રાખ ઉત્તમ પદાર્થોની બનેલી હોતી નથી તેવી રાખમાં આવા ફાયદા છે, તો પછી યજ્ઞમાં ધી, તલ, શ્રીફળ, સોપારી, સવૌષધી, પીપળો, સમી વિગેરે પદાર્થોને હોમી દેવાને અર્પણ કરી બનાવેલી મહા પવિત્ર ભસ્મ શું ફાયદો ન કરે તે કહી શકાતું નથી ! આચમન શા માટે લેવાં ? માત્ર મેલ તોડનારું સાધન જળ છે. એ જળ પૃથ્વી કરતાં હલકું છે અને

પૃથ્વી એમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. વળી જળમાં એવો ખાસ ગુણ છે કે પોતાના આધારથી બનેલ ચીજને કદી ખૂંડે નહિ પણ ઉંચી રાખે વળી જેટલી ઉંચાઈથી જળ નીકળે તેટલી ઉંચાઈએ પાછું જાય છે. (The water seeks its own level) આ ઉપરથી જળ એ પવિત્ર કરનાર, પોતા સમાન બળ આપનાર અને ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત કરાવી રક્ષણ કરનાર છે. એ જળની અંદર આપણા મનનો વિચાર પ્રેર્યો હોય તો તે વિચાર તે જળ દ્વારા સિદ્ધ થાય છે. માટે બ્રાહ્મણો સંકલ્પ કરી જળ મૂકે છે, અને તેથી ધાર્યું કામ પાર પડે છે. આવા કારણને લીધે સંધ્યા વંદનમાં તે પદાર્થોની આવશ્યકતા=જરૂર છે. સંધ્યા કરવાનો વખત જેમ પોતાનો શિક્ષક વર્ગમાં આવે તે પહેલા હાજર રહેવું જોઈએ અને તે દાખલ થાય ત્યારે ઉભા થઈને નમસ્કાર કરવા જોઈએ અને જ્યારે જાય ત્યારે પણ વંદન કરવું જોઈએ. તેવી રીતે સૂર્ય નારાયણ જ્યારે દર્શન આપે અને વિદાય થાય ત્યારે આપણે શુદ્ધ મન, તન અને વાણીથી ઉભા થઈ વંદન કરવું જોઈએ અને ઉદય અને અસ્ત દશામાં એક રૂપતા આપણી પણ રહે એમ ઈચ્છવું જોઈએ.

જે પુરૂષ જનોઈ ધારણ કરતો નથી તેને શ્રી ગાયત્રીનું દર્શન નથી. કારણ સંધ્યાવંદનના પ્રયોગદ્વારા ગાયત્રી શક્તિનું આહવાહન થાય છે. બહિરન્તર શુદ્ધિથી, ભસ્મમય ભાવનાથી, જલ બળના સંકલ્પ દાઢ્યથી તથા શ્રીગાયત્રીના મંત્રનો ઉચ્ચાર થવાથીજ તે શક્તિ પ્રસન્ન થાય છે. તેથી અદૃષ્ટ રૂળ અર્પી કૃતકૃત્ય કરી પરમપાવન કરનારી ગાયત્રીદેવી પ્રસન્નતાપૂર્વક સૂર્યદેવદ્વારા સ્વપ્રકાશ પરમ સુખરૂપ પ્રતિ પ્રેરે છે. જ્યારે મનુષ્ય મરે છે ત્યારે તેના શબને યજ્ઞની આહુતિરૂપે અગ્નિદ્વારા તે પ્રાણીના ઈષ્ટદેવને આધીન કરાય

છે. તેથી યજ્ઞોપવીત કે જે દ્વિજનું ઈતર દેવોના વિધ્નોમાંથી સંરક્ષક છે તે જે પુરૂષો યથાવિધિ ધારણ કરતા નથી તેને આહૂતિરૂપે અગ્નિદેવ સ્વીકારતો નથી તેથી તેમના ઇષ્ટને પ્રાપ્ત ન થતાં પરમ દુર્દશાને પામે છે માટે જનોઈ ધારણ કરવીજ જોઈએ. સંધ્યા વન્દન કરવુંજ જોઈએ. શ્રીગાયત્રીની પ્રસન્નતાપૂર્વક શ્રીસૂર્યનારાયણની સ્તુતિ કરવાથીજ ઐહિક આમુષ્મિક સુખ પામવા ધર્મ સમજવોજ જોઈએ. જે પુરૂષો જનોઈ પહેર્યા વિના અંમે હિન્દુ છીએ, વૈષ્ણવ છીએ વગેરે ભારતભૂમિનાં પુત્ર થવાના હક્કદાર થવા માગતા હોય તેણે નક્કી સમજવું કે જેમ નાટકના વેશથી ખરું રૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી તેમજ ફેકટ ખોલે વા માને દ્વિજપણું આવતુંજ નથી. તો પછી ઈશ્વર દર્શનની આશા ખોટી. બલકે મનુષ્ય અવતારનું કાર્ય રખડી પડે છે. ધારો કે જેવી ભાવના તેવું ફળ મળે છે. માટે કદાચ વૈકુંઠમાં વાસ મળે પણ તે જો સર્પરૂપે અગર દૂતરૂપે મળે અગર વિપરીત કર્તવ્ય કરવા માટે પ્રાપ્ત થાય તો તે ઈષ્ટજ ન હોય, માટે આ ચર્મચક્ષુથી તથા મનને ફાવે તેવા તર્કથી અગમ્ય માર્ગનો પ્રકાશ શાસ્ત્ર દર્શન વિના થાય નહિ માટે શાસ્ત્રોમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખી યથાવિધિ કર્મ થાય તોજ તે ફળ મળે નહિતર શાસ્ત્ર કહે છે કે જે પુરૂષ ભારતભૂમિમાં જન્મી, દ્વિજ થઈ, જનોઈ પહેરી સંધ્યા ન કરે તો તે સદા આ લોકમાં અપવિત્ર છે અને મુવા પછી ફૂતરો થાય છે એ યથાર્થ છે.

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनाऽनुपासिता ।

सजीवन् शूद्रता मेति मृतश्च श्वाभि जायते ॥

ગોમિલ.

સન્ધ્યાહીનોઽશુચિ નિત્ય મનર્હઃ સર્વ કર્મસુ ।

યદન્યત્ કુરુતે કર્મ ન તસ્ય ફલભાગ્ ભવેત્ ॥

માટેજ પ્રત્યક્ષ સૂર્યદેવ કે જેના અનન્ત ઉપકારો છે, જે નિઃસ્પૃહતાથી રક્ષા કરે છે, અને પોતે નિયમમાં રહે છે, તેનો જે પુરૂષ વિધિપૂર્વક સંધ્યાવંદન અને ગાયત્રીના જપદ્વારા સત્કાર નથી કરતો તે સમાન કોઇ કૃતદ્વી અને આત્મહત્યારો નથી. માટે વિષયોની હદ રાખી, નિયમથી વર્તી, શાસ્ત્રવિહિત ભોગદ્વારા યોગ સાધવા શ્રી સૂર્યદેવની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી કે જેથી પરમ કર્ણુણ, સર્વશક્તિવાન, સર્વવ્યાપક સાક્ષાત્ વિષ્ણુસ્વરૂપ, વિશ્વમૂર્તિ, જગન્નિયંતા, સર્વનો સાક્ષી શ્રીસૂર્યદેવ સદા સર્વને સુખસંપત્તિ, શાન્તિ અને દીર્ઘાયુષ્ય અર્પે.

આરોગ્યં માસ્કરાદિચ્છેત્ ધનમિચ્છેત્ હુતાશનાત્ ।

મોક્ષં મહેશ્વરાદિચ્છેત્ જ્ઞાનમિચ્છેત્ જનાર્દનાત્ ॥

સ્વરાજ પ્રતિમા દર્શન.

બ્રહ્મા વિષ્ણુ રુદ્ર હ્રુતાશૌરવિચન્દ્રા ।
 વિન્દ્રો વાયુર્યજ્ઞ ઇતીત્થં પરિકલ્પ્ય ॥
 એકં સન્તં યં બહુધાદુર્મતિ ભેદાત્ ।
 તં સંસાર ધ્વાન્ત વિનાશં હરિ મીડે ॥

પ્ર૦ ૧—સ્વરાજ્ય એટલે શું ?

ઉ૦—સ્વ એટલે પોતે અને રાજ્ય એટલે જેથી લોકો નિયમમાં વર્તે એવી સર્વનું હિત કરનારી સત્તા. એ પ્રમાણે સ્વરાજ્યનો અર્થ એવો છે કે રાજા અને પ્રજા સર્વના લાલ જાળવી સુખી રહે એવું બંધારણ.

પ્ર૦ ૨—એવું બંધારણ કાણુ કરી શકે ?

ઉ૦—જે રાજા એમ સમજે કે પોતે પ્રજાના સમાન લાવથી બધા હક્ક જાળવનાર વિશ્વાસુ વ્યવસ્થાપક છે તેથી પ્રજાનાં ધન વગેરેનો ઉપયોગ પ્રજાનાં સુખ સંપત્તિ અને શાન્તિ વધારવામાં કરવાનો છે પણ પ્રજાને દુઃખી કરી બહારથી બીજા સુખી દેખે એવો દેખાવ કરી કેવળ પોતાની મોજમઝા માટે ઉપયોગ કરવાનો નથી તે રાજા પ્રજાના વિશ્વાસપાત્ર માણસોને અધિકાર આપી આવું બંધારણ કરી શકે. રાજા ચોખ્ખી દાનતથી પ્રજાના સુખમાં પોતાનું સુખ અને ભૂષણ માની, પોતે પણ ઈશ્વરનો જવાબદાર છે એમ સમજતો હોય, પ્રજાને પોતાના હક્ક ભોગવવા સ્વતંત્રતા આપવા ઈચ્છતો હોય, અને તે પ્રકારે પ્રજાને યોગ્ય બનાવી વિશ્વાસ મેળવતો હોય તે પ્રજાને સત્તા આપી સ્વરાજ્યનું બંધારણ બાંધી શકે.

પ્ર૦ ૩—રાજસત્તા અને પ્રજાસત્તામાં શું ફેર છે ?

ઉ૦—રાજસત્તામાં રાજાની ઇચ્છાજન અમલમાં આવે તે ઇચ્છા વિરુદ્ધ કોઈ કંઈ પણ બોલી શકે નહિ એવી સત્તાને રાજસત્તા કહે છે. અને પ્રજાસત્તામાં પ્રજાનો મત શું છે તે જાણી સુધારો વધારો કરી પ્રજાની ધારણા પાર પાડવા રાજા સંમતિ આપે છે એટલો ફેર છે.

પ્ર૦ ૪—સ્વરાજ્યથી શું ફાયદો થાય ?

ઉ૦—પ્રજા પોતાનાં દુઃખને મટાડવા પોતાના બધાં સાધન કામે લગાડે. દેશમાં આવક કેમ વધે, જવક કેમ ઓછી થાય, આખાદી કેમ પ્રસરે, વિદ્યાલુત્તર કેમ વધે અને પોતાના સાધનોનો ભોગ પોતે કેમ વધુ લઇ શકે તેવા ઉપાયો યોજવા છૂટથી પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવી ગેરવ્યવસ્થા, અનીતિ અને મનની મુંઝવણ મટાડી શકે.

પ્ર૦ ૫—આવો યોગ ક્યારે બને ?

ઉ૦—જ્યારે પ્રજામાં એકસંપ થાય, મનોવિચાર એકસરખા થાય, કામ કામના રાગદ્રેષ દૂર થાય, જનસમાજનું હિત જાળવવા લાયક નિઃસ્વાર્થી વ્યક્તિઓ (પુરૂષો) કેળવણી પામી યોગ્ય થાય, અને રાજકીય વ્યવસ્થાને શોભાવી શકશે એવો સંપૂર્ણ ભરોસો રાજાનો મેળવી શકે ત્યારે આવો સ્વરાજ્યનો યોગ બને.

પ્ર૦ ૬—કેવી કેળવણીથી આવી યોગ્યતા મેળવી શકાય ?

ઉ૦—જુદી જુદી કામની શારીરિક, માનસિક, આર્થિક, નૈતિક, વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક સત્તા કેવી અને કેટલી છે, કેટલે અંશે તેનું ઐક્ય થઈ શકે છે, કેવી રચનાથી રાજતંત્ર આખાદ નબી શકે, નિપજ ખર્ચનો સંપૂર્ણ અનુભવ મળે, વ્યાપાર,

ઉદ્યોગ, કેળવણીની હરીફાઈમાં કેટલો જય કેવી રીતે મળે, અને ન્યાય, નીતિ, કેળવણી તથા પ્રજાસંરક્ષણ અર્થે સુધારાઈ, સેના વગેરેના બધા ખુલાસા આપી શકાય તેવી શક્તિ જે કેળવણી આપી શારીરિક આરોગ્યતા, નૈતિક મનોબળ અને નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ પ્રસારી શકે તે કેળવણીથી સ્વરાજ્ય ચલાવવાની યોગ્યતા મેળવી શકાય.

પ્ર૦ ૭—આવી કેળવણી કેમ લઈ શકાય ?

ઉ૦—શુદ્ધ હૃદયથી ગુરૂ શાસ્ત્રના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી શાસ્ત્ર બતાવે તેવા વિધિથી અભ્યાસ કરવાથી આવી કેળવણી મળે છે.

પ્ર૦ ૮—શુદ્ધ હૃદય એટલે શું ?

ઉ૦—હૃદય એટલે જ્ઞાનને રહેવાનું સ્થાન. જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી ઢંકાઈ ગયું છે તેથી અહંકાર, અભિમાન, દમ્ભ અને અદેખાઈથી અશુદ્ધ બને છે. તેવી ભાવના વિના, શાસ્ત્ર કહે છે તે સત્યજ્ઞ કહે છે અને ગુરૂ કહે છે તે શાસ્ત્રના પ્રમાણથી અનુભવપૂર્વકજ્ઞ કહે છે એવી દૃઢ શ્રદ્ધાવાળાં હૃદયને શુદ્ધ હૃદય કહે છે.

પ્ર૦ ૯—શાસ્ત્ર એટલે શું ?

ઉ૦—જે વસ્તુ આપે દેખાય છે અને કાને સંભળાય છે તે વસ્તુ તેવીજ છે કે જુદી જાતની છે તથા તેથી વધુ ખીજ કોઈ ચીજ છે કે કેમ તથા કોઈ વસ્તુ મેળવવા ઈચ્છા હોય પણ તે કેમ અને ક્યાંથી મળે તે ન જણાતું હોય એવી બધી જાતના નિર્ણયથી અદ્રશ્ય વસ્તુનો જે ખોષ આપે અને જુદાં જુદાં ખીલાવી પાકી સમજ આપે તથા હિતકારી વિધિ કરવા કહે તેને શાસ્ત્ર કહે છે.

પ્ર૦ ૧૦—આંખે દેખાય અને કાને સંભળાય તે શિવાય બીજા પદાર્થો છે ?

ઉ૦—શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાથી તે કયા છે, અને કેવા છે તે જાણાય છે.

પ્ર૦ ૧૧—કયા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાથી અદૃશ્ય પદાર્થો જાણી શકાય ?

ઉ૦—દેશ, કાળ અને પદાર્થની અપેક્ષાએ અનેક શાસ્ત્રો છે, દરેક ચીજ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે, ટકે છે અને નાશ પામે છે, વગેરે કાર્ય કારણનો વિચાર દર્શાવનાર સાધન અનન્ત છે. કોઈ દેશમાં, આ લોકમાં સૌથી વધુ સુખી કેમ થવાય તેનો પ્રયાસ કે જેને પ્રવૃત્તિ કહે છે તેનેજ મુખ્ય ગણવામાં આવે છે. કોઈ દેશમાં, આ પદાર્થો દેખાય છે તે બધા નાશ પામે છે તથા મેળવવામાં જેટલું કષ્ટ ભોગવવું પડે છે તેટલું સુખ આપનારા નથી એમ માની જેમાં દુઃખ નહિ પણ સુખ ધણું હોય તેવી વસ્તુ મેળવવાનો યત્ન કે જેને નિવૃત્તિ કહે છે. તેને મુખ્ય ગણે છે, માટે જેને જે ફાવે તેવે રસ્તે જવા તેવું જ્ઞાન મેળવવા તે જાતનાં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે. રસાયણશાસ્ત્ર, ભૂસ્તરશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન વગેરે પ્રવૃત્તિશાસ્ત્ર છે, જ્યારે ધર્મજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રો નિવૃત્તિ-શાસ્ત્ર છે. તેના અભ્યાસથી અદૃશ્ય તત્ત્વનો બોધ થાય છે.

પ્ર૦ ૧૨—ભારતભૂમિના બાળકો માટે કયો અભ્યાસ હિતકારી છે ?

ઉ૦—ભારતભૂમિનાં બાળકો કોણુ મનાય તે સમજ્યા પછી જાણી શકાય.

પ્ર૦ ૧૩—ભારતભૂમિનાં બાળકો કોણ મનાય ?

ઉ૦—ભારત શબ્દનો અર્થ વિચારતાં ભા એટલે જ્ઞાન અને રત એટલે રાજ—એટલે જ્ઞાનમાંજ જેઓ મગ્ન રહે છે એવા નિવૃત્તિમય પુરૂષોના વંશજો ભારતભૂમિનાં બાળકો કહેવાય છે. પણ કાળ અને વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને જેનો જન્મ ભરતખંડમાં થયલો હોય છે અને ઘણા વખત થયા રહેવા લાગ્યા છે તેઓ પણ ભારતભૂમિનાં બાળકો કહેવાય છે. તેથી હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, યુરેઝીઅન વગેરે બધા (Indians) હિન્દના વત્ની ગણાય છે પણ ખરી રીતે તો ભારતભૂમિના ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જે વર્તે અને જેના પૂર્વજો ભરતખંડમાંજ પ્રથમથી નિવાસ કરતા આવ્યા હોય તેને હિન્દુ અગર ભારતભૂમિના બાળકો ખરી રીતે કહી શકાય છે.

પ્ર૦ ૧૪—ધર્મ એટલે શું ?

ઉ૦—જે કર્મથી જીવન ઉત્તમ ગતિમાં ધારી શકાય, પરિણામે પણ દુઃખ ન થાય અને જેને પાળવાથી સર્વ સુખી થાય એવાં કર્મને ધર્મ કહે છે.

પ્ર૦ ૧૫—એવાં કયાં કર્મ છે ?

ઉ૦—ધીરજ, ક્ષમા, મન ઉપર દાખ, ચોરીથી દૂર રહેવું, પવિત્રપણું, ઈન્દ્રિયોને કબજે રાખવી, બુદ્ધિની સ્થિરતા, સદ્વિદ્યા, સત્ય અને ક્રોધ કરવાથી દૂર રહેવું આ દશ ધર્મનાં લક્ષણો છે.

પ્ર૦ ૧૬—આ ધર્મનું ફળ શું ?

ઉ૦—શ્રેષ્ઠ રાજ્ય, સંપત્તિ, સુખભોગ, ઉત્તમ કુળમાં જન્મ, સારું રૂપ, વિદ્વતા, દીર્ઘાયુ અને આરોગ્ય આ સઘળું ધર્મનું ફળ છે.

પ્ર૦ ૧૭—આવો કયો ધર્મ છે ?

ઉ૦—આવો ધર્મ સનાતન ધર્મ છે.

પ્ર૦ ૧૮—સનાતન ધર્મ એટલે શું ?

ઉ૦—સનાતન એટલે જગતની જ્યારથી ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારથી સત્યરૂપે એકરૂપે ચાલ્યો આવેલો ફેરફાર વિનાનો જુનામાં જુનો. સત્ય અને પ્રિય બોલવું, પણ સત્ય છતાં અપ્રિય અને પ્રિય છતાં અસત્ય એવું કદી બોલવું નહિ, પરોપકાર કરવાથી પુણ્ય થાય છે અને બીજાને દુઃખ દેવાથી પાપ થાય છે, જે મરણ પછી પણ પાછળ ચાલે છે તે મિત્રરૂપ ધર્મ સનાતન ધર્મ છે. જેને હણવાથી પ્રાણી હણાય છે અને જેની રક્ષા કરવાથી જે રક્ષા કરે છે તે સનાતન ધર્મ છે.

પ્ર૦ ૧૯—આ ધર્મ કોનો છે ?

ઉ૦—આ ધર્મ હિન્દુનો છે.

પ્ર૦ ૨૦—સનાતન ધર્મ હિન્દુ ધર્મજ છે તેનું કારણ શું ? બીજા ધર્મમાં ઉપર લખેલ લક્ષણ કે ફળ નથી ?

ઉ૦—ઉપર લખેલા ૧૦ લક્ષણો તથા ફળ સર્વ ધર્મનાં છે. ધર્મ બે પ્રકારના છે. સામાન્ય ધર્મ અને વિશેષ ધર્મ. સામાન્ય ધર્મ બધાનો એકજ છે. પણ વિશેષ ધર્મ જુદો જુદો હોય છે. બીજા ધર્મો સનાતન કહેવાતા નથી, કારણ કે જેવો હિન્દુ ધર્મ પૃથ્વીપરના સર્વ વિદ્યમાન ધર્મોમાં જુનો છે તેવો બીજો ધર્મ નથી એટલુંજ નહિ પણ હિન્દુ ધર્મમાં સત્ય તત્ત્વ બતાવેલાં છે તે કોઈ પણ દિવસ નાશ નહિ પામે પરંતુ જેને સેવવાથી સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં અખંડ અવિનાશી સુખ મેળવવાની ઈચ્છા છે તે તૃપ્ત થઈ તેનું સુખ પામે છે. માટે તેને સનાતન ધર્મ કહે છે.

પ્ર૦ ૨૧—આવો ધર્મ કયા શાસ્ત્રથી જાણી શકાય ?

ઉ૦—સનાતન ધર્મ જાણવાનો મૂળ આધાર વેદ છે. વિદ્ય એટલે જાણવું એ ધાતુ ઉપરથી જ્ઞાનરૂપ વેદ ચાર પ્રકારે અનુભવાયા છે. તેનાં નામ ઋગ્, યજુર્, સામ્ અને અથર્વ. દેવોને કેમ પૂજવા વગેરે વિધિ બતાવનાર કર્મકાણ્ડ, ઉપાસનાકાણ્ડ અને જ્ઞાનકાણ્ડ આત્મિક આ વેદો છે. આકાશમાં જેમ વ્યાપક વિજળી છે તેમ વેદ ધ્વનિ સર્વ કાળમાં સર્વ સ્થળે વ્યાપક છે. અતિ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિદ્વારા સમાધિ અવસ્થામાં આ વેદનું શ્રવણ થાય છે માટે શ્રુતિ કહેવાય છે. તેનો કોઈ કર્તા નથી માટે અપૌરુષેય મનાય છે. પરિપક્વ બુદ્ધિથીજ આ વેદ સમજાય છે. ખીજા માટે મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, પરાશર વગેરે ઋષિમુનિઓએ વેદ સમજ્યા પછી સ્મરણપૂર્વક લખેલું છે, તેને સ્મૃતિઓ કહે છે તેથી ઉતરતી કાઠીના મનુષ્યો માટે પુરાણો છે. જેમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ તથા ત્યાર પછીના દૈવી ઇતિહાસનું વર્ણન, રમુજભરેલા દાખલા અને વાર્તાઓ દ્વારા આપણને મળે છે. જે અર્થ વેદ અને સ્મૃતિઓ દર્શાવે છે, તેજ અર્થ પુરાણો દર્શાવે છે. સ્મૃતિઓમાં મનુષ્ય જીવનની રહેણી, વ્યવહાર વગેરેના સર્વ નિયમો પણ દર્શાવ્યા છે. આ ઉપરાંત માતા, પિતા, ભાઈ, બહેન, વગેરે તરફ કેમ વર્તવું એવા સામાન્ય નીતિના બોધ સહિત ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વોની સમજ આપનારા રામાયણ તથા મહાભારત નામના બે ઇતિહાસો છે. એ પ્રમાણે ગુરૂ મુખે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ અને ઇતિહાસથી આપણે ધર્મ સમજી શકીએ છીએ.

પ્ર૦ ૨૨—ગુરૂ કોણ કહેવાય ?

ઉ૦—ગુરૂ વિના જ્ઞાન થતું નથી. આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ

એ શ્રુતિ કહે છે કે જેને ગુરૂ હોય તેનેજ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થાય છે. જે એવું જ્ઞાન આપે કે એક વસ્તુ જાણવાથી બધી વસ્તુનું જ્ઞાન થાય. एकेन विज्ञातेन सर्वं विज्ञातं भवति તે જાણવા પછી બીજું જાણવું રહે નહિ, એવું ઈશ્વરનું પરમહિતકારી જ્ઞાન આપે તેજ ગુરૂ કહેવાય.

પ્ર૦ ૨૩—ઈશ્વર શું છે ?

ઉ૦—સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન, સર્વ વ્યાપક એક વસ્તુ કે જેમાં જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે, જે અનાદિ અનન્ત છે, જે પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા, સમ્યક્દાનન્દ સ્વરૂપ છે તે ઈશ્વર છે. एकमेवा द्वितीयम् (એકજ જેના શિવાય બીજું નથી) એટલે જે સમ્ભવતીય, વિભવતીય અને સ્વગત ભેદથી રહીત છે એવા ચૈતન્ય સ્વરૂપને ઈશ્વર કહે છે.

પ્ર૦ ૨૪—એવા ઈશ્વરનું જ્ઞાન શી રીતે થાય છે ?

ઉ૦—ઈશ્વર એકજ છે છતાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રણ રીતે પ્રતીત થાય છે. બ્રહ્મારૂપે સૃષ્ટિ રચે છે, વિષ્ણુરૂપે સૃષ્ટિ ચલાવે છે અને રક્ષણ કરે છે અને મહેશરૂપે મૂળ સ્વરૂપમાં લય કરે છે માટે ત્રિમૂર્તિરૂપ ઈશ્વર કહેવાય છે. આ ત્રણ મુખ્ય રૂપ છે. એ શિવાય જ્યાં જેવી જરૂર ત્યાં તેવા રૂપે દેખાય છે.

પ્ર૦ ૨૫—એક જાણે બધું શી રીતે જાણાય ?

ઉ૦—શ્રુતિના અર્થને જાણનાર, ઈશ્વર પરાયણ રહેનાર અને હિતકારી ઉપદેશ સદ્ગુરૂની પાસે જઈ પોતાને પ્રિય એવી વસ્તુનું અર્પણ કરી પ્રસન્નતા મેળવી પ્રણિપાત, પરિબ્રજ અને સેવાથી શ્રદ્ધા, તત્પરતા અને ધન્દિયના નિમિત્ત પૂર્વક ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાથી આવો બોધ મળે છે.

પ્ર૦ ૨૬—એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે જાણ્યા પછી કાંઈ જાણવાનું રહે નહિ ?

ઉ૦—પિણ્ડ (દેહ) થી બ્રહ્માણ્ડ, જીવથી શિવ અથવા અવિદ્યાથી વિદ્યા જાણ્યા પછી કાંઈ જાણવાનું રહેતું નથી.

પ્ર૦ ૨૭—દેહરૂપી પિણ્ડ કેમ જાણાય ?

ઉ૦—શ્રી ગજનનના વાહન મૂષક રૂપે નિત્યાનિત્યનો વિચાર કે જે ભોગવૃત્તિને ચોરી યોગવૃત્તિને વધારે છે તે સુત્રિયા-રથી પિણ્ડને જાણાય.

પ્ર૦ ૨૮—શ્રી ગણેશના વાહનનું આહવાહન શી રીતે કરવું ?

ઉ૦—હું કોણ છું ? આ શરીર કેમ પેદા થયું ? આનો કર્તા કોણ છે ? અને આ શેમાંથી અન્યું ? એ પ્રશ્નથી સુવિચાર કર, જેથી શ્રી સરસ્વતીના જગત્ વૈચિત્ર્યના દર્શક, ઇશ્વરની એક કલાના વિસ્તાર સૂચક મયૂરની ઉર્ધ્વ ગતિથી તે વિચાર બ્રહ્માજના હંસ કે જે કર્મ પ્રમાણે ફળ આપી નિશ્ચયરૂપ બની સાર ગ્રહે છે તે દ્વારા શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનના ગરુડરૂપ બોધામૃત કે જેથી કર્મ તથા તેનાં ફળને અનિત્ય, અસાર અને દુઃખમય ઠરાવી સુખરૂપ જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરાવી શ્રી મહેશના આનન્દ મૂર્તિ, તપ, જ્ઞાન, યજ્ઞ અને દાનરૂપી ચાર પગવાળા અને જે જ્ઞાનથી વૈરાગ્યમાં અધિક સુખ દર્શાવી મોક્ષ એજ મનુષ્ય અવતારનો મુખ્ય ધર્મ છે એમ સૂચવી ધર્મ સ્વરૂપ નન્દીથી એકતાનતા કરાવી શ્રી મહેશની કૃપા પ્રાપ્ત કરી કૃતકૃત્ય કરશે તથા જ્ઞાનયુક્ત સદાચારથી બ્રહ્મવિદ્યાનો મહિમા પ્રગટ કરી સ્વરાજ્યનું સામ્રાજ્ય પદ આપશે.

પ્ર૦ ૨૯—સર્વ કર્મમાં શ્રી ગણેશને નમસ્કાર કરવાનું આ કારણ છે કે કોઈ બીજું ?

ઉ૦—જ્યારે કોઈ શુભ કામનો આરંભ કરવો હોય ત્યારે શ્રી ગણેશને નમસ્કાર કરવાનું કારણ આગળ સમજાવેલું છે એ ઉપરાંત એમાં આશ્ચર્ય એવો છે કે કર્તાએ પોતાની સ્થિતિ, સંપત્તિ, દેશ, કાળ, પાત્ર વગેરેનો પૂરો વિચાર કરી તે કાર્ય કરવા માંડવું, માટેજ બ્રહ્મણ બ્રહ્મ છે કે શુદ્ધિ શુદ્ધિ સહિતાય વિમ્લહરાય શ્રી ગણેશાયનમઃ એ એમ સૂચવે છે કે મનની શુદ્ધિથી બુદ્ધિ ઠેકાણે રાખી બધે નજર કરી આગળ પાછળનો વિચાર કરી કામ કરશો તો વચ્ચે વિધિ નહિ આવે અને પરિણામે સુખી થશો. તેથી મોહમાં આવી ફસાઈ ગળ ઉપરાંત તાણાતાણીથી ખર્ચ વગેરે ન કરવા બ્રહ્મણ કરે છે એમ સમજવું.

પ્ર૦ ૩૦—વિચારથી એક શરીરના શોધનથી આખા જગતનું જ્ઞાન મેળવવા વિચારને જુદી જુદી ભાવનામાં દોરવા શું શું કરવું જોઈએ ? અને કેવી રહેણી કરણી રાખવી જોઈએ ?

ઉ૦—૧ પોતાના વર્ણાશ્રમના ધર્મ પાળી મનોબળ તપથી મેળવી ઈશ્વરની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી આ દૃશ્યમાન પદાર્થ, અનિત્ય, જડ અને દુઃખરૂપ છે એમ સમજી નિત્ય, ચૈતન્ય, સુખરૂપ તત્ત્વને શોધવા માટે પ્રાણીઓનાં શરીર ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં મનુષ્ય શરીર જ આવા વિચારની પૂરી યોગ્યતા ધરાવે છે. માટે તેનો ખ્યાલ કરવો જેથી એકજ શરીરના વિચારથી દેવતાઓ ઈશ્વરનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ મનાય છે તેનું ઐક્ય સમજાય છે અને તેથી પોતાના શરીરની બહાર કોઈ પણ ચીજ મેળવવા અપેક્ષા રહેતી નથી. શરીરમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે તેના દેવતા સૂર્ય, અશ્વનિકુમાર, દિશા વગેરે છે. પાંચ કર્મેન્દ્રિય છે તેના દેવતા અગ્નિ, વાયુ વગેરે છે. શરીરના દરેક અવયવના દેવતા માનેલા છે પણ તે

સર્વનો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રિપુટીમાં સમાવેશ થાય છે અને ત્રિપુટી આત્મક દેવોને એક ચૈતન્ય સ્વરૂપ અનુભવવાના છે. પ્રથમ વિચારથી પોતે દેહથી અલગ આત્મા જીવ કે ચેતનરૂપ છીએ એમ સમજાય છે કારણ કે જે જેને જીવે તે તેનાથી જુદોજ હોવો જોઈએ. દેહ દસ્ય છે અને પોતે દૃષ્ટા છે માટે દેહથી અલગ છે. વળી શરીર પ્રાપ્ત થયા પહેલાં જીવ હતો કારણ પૂર્વજન્મના કર્મનાં ફળ ભોગવવા પ્રારંભરૂપ શરીર હોય છે તે ભોગ પૂરા થયે નવાં કર્મનાં ફળ ભોગ માટે જીવ શરીર હોવું જોઈએ, અને દરેક જીવ શરીરને અનુભવનાર પોતે એકજ હોવો જોઈએ એવા અનુભવ વડે ગણ્યા પછી જે ચૈતન્ય દ્વિત્રિમૂર્તિરૂપ મનાય છે તેજ પોતે જીવ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. પુનર્જન્મ માનવાથીજ, તરતનાં જન્મેલ બાળકને પ્રથમ માતાના સ્તનપાન કરવાના પૂર્વના સંસ્કારનો, અકૃત અભ્યાગમ અને કૃત હાનિ તથા ઉચ્ચ નીચ, સુખી દુઃખી વિગેરે ભેદથી ઈશ્વરની નિર્દયતા વિગેરે દોષોનો બુદ્ધિના ભેદનો તથા કરણી પાર ઉત્તરણી, આધાત પ્રત્યાધાત અને વાવે તેવું લણે એ કહેણીઓનો ખુલાસો થઈ શકે તેમ છે. જેમ જીવનાં કપડાં બદલી નવાં ધારીએ છીએ તેમ જીવનાં શરીરો બદલાય છે-પણ જીવ બદલતો નથી-માત્ર, અવ્યાપક શરીર ઉપાધિથી અલપત જીવ કહેવાય છે. જે પોતામાં રહેલી વસ્તુને પોતારૂપ દેખાડી પોતે અલગ રહે તેને ઉપાધી કહે છે. શરીરમાંજ બ્રહ્મલોક, વિષ્ણુલોક અને શિવલોક છે. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમોગુણનાજ પરિણામ વાત, પિત્ત અને કફ છે. જ્યારે કોઈ પણ ક્રિયા થાય છે ત્યારે ત્રણે ગુણોથી ત્રણે દેવોની પ્રવૃત્તિ સાથેજ છે. ત્રણે લોકમાં ત્રણે દેવોની સત્તા વ્યાપેલીજ છે, માટે વિશેષ સ્થૂલ દૃષ્ટિ વિના જીવ માની શકાય તેમ નથી.

ભોજન કરતા હોઇએ ત્યારે અન્ન જળની વ્યવસ્થા બ્રહ્મા કરે છે તેજ વખતે વિષ્ણુ તેનો સ્વાદ અને શિવ ક્ષુધા નિવૃત્તિ પામતી જાય છે તેનો આનન્દ લે છે તેમ ક્રિયા માત્રનું સમજવાનું છે.

જેમ જગત્તો કોઈ પણ ભાગ ત્રણ ગુણ વિનાનો નથી તેમ શરીરનો કોઈ પણ ભાગ વાત, પિત્ત અને કફ વિનાનો નથી. છતાં ન્યૂનાધિક્યના વિષમપણાને લીધે તે તે સ્વરૂપ મનાય છે. શરીરનો બ્રહ્મરંધ્રથી બ્રહ્મી સુધીનો ભાગ કેલાસ, બ્રહ્મીથી કાળજ સુધીનો ભાગ વૈકુણ્ઠ અને કાળજથી કમ્બર સુધીનો ભાગ બ્રહ્મલોક છે. સર્વ પદાર્થનું ઉત્પત્તિસ્થાન પેટ છે માટે પેટજ બ્રહ્મલોક છે. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એવા ત્રણે શરીરનો ચિતાર સાથેજ ધારવાનો છે. અન્તઃકરણ આખા શરીરમાં વ્યાપે છે માટેજ ઇન્દ્રિયોનું અધિષ્ઠાન છે. હાથ પગ ત્રણ લોકના આધાર રૂપ છે. ઉદર રૂપે બ્રહ્મલોકમાં પાર્થિવ પદાર્થો વિશેષ રહે છે માટે ભૂર લોક પણ કહેવાય. પેટમાં અનાજ પચી રૂધિર બની સમાન વાયુદ્વારા શરીર વૃદ્ધિ પામે છે, જીવન તત્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને મળમૂત્રદ્વારા શરીરને પ્રતિકૂલ તત્ત્વનો નિસર્ગ થાય છે. પેટ શુદ્ધિ વિના શરીર આરોગ્યવાળું રહે નહિ તેમ બ્રહ્માની સંકલ્પ શુદ્ધિ વિના સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય નહિ. પેટના ગુણો ઇષ્ટ છે પણ અનિષ્ટ પદાર્થથી ભીષ્મીત હોવાથી પ્રશંસા-પૂર્વક બ્રહ્માની પ્રતિમા કવચિત્ પૂજાય છે. પણ માતા પિતાને બ્રહ્મારૂપે પૂજવા વિધાન છે. અને વડિલોના આશીર્વાદથી આયુષ્ય વધે છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે તેનું કારણ પણ માતા પિતા આદિ વડિલો બ્રહ્મારૂપ હોવાથી તેમના સંકલ્પ પ્રમાણે ફળ મળે છે. પેટના રોગ તપાસવામાં વૈદ સ્પર્શ કરે છે, સોજ કાઢિન્યતા

વગેરેથી રોગને જાણે છે. માટે સ્પર્શ અસાધારણ ગુણ હોવાથી ઉદર કે જે વાયુથી ચડે છે તેજ વાયુલોક કે અક્ષલોક છે.

યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે વિચાર કરતાં શરીરમાં સાત ચક્રો છે. જે અક્ષરરૂપે ગોઠવાયેલાં છે. ગુદા અને લિંગની વચ્ચે અગ્નિના વર્ણ જેવું આધાર ચક્ર છે. તે સ્થળથી અન્તર્મુખ વૃત્તિ કરવાનો આરંભ થાય છે માટે તે ચક્રમાં શ્રી ગણેશનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. ખીજું લિંગ ઉપર ગુપ્ત પ્રદેશમાં સૂર્યના વર્ણ જેવું સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર છે. તે ઉત્પત્યાત્મક હોવાથી અક્ષાનું ધ્યાન તે ચક્રથી ધરાય છે. ત્રિજું નાભિ દેશમાં રક્તવર્ણ મણિપૂરક ચક્ર છે. ત્યાંથી સમાન વાયુનો પ્રચાર છે તથા સંસ્થિતિને પુષ્ટિ મળે માટે વિષ્ણુનું ધ્યાન ત્યાંથી શરૂ થાય છે. હૃદયમાં સોનાના વર્ણ જેવું અનાહત ચક્ર છે. ત્યાંથી વિકાર અટકવા માટે છે અને ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે માટે મહાદેવનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. કણ્ઠ દેશમાં ચંદ્રમાં જેવા વર્ણવાળું પાંચમું વિશુદ્ધ ચક્ર છે. ત્યાંથી અવિદ્યા નિવૃત્તિ થતી જાય છે માટે જીવાત્મા કે જે અવિદ્યાથી ઢંકાયેલો છે તેનું ધ્યાન થાય છે. છઠું ચક્ર બ્રહ્મકીર્તી વચ્ચે રાંતા રંગનું આજ્ઞાચક્ર છે તે સ્થાનમાં વિદ્યાનો પ્રકાશ થાય છે અને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયની પ્રેરણા થાય છે માટે જ્ઞાનદાતા ગુરૂનું ધ્યાન ધરાય છે. ત્યાંથી નિર્ગુણ નિર્વિકાર તત્ત્વનું સ્ફુરણ થાય છે. તેની ઉપર નિરંતર સચ્ચિદાનન્દ જ્યોતિઃસ્વરૂપ શુદ્ધ સ્ફુટિક વર્ણ જેવું અક્ષરંધ્ર ચક્ર ૭ મું છે. તેમાં વ્યાપક પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. આ ચક્રને ૧૦૦૦) હજાર પાંખડી છે માટે પુરૂષ સૂક્તમાં સહસ્ર શીર્ષાની સંજ્ઞા અપાયેલી છે. શરીરમાં રોજ આખા દિવસમાં

એકવીશ હજાર છસો શ્વાસ લેવાય છે. તેનો હંસ રૂપે ઉચ્ચાર થાય છે. હંકારથી શ્વાસ બહાર નીકળે છે અને સકારથી ફરી દાખલ થાય છે. આ પ્રમાણે હંસ હંસ એમ જપ જીવ જપે છે. તેના સગુણ ધ્યાનમાં ચિત્તની એકાગ્રતા માટે પ્રાણનો નિરોધ કરવા માટે ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે. પ્રથમ છસો ગણેશજીના ધ્યાન ધરતાં રોકવા. ઇ, ઇ, હજાર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવજીના ધ્યાનમાં અર્પણ કરવાના અને એક એક હજાર જીવ, ગુરૂ અને પરબ્રહ્મના ધ્યાનમાં અર્પણ કરવાથી ચિત્તનું એકાગ્રપણું થાય છે. તેથી બ્રહ્મચર્યાદિ સાધનસંપન્ન પુરૂષને ઈશ્વરના અનુગ્રહથી એક કરોડ જપ આવા થયા પછી ચિણ્ડી, ચિંચણી, ધંટા, શંખ, વીણા, તાલ, બાંસી, મૃદંગ, ભેરી અને મેઘ જેવા દશ નાદ શ્રવણ થાય છે. નવ પ્રકારના નાદનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન મેઘનાદ છે તેથી તેનો અભ્યાસ યોગીઓ મુમુક્ષુઓ રાખે છે. આ દશ નાદના કૃણ દશવિલાં છે. પ્રથમ નાદથી ચિંચણી જેવો શબ્દ પ્રતીત થાય છે. બીજા નાદથી શરીરમાં અંગ તુટે એવી અસર થાય છે. ત્રીજાથી ચિત્ત ખિન્ન થાય છે. ચોથાથી માથું ધ્રુજે છે. પાંચમાંથી તાળવું ઝરે છે. છઠ્ઠાથી અમૃતનું પાન થાય છે. સાતમાંથી ગુણ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે. આઠમાંથી પરાવાચાની પ્રાપ્તિ થાય છે. નવમાંથી દિવ્યદ્રષ્ટિ અને અન્તર્ધ્યાન શક્તિ થાય છે અને દશમાંથી પરબ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે. આ પ્રકારે પરબ્રહ્મ સાથે ઐક્ય થવાથી મન લીન થાય છે તેથી સર્વ સંકલ્પ વિકલ્પનો ક્ષય થાય છે. તેથી જન્મજન્મમાંતર સંચીત કરેલાં પુણ્ય અને પાપ નાશ પામે છે અને તેથી શિવશક્તિ સ્વરૂપ બની સર્વવ્યાપક સ્વયંજ્યોતિઃ શુદ્ધશુદ્ધ નિત્ય નિરંજન બ્રહ્મરૂપ થઈને પ્રકાશે છે. અર્થાત્ પુરૂષ કેવલ્ય મોક્ષ

પદ વિષે સ્થિત થાય છે. ગુરુના બોધથી હંસ હંસ શબ્દો ઉલટા થાય છે અને સુષુમ્ના નાડીમાં સોહમ્ સોહમ્ એમ મંત્રયોગ પ્રાપ્ત થાય છે.

गुरुवाक्यात् सुषुम्नायां विपरीतो भवेज्जपः ।

सोहं सोहमिति प्राप्तो मंत्र योगःसउच्यते ॥

વળી, શાંભવી મુદ્રાનું લક્ષણ એ છે કે:—

अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेष वर्जिता ।

सामवेच्छांभवी मुद्रा सर्वतंत्रेषु गोपिता ॥

ચિત્તવૃત્તિના લક્ષ્યને શરીરની અન્દર ધરી અર્ધિ ખુલ્લી આંખોથી દૃષ્ટિને નાસિકાના અગ્રભાગ વિષે એક ટક સ્થિર કરવી એ શાંભવી મુદ્રા છે જે સર્વ શાસ્ત્રોમાં ગુપ્ત છે. સંગુણ અને નિર્ગુણ એ બે પ્રકારે ધ્યાન અસ્ખલિત તૈલ ધારાની પેઠે ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારે હંસ, લય અને મંત્રયોગથી ઇન્દ્રિય નિગ્રહદ્વારા ચિત્ત સ્થિર કરવામાં અનેક દર્શનથી અવલમ્બન પુરઃસર કાર્ય સાધિ શકાય છે પરંતુ તેમાં અનેક વિઘ્ન અને પ્રતિકૂલતા આવે છે. સર્વથી સરલ માર્ગ રાજયોગ છે. જેનું લક્ષણ ચિત્તની વૃત્તિને શેકવી એવું છે. ચિત્તની વૃત્તિ (૧) પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણ રૂપ, છીપમાં રૂપાની બ્રાન્તિ થાય છે તેવા ભ્રમરૂપ (૨) વિપર્યય, (૩) વિકલ્પ, (૪) નિદ્રા અને (૫) સ્મૃતિ આ પાંચ પ્રકારની વૃત્તિયો છે. તે સર્વનો જેમાં જ્ઞાનપૂર્વક નિરોધ થાય છે તેવી અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિને રાજયોગ કહે છે. તેમાં સર્વ યોગોનો સમાવેશ થાય છે.

રાજતંત્રં દીપ્યમાનંતં પરમાત્માન મવ્યયમ્ ।

પ્રાપયે દેહિનાં યસ્તુ રાજયોગઃ સકીર્તિતઃ ॥

ઉપર પ્રમાણે યોગના વિચારથી પણ અનુભવાય છે કે પેટ એજ બ્રહ્મલોક છે. તથા છાતિ હૃદયાકાશ એજ વૈકુણ્ઠ છે. વૈદ્ય હૃદયના ધ્વજકારાને સાંભળી જીવનતત્ત્વ પ્રાણનું માપ કરે છે. તેથી શબ્દ જેનો અસાધારણ ગુણ છે એવું આકાશજ વિષ્ણુ લોક છે. જે ચૈતન્યશક્તિ બ્રહ્મારૂપે અન્નજળના ભાગ કરી જઠર પ્રદીપ્ત કરી, જીવનતત્ત્વ વીર્યને નિપજાવી, મળમૂત્રને તળાવી, સર્વ અવયવોને પોષી જગતિ દર્શાવે છે, તેજ શક્તિ વિષ્ણુરૂપે રૂધિરના સત્ત્વાંશને હૃદયમાં પ્રસારી, જીવનના કેન્દ્રસ્થાનને પ્રાણરૂપે પુષ્ટિ અર્પી, સર્વ ભોગોની ભાવનાને પ્રદીપ્ત કરી, દૈવી તથા આસુરી સંપત્તિને દીપાવી રહી છે તેનું ધ્યાન હૃદયમાંજ થાય છે.

હૃત્પદ્મેઽષ્ટદલોપેતે કન્દમધ્યાત્સમુત્થિતે ।

દ્વાદશાંગુલનાલેક્ષ્મિ શ્વતુરંગુલ વન્મુખે ॥

પ્રાણાયામૈર્વિકસિતે કેશરાન્વિત કાર્ણિકે ।

વાસુદેવં જગદ્યોનિ નારાયણમજં વિભુમ્ ॥

ચતુર્ભુજ મુદારાંગં શંખ ચક્ર ગદા ધરમ્ ।

કિરીટ કેયૂરધરં પદ્મપત્ર નિભેક્ષણમ્ ॥

શ્રી વત્સ વક્ષસંશ્રીશં પૂર્ણચન્દ્ર નિમાનનં ।

નીલોત્પલદલાભાસં સુપ્રસન્નં શુચિસ્મિતં ॥

શુદ્ધ સ્ફટિક સંકાશં પીતવાસ સમચ્યુતમ્ ।

પદ્મસ્થ સ્વપદદ્વંદ્વં પરમાત્માન મવ્યયમ્ ॥

પ્રમાભિર્માસ્યદ્રૂપં પરિતઃ પુરુષોત્તમમ્ ।

મનસાલોક્ય દેવેશં સર્વભૂત હ્રદિસ્થિતમ્ ॥

સોહમાત્મેતિ વિજ્ઞાનં સગુણં ધ્યાનમુચ્યતે ॥

કેન્દ્ર સ્થાનથી આર આંગળ ઉંચે છે નાળ જેની, મધ્યમાં ચાર આંગળ વિસ્તારવાળાં, તથા રેચક પ્રાણાયામના અભ્યાસથી વિકાસતાં આઠ પાંદડાના હૃદયકમલમાં સર્વ જગતના કારણરૂપ અજન્મા અને વ્યાપક ચાર હાથવાળા ઉદાર અંગ તથા શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ જેણે હાથમાં ધારણ કર્યાં છે, સામ્રાટ્પદ સૂચક મુકુટ અને કેયૂરાદિ અલંકારથી શોભતા અને નીલાં કમળજેવા શ્યામ વર્ણવાળા, તથા પ્રસન્ન અને મન્દમન્દ હાસ્યયુક્ત મુખવાળા, શુદ્ધ સ્ફટિક મણિયોની જેવી પ્રભાવાળાં પીળાં વસ્ત્ર ધારણ કરેલા, કમલ જેવા કામળ ચરણવાળા, પોતાના તેજથી સર્વ તરફથી પ્રકાશતા સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલા લક્ષ્મી પતિ વિષ્ણુ ભગવાન છે તે હું છું. એ પ્રકારે એકાગ્ર ચિત્તથી અભેદ ચિન્તન કરવું. તેને સગુણાધ્યાન કહે છે. આનું નામ વિષ્ણુ ધ્યાન છે. માટે હૃદયસ્થાનજ વૈકુણ્ઠ છે. વળી સર્વ ઈન્દ્રિયોના ઉદભવ, સ્થિતિ અને આરામનું સ્થાન હૃદય છે માટે જો (ઈન્દ્રિય) લોક પણ તેજ છે. બ્રહ્મીથી આંખ, કાન, નાક વગેરે સાકાર પદાર્થના ભોગને અનુકૂલ તત્ત્વરૂપ છે માટે વિષ્ણુની પ્રતિમાં મનુષ્યાકૃતિરૂપે પરમપૂજ્ય ગણાય છે અને તેથીજ બ્રહ્મલોકનાં મળમૂત્રનાં દ્વાર કે પેટના વિકારો પ્રતિમામાં કલ્પાતા નથી. હૃદયગત રૂધિર રાતા રંગનું છે અને રંગેયુગ્મરૂપ છે માટે પ્રભુ

શ્રી (લક્ષ્મી) વત્સ (પ્રિયતા મૂર્તિ) લાંછન (આચ્છાદન) વાળા કહેવાય છે અને રૂધિર પ્રવૃત્તિને પોષે છે માટેજ રક્ત વર્ણનું કુંકુમ (હળદરમાંથી બનેલું-હળદર લોહી સુધારનાર છે.) મયલા-વના રાખવા માટે વૈષ્ણવો તિલકજી કુંકુમનું કરે છે. અને રજ્જેગુણી મંગળ કાર્યમાં સર્વને ઉપયોગી છે. પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરવામાં વિષ્ણુનુંજ પૂજન થાય છે. તેનું કારણ એ છે કે શ્રદ્ધાથી વિશ્વાસથી જે કામ કરેનું તેને શ્રાદ્ધ કહે છે. શ્રદ્ધા એ હૃદયનો ગુણ છે. શુદ્ધ હૃદયની શ્રદ્ધાથીજ આ કાર્ય ફળે છે. હૃદયાકાશના ચૈતન્ય દેવ વિષ્ણુ છે. ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયોર્જીવં તિષ્ઠતિ ॥ ઈશ્વર વિષ્ણુ સર્વ ભૂતાના હૃદયમાં વસે છે. પિતૃઓનાં શરીર વાસનારૂપ હોય છે, તેથી આકાશ તત્ત્વરૂપે તેઓ વસે છે. માટે આકાશરૂપ વ્યાપક તત્ત્વને નિયમાવનાર શ્રીવિષ્ણુને જેમના નિમિત્તે અર્પણ કરવામાં આવે છે, તેમને સહસ્રલક્ષું મળે છે. કાર્ત્ત્ત્વ્ય અતિ પ્રશ્ન કરે છે કે મુવેલાને આ લોકના પદાર્થો અર્પણ કરવાથી તેઓને શી રીતે મળે? બ્રાહ્મણો શું ટપાલની પેટી છે કે જેને મિષ્ટાન્નથી તૃપ્ત કરીએ એટલે પિતૃઓ તૃપ્ત થાય? આનો નિર્ણય એવો છે કે જન્મજન્મમાન્તરની વાસનાની જળમાંજ પ્રાણીઓ જીવે છે. પિતાના ગુણોનો વારસો પુત્રને મળે છે તેમ જેમાં મમત્વ ધારેલું હોય છે તે વસ્તુની વાસના છૂટતીજ નથી. જે સંન્યાસથી વાસના જીવતાંજ છોડી દીધી હોય તો મૃત્યુ સુખકર થાય છે, અને શ્રદ્ધાથી વાસના તૃપ્ત કરવાની આવશ્યકતા નથી. પણ પરાણે મૃત્યુને શરણ થવાથી વાસના આપ્તાદ રહે છે, અને જીવને પાછો ખેંચે છે તેથી તેની સદ્ગતિ થતી નથી માટે સંકલ્પદ્વારા વાસના શાંત પાડવા, શ્રદ્ધા કર્મ થાય છે, તેથી જીવને પિતૃલોક છોડી ઉત્તમ લોકમાં જવાની મદદ મળે છે અને દુઃખ મટે છે. બ્રાહ્મણો જે

અમિરૂપ છે. બ્રહ્મા (વાયુ) ના બે ગુણ છે, શબ્દ અને સ્પર્શ. જેમ વાયુમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે (વાયોરગ્નિઃ) અને તેથી શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ આ ત્રણ ગુણો અગ્નિના છે, અને તેની આહુતિ અગ્નિને અપાય છે તે તેને પહેંચાડે છે તેમ બ્રહ્મામાંથી બ્રહ્મણુ ઉત્પન્ન થાય છે (બ્રહ્મણોઽસ્ય મુક્તમાસીત્) બ્રહ્મણો મુખ એટલે પ્રથમ અંગ છે. તેમાં દેવ, પિતૃઓ અને જગતના પદાર્થોના રૂપને ઓળખવાની શક્તિ રહેલી છે. તે શક્તિ તેઓ શાસ્ત્રદ્વારા વધારે પ્રકાશે છે. માટે જે ગોત્ર, શાખા, પર્વ વગેરેથી યજ્ઞમાન માટે પ્રતિગ્રહ કરે છે તેને તે હૃદયના શુદ્ધ સંકલ્પથી વિષ્ણુદ્વારા આપે છે અને પોતે સાક્ષી રહે છે. માટે મૂર્ખ બ્રહ્મણુ પણ દેવ વગેરેનો આડતીઓ સમજવાનો છે. બ્રહ્મણોની જે નિન્દા કરે છે તે મહા પાપી છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે. તેનું કારણ એમ પણ છે કે ગમે તેવાં દુષ્ટ આચરણુ બ્રહ્મણુ કરે તોપણ ઈતર વર્ણને તે પૂજ્ય અગર ઉપેક્ષ્ય રહે છે. પણ જો તેની નિન્દા થાય તો તેના પાપના ભોગી નિન્દા કરનાર થાય છે એટલુંજ નહિ પણ બ્રહ્મણુનું હૃદય બહુ કચવાય તો તેના દેવો અને પૂર્વજો જેઓ પરમ માનનીય હોય છે તેઓ પણ દુભાય છે અને નિન્દક પ્રાપ્ત થાય છે. માટે શ્રુતિ કહે છે કે રાજા અને આચાર્યરૂપ બ્રહ્મણો અનિન્દ્ય છે. (રાજાચાર્યા વનિન્દ્યા વનિન્દ્યૌ) તેથી બ્રહ્મણોને અગ્નિ સ્વરૂપ સમજી તેઓનો આદર કરવો. તેઓને શાસ્ત્ર ભણુવા માટે સર્વ પ્રકારે મદદ આપવી અને સત્ય વસ્તુઓનો બોધ કરતાં જરા પણ વિદ્વંસ કરવું નહિ. એટલુંજ નહિ પણ પોતાને ગમે તે પ્રમાણે વર્તવા ફરજ પાડી ધર્મભ્રષ્ટ કરવા નહિ. એ પ્રમાણે શ્રાદ્ધ વિધિથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે નિર્મળ હૃદય એજ વૈકુણ્ઠ છે. વળી દાન દયા અને દીનતા, પરોપકાર, પ્રસન્નતા

અને પવિત્રતા એ વૈષ્ણુવોના મુખ્ય ધર્મ છે તેજ ગુણો હૃદયના છે. તેથી હૃદય કચ્છાદિથી આદ્ર રહે છે માટે વિષ્ણુલોક એજ મૂવર્ લોક છે. તેથી હૃદયકમલમાં તૈલધારા જેવી વૃત્તિના પ્રવાહ-રૂપે વિષ્ણુનું ધ્યાન ધરાય છે. તે ધ્યાન રસરૂપ છે અને ભોગની ઇચ્છાપૂર્વક એવી ભાવના રહે છે માટે ભક્તિરસ એજ વૈષ્ણુવોનો પરમરસ છે. માટે ભક્તિનાં ફલ જ્ઞાનમાં વિશેષ પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તેથી વૈષ્ણુવોમાં ૯૯ ટકા અજ્ઞાની જનોની સંખ્યા છે અને આંધળી શ્રદ્ધા છે તેનો લાભ સ્વાર્થી કપટી મનુષ્યો પ્રભુને નામે લઈ અર્થના અનર્થ કરી મહા પાતકી વર્તનમાં પ્રેરી માનવદેહ અફલ કરાવે છે તેઓની શી દશા થશે તે દાકોરજી જાણે! રાગદ્રેષ રહીત ભાવ વિષ્ણુનો છે તો તેના ભક્તોએ સમજવું જોઈએ કે સમશુદ્ધિ રાખી ક્રોધનો દ્વેષ કરવો નહિ. પોતાનુંજ ઉત્તમ છે એમ વૃથા અભિમાન કરવું નહિ. વિષ્ણુ ભક્તિ સર્વ માન્ય છે અમૂક વર્ગનો ઇજારો નથી. જેનો વેદ ધર્મ છે તેણે વિષ્ણુ ઉપાસના આવશ્યકજ છે. વિષ્ણુને ધરાવ્યા વિના શ્રૌતસ્માર્ત વર્ગ ભોજન કરી શકતા નથી તેથી ગણેશ, મહાદેવ, વિષ્ણુ, સૂર્ય અને અન્ન-પૂર્ણાં રૂપી પંચાયતન પૂજા રાખવી જોઈએ. જે મંદિરમાં ગણે-શની મૂર્તિ નથી તે મંદિર દેવાલય નથી પણ અજ્ઞાનથી કે અવિચારથી થતા અનર્થરૂપ દોષાલય છે. ભક્તિ શબ્દનો અર્થ લોકો પોતપોતાને અનુકૂળ કરવા ધારે છે અને તેથી મૂળ આશય ભૂલી જઈ યથેષ્ટ આચરણરૂપ ભક્તિ કૂટાય છે. ત્રિકાણ્ડાત્મક વેદમાં કર્મ એ અવિદ્યા અને જ્ઞાન એ વિદ્યા છે. કર્મ અને જ્ઞાનને અંધારાં અને અજવાળાં જેવો વિરોધ છે. તેથી જ્ઞાનાન્નિ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્ કુસ્તેર્જુન એમ જ્ઞાનકર્મને ભસ્મ કરનાર કહેલું છે માટે એ બંનેને ટકાવી રક્ષણ કરનાર મજ્ઞ ધાતુથી શરૂ થતિ ભાવવાયક તિ

પ્રત્યયે વિરામતી આ ભક્તિ છે. મજ્ઞ એટલે ભાગ કરવા એ ઉપ-
 રથી ભક્તિ એટલે પરમ પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટ ભાવના કે જેથી કર્મનું
 ફળ ચિત્તશુદ્ધિ (ચિત્તસ્ય શુદ્ધયે કર્મ) અને ચિત્તશુદ્ધિથી કર્મ
 અનિત્ય છે અને તેનાં ફળ પણ અનિશ્ચિત, દુઃખરૂપ અને નાશી
 છે એમ એક ભાગ પાડી દેહથી થતા કર્મમાંથી આસક્તિ ઉઠાડી
 નિત્ય અવિનાશી સુખ મેળવવા સ્થૂલ દૃષ્ટિથી સાકાર મૂર્તિ મનોહર
 શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન છે તેને શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ રૂપે અગર પૂર્ણ
 અંશ અવતાર શ્રી કૃષ્ણરૂપે અથવા ખીજા અંશરૂપે ઉપાસનાની
 પ્રીતિરૂપ ભક્તિને વચ્ચે રાખવાથી (ભક્તિર્જ્ઞાનાય કલ્પ્યતામ્)
 પરમતત્ત્વ પ્રભુની ઓળખાણ કરવા ભક્તિ છે. કર્મ અને ભક્તિરૂપ
 ઉપાસના પુરૂષોને આધીન છે માટે મનુષ્યે ક્ષણે તેમ તેનો ઉપયોગ
 કોઈ સકામ કોઈ નિષ્કામ કરે માટેજ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે (યથે-
 ચ્છસિ તથા કુરુ) પણ કર્મ તું કરીશ પણ ફળનો અધિકાર તને
 નથી. કર્મણ્યે વાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન) અને તેથી ધન,
 યૌવન અને અજ્ઞાનના મદથી મહાન્ અનર્થ પ્રભુના નામે થતા
 દિસે છે. તેમાં પુરૂષો કરતાં મહા અજ્ઞાની સ્ત્રીઓથી શું અનર્થ
 થાય છે તેનો ખ્યાલ આવતો નથી. સ્ત્રીઓને પતિ વિના પ્રભુ
 કોઈ છેજ નહિ. ગમે તે સ્થિતિ હોય પણ ભક્તિને નામે શારીરિક
 ભોગ આપવા લેવાનો વિધિ છેજ નહિ. આથી ખુરા હાલ વિધવા
 બાળાઓના છે. ધનાઢ્ય વૈષ્ણવોએ ખૂબ સમજવાનું છે કે સર્વ
 દેશીય સામાન્ય કેળવણીથી અબળાઓને સખળા બનાવવી જોઈએ.
 અનર્થના પાશમાં પડતાં અટકાવવી જોઈએ. સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુવાર્ણ્યેય
 જાયતે વર્ણસંકરઃ એ પાઠ ખૂબ યાદ કરવો જોઈએ. અને સંકરસ્ય
 ચ કર્તા સ્યામ્ એ ભય જેવો શ્રીકૃષ્ણને હતો તેવોજ ભય સર્વને
 રહેવો જોઈએ. શરીરના લંપટ વ્યવહારથી પોતાની એમ ઉઘાડ-

વાથી, જૂઠાણુ ખાવાથી પ્રભુ રાજી કદી થતા નથી. રામાવતારમાં પ્રભુએ માણસે કેમ વર્તવું જોઈએ એવું દાખલો ખેસારી વર્તી દેખાડયું અને કૃષ્ણાવતારમાં તેવાં વર્તન રાખવાની જગન્નિયંતાને પણ જરૂર પડે છે એમ ગીતાથી ગાર્હ દેખાડયું છતાં રામચંદ્રના વર્તનથી ચેત્યા નહિ, અને કૃષ્ણના બોધને માન્યો નહિ પણ પોતાને કાલે એવા પશુપામર વ્યવહારમાં કૃષ્ણના ચરિત્રનું વર્તન કરવાથી, સંપ્રદાય શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ, ભક્તિ ઠેકાણે આસક્તિ પેઠી અને અસલ ચૂકી નકલી ભગવાનને રાજી રાખવા મહા પરાક્રમ સમજાયું આમ જાણી પ્રભુ સ્તબ્ધ થઇ ગયા, મૈત્ર ધારણુ કર્યું. જડ જેવા નિશ્ચેષ્ટ થયા અને હાથ જોડી જય જયના અવાજ કરતા કેવળ વિષયને આધીન દમડી ચમડીના ચોર ઠગ બગ ભકતોની શું દશા થશે તે વિચારમાં લીન થઇ આશ્ચર્ય પામી નિદ્રારહીત થયા છે. રાતદહાડો ઉભા ને ઉભાજ છે, શું કરવું તેનો હજી નિર્ણય કરી શક્યા નથી અને ભકતોના દમ્ભી ભાવથી અનેક મહા મૂલ્યવાન ભોગો પામે છે, પણ લક્ષ્મીજી સામે પણ જોઇ શકતા નથી તો પછી ભોગ શી રીતે ભોગવવાના હતા ! ભલેને પડદા ખેંચ્યાજ કરો અને માનેા કે પ્રભુ પોઢ્યા છે, ઉઠ્યા છે; પણ પરમકૃપાળુ દીનદયાળ ભક્તવત્સલ કેવળ વાણીની કે ધનથી લોભાય એવા નથી. આચરણે જ્યાં સુધી પવિત્ર નહિ થવાય ત્યાં સુધી પ્રભુને પડછાયો પણ નહિ દેખાય. જીવેને કોઈને પ્રભુએ આટલા દિવસમાં એમ કહ્યું કે તમારે મનોરથ પૂજ્યો અગર તમારી ભક્તિથી પ્રસન્ન થયો છું. જેવા આવો તેવા જાઓ અને નક્ષામાં ધક્કા, મૂક્કી અને ઝાપટ ખાઓ; માટે પ્રિય બંધુઓ ચેતો, પ્રભુ કેમ રાજી છે તેનો પૂર્ણ વિચાર કરો, નિષ્પક્ષપાત દષ્ટિથી મૂળ શાસ્ત્ર જીઓ, અગમ્ય માર્ગની ભોધ કરો અને ખરી વિદ્યા

ઉપનિષદ્ આદિને ઉત્તેજન આપી ધન, શક્તિનો સદુપયોગ કરો. આંદિ પૂર્વના કર્મ અનુસાર ભોગયોગે ગમે તેમ કરશે. પણ આગળ પોતાંબાઈનાં રાજ નથી. આચાર્યો, ગુરુઓ, શિક્ષકો, ઉપદેશ્યો, વક્તાઓ, કેળવણીખાતાના નિયંતાઓ તથા સ્વદેશ ભૂમિના ખરા ભકતો, ખૂબ યાદ રાખજો કે નિઃસ્પૃહતા, ધર્મતત્પરતા, આત્મભોગ, ખરાં સર્વ માન્ય, સર્વ હિતકારી તત્ત્વોની ખરી સમજ, સર્વને અનુકરણીય શ્રેષ્ઠ આચાર, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળનું સમ્યગ્ જ્ઞાન જ્યાં નથી ત્યાં ઉન્નતિની આશા નથી, વિદ્યાની વૃદ્ધિ નથી દેશની આબાદી નથી અને અગમ્ય અદૃષ્ટ માર્ગની સહીસલામતી નથી. માટે ક્ષણિક સુખાભાસના તેજમાં, આત્મશ્લાઘાની લહેરમાં, સત્તાના આવેશમાં શ્રધ્ધાના પ્રવેશમાં કીર્તિના મિથ્યા અભિમાનના અભિ નિવેશમાં, સ્વચ્છન્દના કેદમાં, આપ વડાઈના ટેકમાં નૈતિક ઉત્થલપાથલના વિવેકમાં, ધાર્મિક પ્રથાના વિદ્રેષમાં, પરકીય પ્રકાશના ઉદ્દેશમાં, સ્વધર્મ વિનાશકના વેશમાં સન્માર્ગ ચૂકી બહેંકી સ્વાર્થપરાયણ વિશેષમાં ઉપદેશની અસર ટકશે નહિ અને જે જવાબદારી પ્રભુદારથી માથે ઓરી છે તેમાં ખામી થવાથી પુણ્યને બદલે પાપના ભોગી થવાય છે. માટે હરકોઈ પ્રકારે પ્રજાને નીતિજળ આપી, વિજ્ઞાન વધારી, ખરાં હિતમાં પ્રસારી પરમ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવવામાં સંગિન શક્તિનો ઉપયોગ કરી પ્રભુને યશસ્વી દર્શાવી કૃતકૃત્ય થાઓ શરણાગતને સુખી કરી આશીર્વાદ લ્યો, અને તેથીજ પ્રભુ રાજ રહે છે એમ માનો અને શાસ્ત્રવિહિત સદાચારથી વર્તિ જનસમાજને વર્તાવો એમજ યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્ત તદેવેતરોજનઃ શ્રી ભગવાન વિષ્ણુ કહે છે. આતું ઉત્કૃષ્ટ પારમાર્થિક હિતકર સદાચરણ એ ખાસ નિર્મળ હૃદયનો ગુણ છે માટે પણ હૃદયાકાશ એજ વિષ્ણુલોક વૈકુણ્ઠ છે.

અને દૈવી સંપત્ લક્ષ્મીજી છે. શ્રેષ્ઠ આચરણુનો પ્રકાશ ગરૂડજી છે. માટે ભક્તિનું ખરું રૂપ સમજવાથી ભોગવાસના વૃદ્ધિ ન પામતાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યરૂપી પુત્રવતી થાય છે; પણ જ્યાં ભક્તિને બદલે ભટકતી દશા અજ્ઞાન વ્યાપ્યું ત્યાં જ્ઞાન સેંકડો ચૈબન દૂર હોય છે તો પછી વૈરાગ્યની વાતજ શી ? માટેજ નકલી વૈષ્ણવો શિવ નામથીજ ભડકે છે અને ભસ્મ, રૂદ્રાક્ષ કે ભગવાનાં દર્શનથી અભડાઈ સ્નાન સૂતક માની નિન્દે છે. ધન્ય છે આવી અજ્ઞાનિ દોર મમત્વ અને મિથ્યા અભિમાનની મૂર્તિઓને ! કાંઈની નિન્દાથી, દ્રોષથી કે અપમાનથી પાપ થાય કે પુણ્ય તે પણ સમજે નહિ એને મનુષ્ય શી રીતે મનાય ? વિચાર એજ મનુષ્યનો વિશેષ ધર્મ છે. સહેજ વિચારથી જણાય છે કે પ્રાણીમાત્રમાં વૈરાગ્ય છે, તેની પ્રતીતિ ભોજન કીધા પછી, મૈથૂન પછી અને સ્મશાને ગયા પછી જે વૃત્તિ થાય છે તેવી વૃત્તિ વિષે છે. આ સ્થિતિ અખંડ રાખવાની ઇચ્છાને કૈલાસગમન કહે છે. કારણ ભોગનો આનન્દ હૃદયમાં ભોગવાય છે પણ ભોગ સમાપ્ત થતાં આનન્દની વૃત્તિ વળે છે તે ચિન્તવન સ્વરૂપે માથામાં થાય છે. માટેજ બ્રહ્માથી ઉત્પત્તિ, વિષ્ણુથી સ્થિતિ અને રૂદ્રથી લય મનાય છે. આવી નિરપેક્ષ ઉદાસી વૃત્તિવાળા પ્રારબ્ધવશાત્ જે કાંઈ ભોગવિહિત રીતે મળે તે ભોગ-વવાથી પ્રસન્ન રહેનાર બ્રાહ્મણો છે જે સર્વ ખીજ વર્ણના ગુરૂરૂપ પૂજ્ય છે તે શિવના ઉપાસક છે. માટે જે શિવથી વિમુખ રહેવા ઇચ્છે છે તે અમંગલ આહે છે, બ્રાહ્મણ નિન્દક છે, ગુરૂ દ્રોહી છે અને શ્રીકૃષ્ણનો દ્રોષી છે. કારણ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે “ રુદ્રાણાં શંકર આહમ્ ” રૂદ્રોમાં હું શિવરૂપ છું. માટે આવો દુરાગ્રહ રાખનાર વૈષ્ણવો નથી, પણ કેવળ અજ્ઞાનિ પામર મધીન હૃદયના નર પશુઓ છે. શિવનું હૃદય

વિષ્ણુ છે, અને વિષ્ણુનું હૃદય શિવ છે. એનું કારણ એ છે કે એ બંને એકજ છે. સંસારનું અજ્ઞાન મટાડનાર વિષ્ણુ રૂપ છે જ્યારે જ્ઞાનનું રૂપ મોક્ષ આપનાર શિવરૂપ છે. માટે કહ્યું છે કે; જ્ઞાનમિચ્છેજનાર્દનાત્ મોક્ષમિચ્છેન્નહેશ્વરાત્ વળી શુદ્ધિ કપાળમાં રહે છે પણ તેનો વિકાસ હૃદયમાં થાય છે માટે હૃદય અને મસ્તકને ઓતપ્રોત સંબંધ છે તેમ કૈલાસ અને વૈકુણ્ઠને ઓતપ્રોત સંબંધ છે. તેથી શુદ્ધ ભક્તિ નિષ્કામ થતાં પ્રેમ વ્યાપે છે અને સંસારની આસક્તિ તુટી જ્ઞાનમૂર્તિ ચૈતન્ય તત્ત્વમાં વૃત્તિ વિરામવા જતાં પરમકલ્યાણ મૂર્તિ વૈરાગ્યસ્વરૂપ શિવતત્ત્વ સિદ્ધ થતાં મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. માટેજ ચતુર્થાશ્રમી સંન્યાસીઓ પોતે નરદેહને નારાયણસ્વરૂપ માની ખીખેને તે રૂપે દર્શન આપી કેવળ નારાયણ સ્મરણ કરે છે અને કરાવે છે. આ નિષ્ઠા ભારત ભૂમિની અદ્ભુત અન્તિમ છે અને એ નિષ્ઠાવાન પુરૂષ ન સ પુનરાવર્તેતે દ્વિતી જન્મ મરણ પામતો નથી. કાળક્રમે આ નિષ્ઠાની પણ અલ્પા નકલ કરાતી જોવામાં આવે છે. શાસ્ત્રને આધારે સંન્યાસ ઉત્તમ ગણાવી નારાયણરૂપ મનાવે છે; પણ સ્મરણ કેવળ લક્ષ્મીનુંજ હોય છે. સંન્યાસીઓ, વૈદ થઈ પડે છે, દીકરા દેનારા ઓલીઆ થઈ પડે છે, ચાંદીના વાસણમાં આહાર કરનારા છે, છત્રિપલંગમાં શયન કરનારા છે અને રાત દિવસ વિધુવદના ચન્દ્રમુખીનું સ્મરણ અને સેવન કરનારા દેખાય છે. હજારો રૂષિઓની મૂડી ફેરવનારા, વ્યાજ ખાનારા, સુરતીની ટીકીટો ભરનારા, ચમત્કાર કરી દેખાડનારા ઉપદેશકોની સંખ્યામાં દિન-પ્રતિદિન વધારો થતો જાય છે. બે શબ્દ વાંચતાં આવડ્યા કે ઠીક બોલતાં આવડ્યા કે આવા બગલા ગુરૂ બને છે, અને સ્ત્રીઓને

બ્રહ્મજ્ઞાન આપી તન મન ધનથી સેવા સ્વીકારે છે. અમારે માટે નથી ગાદીને અંગે આ વ્યવહાર કાઢ રાખવો પડે છે એમ જ્ઞાના આગળ ધરે છે પણ જે બ્રહ્મચર્ય જે આત્મનિષ્ઠા અને ધર્મના સંકટમાં ઉપદેશ બુદ્ધિનો પ્રયાસ ગાદિપતિઓને યોગ્ય છે તે નથી. શાસ્ત્ર કહે છે કે આ ન્યાય ક્યાંતો? ગૃહસ્થોને ઉપદેશ ગૃહસ્થો કરે, અગર પુરૂષોને ઉપદેશ ધર્મતત્ત્વનો સન્યાસી કદાચ આપે, પણ યૌવનવતી વસ્ત્રાલંકારવતી વિધવાની સાથે હાસ્યવિનોદ, સહવાસ અને આત્મતત્ત્વનો બોધ આપવાનો ડોળ કેમ સહન થાય? શાસ્ત્ર કહે છે કે આ તો સન્યાસ ને શાસ્ત્રની ક્ષેત્રી છે. મહદ્ અનિષ્ટ છે.

દ્વાવિમૌ પુરુષૌલોકે શિરઃ શૂલસમૌ મતૌ ।

ગૃહસ્થશ્ચ નિરારમ્ભો યતિશ્ચ સપરિગ્રહઃ ॥

આ બે, લોકમાં ડાહ્યા માણસના મસ્તકમાં શૂળ ઉપજાવનારા માનેલા છે, એક તો ગૃહસ્થ છતાં ઉદ્ધોગ ન કરતો હોય તે, અને બીજો સન્યાસી છતાં સંપત્તિ માટે વલખાં મારતો હોય તે. કોઈ શંકા કરે કે શંકરાચાર્ય થઈ ફરનારા સન્યાસીઓ કેમ રાજપૈલવથી આચરે છે. તો તેનો ખુલાસો એમ છે કે આલ્લભ્યવત્ પૂજ્ય પાદશ્રી લાખ્યકારે તો કંઈ ધારણ કરેલું નથી. તેમના શિષ્યોએ દેવ અર્થે છત્ર, ચામર આદિ રાજોપચાર રાખેલા છે, પણ પોતાના બોમ માટે નહિ, તેમને તો પધરામણીથી પ્રજ્ઞના હિતમાં અનેક પ્રયાસો કરવાના હોય છે. અન્ય ધર્મોની હરીફાઈમાં ઉતરી પ્રજ્ઞના ધર્મની રક્ષા કરવી હોય છે, અને આખું જીવન નિઃસ્વાર્થ આત્મનિષ્ઠાપૂર્વક વિહિત પ્રવૃત્તિમાં જ ગાળવા માટે આવશ્યકતા હોવાથી

વિશેષ અનુકૂળતાની જરૂર હોય છે. તથા ખરા ગાદીપતિ તેજ છે. બીજા તો સ્વચ્છન્દથી કેવળ સ્વાર્થસાધક મૂર્તિઓ છે. તેઓ જગત્તનું કલ્યાણ કરી શકે નહીં. કેવળ પૈસા પેદા કરવા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ આચરણોવાળા થાય છે. આ પ્રકારનો પણ એક મહાન ધર્મ ત્રાસ છે. અજ્ઞાનિ અખળાઓ, કે જેનાં આચરણનો ઘડો ન હોય, મનનો પત્તા ન હોય અને વિષય વાસનાની મહા વ્યાધિગ્રસ્ત હોય તેને એકાન્તમાં એકલરાજ (આવા) બ્રહ્મજ્ઞાન આપવાના ! ને આશ્રમો કૃતકૃત્ય થવાની ! “ કહેતલ આલા ને સુણતલ છેક આલા ! ” મનુસ્મૃતિ જોશો તો ખચર પડશે કે સંન્યાસીએ વનમાંજ વસવું અને ઉત્તમ વૈલવો પાસે કોઈ લાવે તોપણ તેના ઉપર સ્પૃહા રાખવી નહીં, અને સર્વનો ત્યાગ કરી એકલા રહેવું જેથી સિદ્ધિ પામે. ભિક્ષાપાત્ર, વૃક્ષનાં મૂળો, છર્ણુ તથા મજ્જિન વસ્ત્રો, અસહાયતા (એકલા વિચરવું) અને સર્વના ઉપર સમાન લાવ આટલાં મુક્ત પુરૂષનાં લક્ષણ છે. સંન્યાસીએ આઠ મહિના બહાર ફર્યા કરવું અને વર્ષા રતુમાંજ હિંસા ન થાય માટે એક ઠેકાણે વાસ કરવો. પૃથ્વીકંપાદિ ઉત્પાતો, કાગડાદિના શબ્દો ઉપરથી શુકનો, નક્ષત્રાદિના ફળો તથા સામુદ્રિકનાં ચિન્હો કહી ચિકિત્સા વગેરે કરી રાજ કે મંત્રીઓને રાજનીતિના ઉપદેશ કરી અધ્યાપન (ભણાવવું) અને ઉપદેશ કરીને સંન્યાસીએ કોઈ દહાડો ભિક્ષાની પણ ઈચ્છા કરવી નહીં (અર્થાત વ્યવહારમાં પડવુંજ નહીં). સંન્યાસીએ એકજ વખત ભિક્ષા માગવી અને વધારે વાર નહીં. જો ભિક્ષામાં આસક્તિ રાખે છે તો સંસારના વિષયોમાં બંધાય છે. જો સત્કારપૂર્વક ભિક્ષા મેળવે તો મુક્ત જ્ઞતાં પણ જન્મના બંધનથી બંધાય છે. શાસ્ત્રમાં કહેલાં કાર્યો નહીં કરવાથી મનુષ્યોને પશુ, પક્ષી વગેરેની યોનીમાં જન્મ થાય છે, નરકમાં

પડવું પડે છે અને યમ લોકમાં અનેક જાતનાં દુઃખો ભોગવવાં પડે છે તેનો સંન્યાસીએ વિચાર કરવો. માટે ઉપદેશ પ્રાપ્તિની વૃત્તિનો ઉચ્છેદ કરી, સ્ત્રીઓના સહવાસમાં, ધાતુના પાત્રમાં, ચૂઠા દુધના ચાળામાં આસક્તિ રાખી ધર્મ ભ્રષ્ટ થવું નહીં અને અજ્ઞાનિ જનોને અવળે માર્ગે ચઢાવવા ન જોઈએ. પરંતુ ઉત્તમ આચારથી શાસ્ત્રવિહિન આશ્રમાદિની શોભાયુક્ત મર્યાદા જાળવી સ્વહિત સાધી કૃતકૃત્ય થવું જોઈએ.

શરીર વાત, પિત્ત અને કફનું બન્યું છે. વાત બ્રહ્મલોક, પિત્ત વિષ્ણુલોક અને કફ શિવલોક છે. એકબીજા એકબીજામાં ઓતપ્રોત રહેલા છે. જ્યારે મરણ સમય આવે છે ત્યારે છેવટનો મળ પેટરૂપી બ્રહ્મલોકમાંથી પડી નાડીઓ તુટે છે, ગરમી (પિત્ત) અદૃશ્ય થાય છે, અંગ ઠંડા થાય છે અને વિષ્ણુલોક હૃદયમાંથી શ્વાસ ગળે આવે છે અને મૂર્છા વ્યાપે છે એટલે છેવટ ડચકાં આવી કફ બંધ પડે છે અને શરીર સામાન્ય દશાને પામે છે. કપાળની ઉપરનાં તાળવામાંથી ઓજસ્ કફરૂપે ઝરે છે તે ઝરતો બંધ થાય ત્યારે શરીર શાન્ત થાય છે. બ્રહ્મરન્ધ્રની નીચે પીઠાકાર ગોળ ઓજસ્ છે તેથીજ શિવલિંગ લબ્ધગોળ આકારે ઈન્દ્રિયદ્વાર વિનાતું કદપેલું છે. તે ઓજસ્ ઉપર વાળ ઉગે છે માટે શિવ જટાધારી કહેવાય છે. ત્યાં અવ્યક્ત તત્વના ત્રણ ગુણની સમાન અવસ્થા છે તેમાંથી સત્ત્વગુણ રૂપે પરિણામ પામતા ઓજસ્માં અવિનાશી ચૈતન્યજ્ઞાનની પ્રથમ પ્રતીતિ છે માટે શિવે જટામાં જ્ઞાન ગંગા ધરી કહેવાય છે. આ ઓજસ્ નીચે ચિન્તવન સ્થાન છે તેમાં જ્ઞાનતંતુરૂપ બુદ્ધિ છે. તે ચિન્તવન સ્થાન અને જ્ઞાનતંતુરૂપ ગણેશ છે. શિવ તત્વથી ઉદ્ભૂત થાય છે માટે તેના પુત્ર છે. આખા શરીરમાં મસ્તક શિખર છે માટે ઓજસ્

તત્ત્વમાં તત્સૃષ્ટાત્તદેવાનુ પ્રાવિશત્ તે (શરીર ઉત્પન્ન કરી તેમાંજ પ્રવેશ કર્યો) એ પ્રવેશન શક્તિ પાર્વતી છે. જ્ઞાન શાન્તિ સૂચક છે માટે ચંદ્રની શીતળ મૂર્તિ કપાળમાં ધરેલી છે. આ ઓમસૂતત્વની આસપાસ માયાની ખોપરી છે માટે કપાલદામ એવું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે. જે શક્તિ બ્રહ્મારૂપે પ્રતીત થાય છે તેજ શક્તિ વિષ્ણુરૂપે પ્રતીત થઈ પશુવૃત્તિમાંથી છુટતાં મનુષ્ય કે દેવેના લાવને વિશેષ ગણતાં પ્રાણીઓને ઈચ્છિત ફળ અર્પી ભોગમાં રોગ દર્શાવી લક્ષિતજન્ય જ્ઞાન અને વૈરાગ્યરૂપે શિવતત્ત્વ બનેલી છે. આ શિવતત્ત્વથીપર શરીર કલ્પના નથી માટે શિવ નિર્માલ્ય ભોગ રૂપ નથી અને તેથી શિવને અર્પણ કરેલ વસ્તુ લક્ષ્મીને કામની નથી જ્યારે વિષ્ણુતત્ત્વને અર્પેલી વસ્તુઓ પ્રસાદી રૂપે આવશ્યક છે. કારણ આ તત્ત્વનો શેષ અતિ ઉત્તમ ફળરૂપ ભોગ અને યોગ અર્પક છે અને માતા પિતા રૂપે બ્રહ્માની પ્રસાદી એટલે મિલકતના તો સર્વ માલિકજ ગણાય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ કે મહેશ એ એકજ શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્ય શક્તિ છે. હરિ કે હર પરસ્પર વિરોધી નથીજ પણ એક બીજાની સત્તા એક બીજાને આધારે રહેલી છે તેથી પરસ્પર આભારી છે. શ્રદ્ધાથી કર્મ, લક્ષિતથી ઉપાસના અને ધ્યાનથી જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે માટેજ કહ્યું છે કે શ્રદ્ધાભક્તિધ્યાન યોગાદવૈહિ. કર્મથી બ્રહ્મલોક એટલે જાદર સિદ્ધિ, ઉપાસનાથી વિષ્ણુલોક એટલે મનોરથ સિદ્ધિ અને ધ્યાનથી શિવલોક કૈલાસ, (કૈવલ્યે આસઃ) એટલે મોક્ષ સિદ્ધિ. તેથી જીવ અને બ્રહ્મનો વિયોગ તેમાંથી વિ દૂર કરી યોગ એટલે સચ્ચિદાનન્દ રૂપ હું પોતે છું એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું કે જેથી આત્માને જાણ્યે બધું સચ્ચિદાનન્દ રૂપે એક રસ છે એમ જણાય. જેમ આદ્રતારૂપ હોવાથી હૃદય મૂવર લોક છે તેમ મગજ ઓમસૂ તેજ

રૂપ હોવાથી સ્વર લોક છે. ઝંભૂઃ થી અહ્માનું ધ્યાન, ઝં મૂવઃ થી વિષ્ણુનું ધ્યાન અને ઝં સ્વઃ થી શિવનું ધ્યાન ધરાવી સગુણ તત્વમાં નિર્ગુણ તત્વ તત્સવિતુર્ભર્ગો દેવસ્ય સવિતા દેવ અન્તર્યામી ચૈતન્યધનનું મંગલ સ્વરૂપ, પરાશાન્તિ, પ્રકાશ સચ્ચિદાનન્દને અનુભવવાનો પ્રકાર શ્રી ગાયત્રી દેવી દર્શાવે છે. આ સમષ્ટિક આત્મક વિચાર છે. જ્યારે ઉપર બતાવેલી ત્રણ વ્યાહતિઓથી, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરો વિષે જાગૃત અવસ્થાના અભિમાની દેવ અહ્મા, સ્વમાવસ્થાના અભિમાની દેવ વિષ્ણુ અને સુષુપ્તિ અવસ્થાના અભિમાની દેવ શિવને અનુભવી તુરીયાવસ્થા અભિમાની, દ્રુટસ્થ, સાક્ષી, સ્વયંપ્રકાશની ભાવના કરવાનો વિધિ છે.

શિવ તત્વથી પ્રવૃત્તિ થાય તો અહ્મલોકમાં વીર્ય રૂપ સત્ત્વાંશ શિવનો છે અને આધાર ચક્રમાં સ્થિત થાય છે. તેની રક્ષાથે વિચાર મુખ્ય છે માટે શ્રીગણેશનું ધ્યાન એ ચક્રમાં ધરવાથી યોગીઓ ઉર્ધ્વ રેતા થઈ શકે છે અને મૈથુન ભોગની વાસના રહીત થાય છે. ગૃહસ્થો શિવનું વાહન વૃષભ રૂપ ધર્મ પ્રેરે તેમ વિહિત ભોગમાં પ્રવૃત્તિ કરી દારનપત્યાયતપોઽર્થમાયુઃ એવી સમજથી વર્તે છે. ખાનપાનના નિયમ પાળી અહ્મ લોકનો આનન્દ ભોગવી વિષ્ણુ તત્વ સમાન વાયુને સામર્થ્ય અર્પી ભોગ ભોગવે છે. માટે અહ્મલોકમાં શિવ, વિષ્ણુ અને અહ્મા એ ત્રણેની ક્રિયા પ્રવર્તેલી છે. શિવની વીર્ય રૂપે, વિષ્ણુની જાઠર પ્રદીપન અને ક્ષુધા તૃષ્ણા દ્વારા સમાન વાયુના પોષણ રૂપે અને અહ્માની વાયુ સંચારથી ભોજનનું પાચન, સત્ત્વાસત્ત્વનું પ્રયક્ષરણ અને મળમૂત્રના નિસર્ગરૂપે સત્તા વ્યાપેલી છે. એવીજ રીતે વૈકુંઠમાં શિવતત્વથી પ્રવૃત્તિ થાય તો ઈન્દ્રીયના અભિલષણીય વિષયોમાં વિહિત ભાવનાથી ધર્મ પૂર્વક ભોગ અને આનન્દ વિષ્ણુની સત્તાથી, પ્રાણનું

રક્ષણુ બ્રહ્માની સત્તાથી અને જ્ઞાનનું સ્ફુરણુ શિવની સત્તાથી થાય છે. તેમજ કૈલાસમાં શિવ નૃત્યથી પ્રવૃત્તિ થાય, તો બુદ્ધિની સુક્ષ્મ-તાથી સ્વસ્વરૂપનું દર્શન બ્રહ્માની સત્તાથી, બ્રહ્માનન્દનો ભોગ વિષ્ણુની સત્તાથી અને સર્વ અનર્થની નિવૃત્તિ રૂપા પરાશાન્તિ શિવ સત્તાથી થાય છે. શિવ તત્ત્વની પ્રવૃત્તિ ધર્મથી થાય છે. સ્વધર્મમાં નિધન કહેતાં નાશ થાય તોપણ શ્રેયસ્કર છે માટે ધર્મમાં સહન શીઘ્રતાથીજ પ્રવૃત્ત થવાય છે. ધર્મ પોતે એવો સત્તાવાન છે કે ધીમેથી અધર્મને ઊખેડી નાખે અને હણનારને હણી રક્ષણુ કરનારને જીવજ આપે છે જેથી યત્તો ધર્મ સ્તત્તો જયઃ મનાય છે. અતિ ભાર સહન કરી શકે એવો અતિ બળવાન અને ધીર-જથી પંથ કાપનાર વાહન બળદ છે. શિવ તત્ત્વ કે જે સર્વને પરિણામે અતિ સુખ આપનાર છે અને જે સુખ સર્વને પ્રિય છે તે ધર્મથી મળે છે માટે ધર્મ એજ શિવનું વાહન ઉચિત છે. તપ, જ્ઞાન, યજ્ઞ અને દાન જેના પગ છે, સર્વ ગુણમયી પવિત્ર સત્તા રૂપ ગાય જેની ઉત્પત્તિ છે, અને જીવનનો આધાર આ લોકમાં અને પરલોકમાં પુન્ય છે તેને ઉત્પન્ન કરવામાં સત્તાની છેવટ હદ રૂપ બળ હદ છે. માટેજ સર્વ સિદ્ધિનો આધાર ધર્મ વૈર્ય છે. ગરૂડમાં ઈક્ષણુ શક્તિ સર્વથી અધિક છે માટે જગતના સ્વરૂપને સમજવામાં વિષ્ણુ તત્ત્વ અધિક છે. વળી સમ્યગ્ જ્ઞાન વિના મન વિષયથી પાછું વળતું નથી માટે પ્રભુ પરાયણ થવામાં પદાર્થ દર્શનથી અનિત્યતા સિદ્ધ થતાં નિત્ય તત્ત્વમાં (પ્રભુમાં) મનોવૃત્તિ સ્થિર કરવા ગરૂડ રૂપ બોધ વાહન યોગ્ય છે અને તેથીજ વિષ્ણુ સત્ત્વગુણી કહેવાય છે. સારગ્રાહી દૃષ્ટિથી નિશ્ચય સ્વરૂપ હંસ વાહનવાળા કર્મ પ્રમાણે ફળદાતા હોવાથી બ્રહ્મા કર્તારૂપ, કર્મ ફળના સુખ દુષ્કરૂપ ભોગના ક્ષય પર્યંત સ્થિતિ કરનાર વિષ્ણુ ભોક્તા

રૂપ અને ફરી કર્મની ઘટમાળમાંથી મુક્ત થવા સંસારના પદાર્થોમાં અનિત્યતાદિ દોષ દર્શનથી પરમ તત્ત્વમાં ચિત્તની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરાવનાર મહેશ ધ્યાતારૂપ સમાધિસ્થ દશાવાનુદર્શવિલા છે. આ સર્વનો સાક્ષી એકજ, અવિનાશી, સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ, ઉદાસીન અવસ્થાદર્શક છે અને એકજ ચૈતન્ય ઉપાધિદ્વારા અનેક થઈ અનેક રૂપ દેખાય છે. एकोऽहं बहुस्यां प्रजायेय, एकस्तथा सर्वं भूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । એ ન્યાયે બહાર પ્રવૃત્તિ જેવી સમષ્ટિ રૂપ બ્રહ્મા-ણ્ડમાં છે તેવીજ પિણ્ડ રૂપ શરીરમાં છે માટે બહિર્મુખ વૃત્તિને યોગથી આ દર્શન થાય છે જ્યારે રાજવિદ્યાની ઊપાસના દ્વારા ઇન્દ્રિયો કે જેનો સ્વભાવ બહાર પ્રવૃત્ત થવાનો છે તેથી બહુ બહાર અનુભવતી દેખાય છે. (पराम्बिच्छानि व्यवृणत्स्वयंभूः तस्मात्पराक् पश्यति नान्तरात्मनि) તેનો ધર્મનાં બળવડે મોક્ષ-પદના લક્ષમાં દોરવા નિગૂઢ કરી અન્તર્મુખવૃત્તિ કરવાથી જાણી શકાય છે માટેજ શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मवृत्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्ट स्तस्यकार्यं न विद्यते ॥

જે મનુષ્ય આત્મ તત્ત્વમાં મગ્ન છે, તૂમ છે અને સંતુષ્ટ છે તેને કોઈ કાર્ય રહેતુંજ નથી, આ હેતુ સ્પષ્ટ સમજાવવા માટેજ જ્યારે શિવલિંગનું દર્શન કરવામાં આવે છે ત્યારે નંદીના વૃષણુ ઊપર હાથ અડાડીને નેત્ર સ્પર્શ કરી શિંગડાંમાંથી દષ્ટિ શિવલિંગ ઊપર સ્થિર કરાય છે અને નન્દી અને શિવલિંગવચ્ચે કાચબો રાખવામાં આવેલો હોય છે. આ સંકેત એમ સમજાવે છે કે ધર્મ રૂપી વૃષભ પોતાની વીર્ય શક્તિ વૃષણુથી અર્થ અને કામને અનુભવાવતો, પશુ બુદ્ધિમાંથી મુક્ત કરતો, કાચબો જેમ

સર્વ અંગને પોતામાં સંકેતે છે તેમ વિષયમાંથી ઇન્દ્રિયોને વિહિત ભોગ આપી, અન્તરમાં લીન કરી, મોક્ષપદપ્રદ નિરાકાર તત્ત્વમાં ચિત્તને એકાગ્રતા પમાડે છે. ઉત્પત્તિ પ્રદ બ્રહ્માને સર્વ ધર્મવાળા માને છે. હિન્દુઓ બ્રહ્મારૂપે, મુસલમાનો અલ્લારૂપે અને અંગ્રેજો ક્રાઈસ્ટ રૂપે માને છે. ન્યારે મુસલમાન તથા અંગ્રેજો એક દેવ-થીજ સંબંધો વ્યવહાર કરે છે ત્યારે હિન્દુઓ ભેદ એ સંસારનું સ્વરૂપ હોવાથી, દેશ, કાળ, વસ્તુ, અવસ્થા આદિ જુદા જુદા હોવાથી એકજ દેવનાં કર્મના વિભાગની સત્તાથી જુદાં જુદાં રૂપ માની વ્યવહારની મર્યાદા બાંધે છે. તેથી હિન્દુઓની માત્ર પ્રવૃત્તિમાં ધર્મ જુદી વિશેષ છે. બ્રહ્મા અને શિવના ઉપાસકો બ્રાહ્મણો છે. સંસારના ઊંડા વિશેષ પ્રપંચથી વિમુખ રહી, સર્વ ભોગને રોગ સમજી, ઉદાસીન તત્ત્વમાં મગ્ન થવા જળના સ્નાનથી અને ખિલિના પાનથી તૃપ્ત થતા સદાશિવના મુખ્ય ઉપાસકો જ્ઞાનને અધિક માનનારા નિષ્પાપ હૃદયવાળા બ્રાહ્મણો, સૃષ્ટિનો નિભાવ કરવા વિષ્ણુ દેવને સંતોષી, કર્મનાં ફળ રૂપ ભોગ છે માટે કર્મને ખાસ સંભાળવા શુદ્ધ હૃદયે શુદ્ધ સંકલ્પ દ્વારા બ્રહ્માના મુખ્ય અંગ રૂપ ગણાય છે.

રજ્જોગુણના વિલાસી ભોગમાં વિશેષ લાલ માનનારા બ્રહ્મા તથા વિષ્ણુના મુખ્ય ઉપાસકો બીજા વર્ણના લોકો છે. આ પ્રકારે ઉપાસનાના ભેદ હોવાથી શિવ અને તેના ભક્તોને ગર્વ ન રહે માટે વિષ્ણુદ્વારા હૃદયમાંથી પસાર થઈ બ્રહ્માને ભોગના પદાર્થો મળે છે. તેને બ્રહ્મા પરિપક્વ અવસ્થામાં મૂકી વિષ્ણુને પુષ્ટિ આપે છે તેથી વિષ્ણુ ભોગ ભોગવી શકે છે અને ભોગમાં આસક્તિ ન થાય માટે વિષ્ણુ મહેશને પોષે છે. મહેશ જો કે અકિંચન થઈ ભિક્ષા માગનારે ગણાય છે પણ મહેશનાં ધર્મ, જ્ઞાન, વિચાર અને ઉપરતિ જો વિષ્ણુને તથા બ્રહ્માને ન મળે તો વિષ્ણુ અને બ્રહ્માની દુર્દશા

થાય માટે કાઈને ગર્વ ન રહે માટે ઓતપ્રોત ઐક્ય ભાવે સંબંધ છે. સર્વ કમલના નિર્લેપત્વ રૂપ લક્ષણવાળા છે. બ્રહ્મા રૂપે જગતિનું સૃષ્ટિ કર્મ ચાલે છે. કર્મના અમથી વિશ્રાન્તિ લેવા વિષ્ણુરૂપે સુવે છે પણ ભકતો પોતાના આગ્રહી સ્વાર્થ ભાવથી જંપવા દેના નથી માટે સ્વભાવસ્થામાં વિષ્ણુ છે અને મહેશ જાણે છે કે અવિદ્યાને લીધે પ્રપંચનો ઉત્પાંન છે અને તેથી છેવટ અધા અજ્ઞાન રૂપ અંધકારમાં લીન થાય છે માટે અજ્ઞાનમાં સુખનો અનુભવ કરના નિદ્રાવસ્થા રૂપ સમાધિમાં મહેશ રહે છે. જ્યારે ખરી કસોટીનો સમય આવે છે ત્યારે સર્વ દેવો એક ખીજને આધિક્ય આપી પોને અગ્રગા રહે છે. શિવને જ્યારે ભય થાય ત્યારે વિષ્ણુ સહાયક અને વિષ્ણુને જ્યારે ભય થાય ત્યારે શિવ સહાયક થાય છે. જ્યારે સનક સનતકુમારાદિ ચાર ઋષિઓ સંસારમાં સાર રૂપ ખરા તત્વનો ઓધ લેવા બ્રહ્મા પાસે ગયા ત્યારે વિષ્ણુ પાસે જવા બ્રહ્માએ કહ્યું અને વિષ્ણુ પાસે ગયા ત્યારે શિવ પાસે જવા આરા ભગવાને કરી. પણ જે ઓધ આ મહા ઉગ્ર નપસ્વીઓ, દેવોને પણ હંકારે એવી શક્તિવાળા ઋષિઓને જોઈતો હતો તે આ ત્રણે દેવની ત્રિપુટીથી બુદ્ધાં તત્વનો છે એમ દર્શાવવા શિવે દક્ષિણામૂર્તિ સ્વરૂપે ઓધ આપ્યો હતો.

અર્ધાત્ય વિધિવત્ વેદાન્ પુત્રાંશ્વોત્પાદ્ય ધર્મતઃ ।

इष्ट्वा च शक्तितत्त्वार्थे र्मनोમोक्षे निवेशयेत् ॥

વેદોને વિધિ પૂર્વક જાણીને, પુત્રોને ધર્મથી ઉત્પન્ન કરીને, દ્રવ્ય યોગે શક્તિ પ્રમાણે યજ્ઞાદિ સાર્વજનિક હિતકારી કર્મ કરીને, મનને મોક્ષમાં પ્રેરવું એ વિધિથી માનવ જન્મમાં ખરું જ્ઞાન-વેદજ્ઞાન છે. તે મેળવવાથી ધર્મ ઓળખાય છે અને ધર્મનું રૂપ સુખ છે

એમ જણાય છે. તેથી બ્રહ્મારૂપે પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિ, વિષ્ણુરૂપે લક્ષ્મીનો ભોગ, સમષ્ટિની રક્ષા અને યજ્ઞો વગેરે કાર્યોથી પ્રજ્ઞની સ્થિતિ અને શિવરૂપે પ્રજ્ઞને નિરંકુશાનૃપિ આપવા માટે સ્વસ્વરૂપમાં લય કરનાર એક જીવ આત્માની પ્રવૃત્તિને સૂચવે છે. માટે ત્રિપુટી ઉપાધિથી છે પણ સત્તા એકજ છે. જેમ એકજ સૂર્ય અથવા અગ્નિ જુદાં જુદાં રૂપને લીધે જુદો જુદો દેખાય છે તેમ એકજ આત્મા જુદી જુદી ઉપાધિથી જુદો જુદો દેખાય છે યોગ સાંવવા ચક્રમાં દેવની ભાવના કરવા પ્રથમ ગણેશનું ધ્યાન પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવનું ધ્યાન સચુલુ સાકારરૂપે ધરતાં આ ત્રિપુટીથી પરતત્વનો ખોધ આપનાર શ્રોત્રીય, બ્રહ્મનિષ્ઠ, દક્ષિણા મૂર્તિરૂપ સદ્ગુરુનું ધ્યાન કરાય છે. તે ગુરૂ રૂપમાં સર્વ દેવનું દર્શન કરવું ગુરુર્બ્રહ્મા ગુરુર્વિષ્ણુગુરુર્દેવો મહેશ્વરઃ એ સચુલુ ધ્યાન છે. ગુરુઃસાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ તત્વનો ખોધ, વેદનાં મહા વાક્ય તત્ત્વમસિ આદિથી ભાગ ત્યાગ લક્ષણથી આપનાર હોવાથી વૃત્તિ ગુરૂરૂપ કરવામાં આવે છે. ગુરૂ, શરીરમાં રહેનારો જીવ કોણ છે એનું દર્શન કરાવે છે માટે ગુરૂદ્વારા જીવાત્માને પરમાત્મારૂપ ધારવા કીટ બ્રમર ન્યાયે વૃત્તિ જીવાત્માનું ધ્યાન કરતા, બ્રહ્મરંધ્રમાં પ્રકાશતા, પરમાત્મ તત્વમાં લીન થાય છે અને તેથી જીવ એજ પરમ શિવ તત્વ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. તેથીજ દેહ હું છું એવી બુદ્ધિથી દાસપણું, અલ્પજ્ઞ જીવ હું છું એ બુદ્ધિથી જાણે ઈશ્વરનો અંશ જેવો છું એ બુદ્ધિ અને ચૈતન્ય સ્વરૂપે જે ઈશ્વર તેજ જીવ છે એવી ભાવના કરવા વિધાન છે. આ પ્રમાણે જીવ ઈશ્વરની એકતા સાધતાં અનેકમાં એકપણું સિદ્ધ થાય છે અને આ જગત્ ત્રણે કાળમાં નથીજ એમ નિશ્ચય થાય છે. માટેજ ભગવત્પૂજ્યપાદ ભાષ્યકાર કહે છે કે—

આત્માનાત્મપ્રતીતિઃ પ્રથમમભિહિતા સત્યમિથ્યાત્વયોગાત્
 દ્વેધાબ્રહ્મ પ્રતીતિર્નિગમ નિગદિતા સ્વાનુભૂત્યોપરત્યા ।
 આચા દેહાનુબન્ધાદ્વવતિ તદપરા સાચ સર્વાત્મકત્વા
 દાદૌ બ્રહ્માહમસ્મીત્યનુભવ ઉદિતેલ્લિવદં બ્રહ્મપશ્ચાત્ ॥

તત્ત્વ વિચારના આરંભમાં સત્ય અને મિથ્યાપણના યોગથી
 બ્રહ્મનું જ્ઞાન બે પ્રકારે થાય છે. પોતાના અનુભવથી અને
 યુક્તિથી શરીરના વિચારથી હું બ્રહ્મ છું એવો અનુભવ થયા
 પછી આ જગત્ બ્રહ્મરૂપજ છે એમ સર્વાત્મકપણાથી
 યુક્તિથી બ્રહ્મ અનુભવાય છે. માટેજ મનુષ્યોએ શ્રુતિ, યુક્તિ અને
 અનુભવથી વિચાર કરતાં પ્રથમ હું કોણ છું ? આ શરીર કેમ
 થયું ? આ શરીર કોણે બનાવ્યું ? અને કયી વસ્તુનું બનેલું
 છે ? તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ કે જેથી સમગ્રય કે જે સૂર્ય
 અને અગ્નિનો પ્રકાશ ન હોય તો અંધકાર રૂપ જગત્ દેખાય છે
 તેમાં ભેદ પણ દેખાય નહીં અને માત્ર એક અંધકાર વ્યાપી રહે.
 જ્યારે પ્રકાશ આ અંધકારમાં લગે છે ત્યારે પ્રકાશ જીદાં જીદાં રૂપ
 દર્શાવે છે. માટે પ્રકાશ અને અંધકારના ભેગથી આ જગત્ જીદાં
 જીદાં રૂપે દેખાય છે. વળી પદાર્થો કયાંથી આવ્યા અને કયાં જશે,
 પહેલાં ઝાડ કે બીજ, સ્ત્રી કે પુરૂષ ઉત્પન્ન થાય છે એનો નિર્ણય
 થાય તેમ નથી. તથા દર ક્ષણે ફેરફાર થયા કરે છે છતાં એવું ને
 એવું હોય નહીં એમ જણાય છે. કોઈ કહે છે જગત્ પરમાણુ-
 માંથી બને છે, કોઈ કહે છે પ્રકૃતિ વિકાર પામે છે, કોઈ કહે છે
 પરમાત્મા પોતે કરેણીઆની પેઠે પોતામાંથી જગત્ બનાવે છે
 માટે પરિણામ વાદ સાચો જ્યારે બીજને કહે છે કે આરંભવાદ
 સાચો કોઈ કહે છે કે દૃષ્ટિ સૃષ્ટિ વાદ, કોઈ કહે છે કે અજ્ઞાત

વાદ અને કોઈ કહે છે યિમ્ય પ્રતિયિમ્ય વાદ સાચો. બધા એમ કબૂલ કરે ખરા કે મૂળ વસ્તુમાં બીજું રૂપ મનાય છે. આને અધ્યાસ કહે છે એ અધ્યાસ ચાર પ્રકારનો છે (૧) બહારના પદાર્થ પુત્ર, મિત્ર, ધન વગેરેમાં વિકારથી, (૨) શરીરમાં જડાર્થ, પાતળાર્થ, રૂપ, કુરૂપ થવાથી, (૩) મન્દ્રિયોમાં ન્યૂનતા વગેરે થવાથી (૪) અન્તઃકરણના કામક્રોધાદિ ધર્મોથી પોતે આત્મા તે તે ધર્મવાળો મનાય છે. આનું કારણ અવિદ્યા કહેવાય છે. અવિદ્યા એવી વસ્તુ છે કે જેને વિદ્યારૂપે પણ માનવી પડે છે કારણ કે દરેક વસ્તુમાં અવિદ્યા છે. જે વાતની એકને ખબર હોય તે બીજો ન જાણતો હોય એમ સર્વ પ્રાણિનું અજ્ઞાન ભેગું કરી સર્વાળો કરીએ તો જ્ઞાન જવાબ આવે છે. માટે મૂળમાં જેમ જ્ઞાન છે પણ જુદું જુદું અજ્ઞાનરૂપ દેખાય છે તેમજ ચૈતન્ય જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં વિપરીત ભાવથી અવિદ્યા કે અજ્ઞાનરૂપે ભેદ પામેલું છે. તેથી રજજીમાં સર્પ, છિપમાં રૂપ, ઝાંઝવાના જળની પ્રતીતિ તથા ગગનની નીલતાનાં દૃષ્ટાન્ત અપાય છે તેથી વિવર્ત વાદ છેવટ સિદ્ધ થાય છે. બીજા વાદોવાળા વાર્યું નહીં કરે પણ હાર્યું કર્યા વિના છુટકો નથી માટે ભલે કુમ મુકિત સ્વીકારે. તેમાં અનિર્વચનીય ખ્યાતિથી સિદ્ધ થતા સદ્દો મુકિત આપનાર સિદ્ધાન્તને વિરોધ નથી. અવિદ્યા, માયા કે ત્રણ ગુણની સામાન્ય અવસ્થાનો વિચાર કરતાં પરમાત્મા અસંગ, નિષ્ક્રિય, નિર્વિકાર છે. તો પછી આ ત્રણ ગુણ કયા ગુણીને આશ્રયે રહ્યા અગર કોના ગુણ છે? શેમાંથી ઉત્પન્ન થયા? અને ચૈતન્ય અને અવિદ્યાને કયો સંબંધ છે તે વિવર્તવાદ શિવાય બીજા કોઈ વાદીઓથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. માટે જ્યાં સુધી આત્મતત્વનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી હું બ્રહ્મ છું એવા

સંવાદી બ્રમથો પણ પ્રવૃત્તિ કરવી અને સાક્ષાત્કાર થયા પછી અનાદિ શાન્તિ માયાનો વિચાર કરવો જોઈએ કે જેથી બુદ્ધિ મહામહાસિ રૂપ વૃત્તિ થાય. અવિદ્યાને નષ્ટ કરી ઔપધ જેમ રોગને દુરિ નષ્ટ થાય છે તેમ પોતે પણ બ્રહ્મ રૂપ થાય. આ જગત વિપરીત ભાવેજ દેખાય છે તેની સાખીતિ જેવી હોય તો અરિસામાં મોઢું જોઈએ છીએ ત્યારે જેવું ખિમ્મ તેવું પ્રતિખિમ્મ જણાય છે પણ ડામે ભાગ જમણો, અને જમણો ભાગ ડામે, એટલે દિશાદેર હોય છે. વળી અન્તઃકરણમાંથી આંખદ્વારા વૃત્તિ બહાર જઈ પદાર્થ આકાર થાય છે ત્યારે તેમાં ઉપહિત ચૈતન્યનો પ્રતિખિમ્મ પડે છે જેથી અન્તઃકરણ વિવિષ્ટ ચૈતન્યને જ્ઞાન થાય છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે વસ્તુ જેવી છે તેવું જ્ઞાન થતું નથી. પણ જેમ સુખ ઉત્તર દિશામાં હોય અને દેખાય દક્ષિણ દિશામાં તેમ અનિત્યમાં નિત્યબુદ્ધિ, અપવિત્રમાં પવિત્ર બુદ્ધિ, દુઃખમાં સુખ બુદ્ધિ, અને અનાત્મમાં આત્મ બુદ્ધિ રૂપ વિપરીત જ્ઞાન થાય છે. વળી પ્રાણીઓને આંખના ડોળામાં પ્રતિખિમ્મીત પુરૂષ દેખાય છે તે પુરૂષ દેખે છે કે કાઈ બીજો તે પણ કહેવાતું નથી. વળી એવું પણ મનાય છે કે દુનિઆની દરેક ચીજ છિદ્રાત્મક છે. (everything is porous) અને 'એક્ષ રે' નામનો કાચ દેખાડી આપે છે કે તે વાન ખરી છે. ભીંત ગમે તેવી મજબુત હોય છે પણ એક બાજુ પાણી પડે તો તેની અસર બીજી બાજુએ થાય છે. જમીન ગમે તેવી નક્કર હોય પણ પાણી તેમાં ઉતરે છે. શરીરમાં રવાડે રવાડે છિદ્ર છેજ. છતાં દેખાતાં નથી. વળી પેટીનું ઢાંકણું બંધ હોય અને તે ઉપર 'એક્ષ રે' જેવો કાચ મૂકવાથી પેટીની અંદરની ચીજ દેખાય છે તેમાં ઢાંકણાંમાં કાણાં કાણાં દેખાઈ વસ્તુ દેખાતી નથી પણ જાણે ઢાંકણું નથીજ એમ દેખાય છે તે ઉપ-

રથી સમજી શકાય છે કે જેમ માટીનો વિકાર કાચ તેને સુધારી સુધારીને આરપાર જોવાની શક્તિ આપી શકે છે, દુર્ગ્ધન વગેરેથી છેટેની ચીજ પાસે દેખાય છે, ન્હાની ચીજ મ્હોટી દેખાય છે તથા ટુંકી નજર વાળાને ચશ્માંથી આંખની શક્તિ આપી શકાય છે. તેમજ બુદ્ધિ કે જે પૃથ્વીના સત્ત્વ ગુણથી બનેલી છે તેને શાસ્ત્રના અભ્યાસથી અને મહાત્માઓની સહાયથી એવી સુધારી શકાય છે કે જે પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, અવ્યક્ત અને અવિદ્યાને છેદી પરમજ્યોતી આત્માતત્ત્વ ઈશ્વરનું દર્શન દૂર દેખાય છે તેને પ્રત્યક્ષ અને અપરોક્ષ અનુભવી શકે.

સ્વપ્નામાં જેમ બહારના પદાર્થો હોતા નથી તથા બહારના જાગૃતિ અવસ્થાના પદાર્થોને જાણનારી ઈન્દ્રિય વૃત્તિ પણ હોતી નથી છતાં જીવ પોતે જાગૃતના સંસ્કાર આદિથી (અવિદ્યાથી) જુદા જુદા પદાર્થ રૂપ બને છે એટલે પોતે પોતાને પોતામાં બનાવી પોતાથી જુદા અનુભવે છે. તેમજ પરમાત્મા પોતે પોતાને પોતામાં બનાવી પોતાથી જુદે જુદે રૂપે અનુભવે છે માટે અવિદ્યાને વશ રહેલો ચૈતન્ય જીવાત્મા અવિદ્યાથી મુક્ત થાય છે. ત્યારે જેમ જે સ્વપ્નને અનુભવતો હતો, સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનને અનુભવતો હતો, તે જાગ્યા પછી હું પોતેજ છું એમ અનુભવે છે તેમ જીવાત્મા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, જગત્ વગેરે રૂપે હુંજ છું એમ અનુભવે છે.

અવિદ્યાઘાતકાત્ શદ્વાદ્ યાહંબ્રહ્મેતિ ધીર્ભવેત્ ।

વિનશ્યત્ય વિદ્યયા સાર્ધમ્ હત્વારોગભિવૌષધમ્ ॥

જ્યારે હૃદયની અહંતા મમતાની ગાંઠો ભેદાય છે, આત્મા પરમાત્માનો સંશય છેદાય છે અને સર્વ કર્મનો નાશ થાય છે ત્યારે સર્વથી ઉત્તમ તત્ત્વનું દર્શન થાય છે.

મિચતે હૃદયગ્રંથિ સ્થિયન્તે સર્વ સંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्यकर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

આ પ્રકારે એકજ શરીરના શોધનથી જીવાત્માને જ્ઞાન થાય છે ત્યારે આખા બ્રહ્માણ્ડમાં એ તત્વ શિવાય બીજું કંઈ નથી એમ જણાય છે અને તેથી ચદગ્રાન્તરંભેદં કુરુતે તસ્ય મયંમવતિ જે આ જીવ અને ઇશ્વરમાં જરાપણુ ભેદ બુદ્ધિ રાખે છે તેને ભય થાય છે તરતિશોકમાત્મવિત્ આત્માને જાણનારો પુરૂષ શોકને તરે છે. અને બ્રહ્માવિદ્ બ્રહ્મૈવમવતિ જે બ્રહ્મને જાણે છે તે કંઠા ભરણુ ન્યાયે બ્રહ્મ રૂપજ થાય છે. આ પ્રકારે ગણેશજીના વાહન વિચારને પ્રેરવા શાસ્ત્ર આજ્ઞા કરે છે.

પ્ર૦ ૩૧—જો જગત્ અવિદ્યારૂપ હોય અને ચૈતન્ય વિના બીજું કંઈ ન હોય તો વર્ણાશ્રમની શી જરૂર ? નીતિની શી જરૂર ? ધર્મશાસ્ત્રની શી જરૂર ? તથા પંચમહાભૂતનાં શરીરો પશુ, પક્ષા, મનુષ્યો બધાને સમાન છે તેમ શરીરો પણ એકજ પદાર્થનાં બનેલાં છે, આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુનનો વ્યવહાર પણ એક સરખો છે તો પછી આભડછેટ, ઉચ્ચ નીચનો વિચાર તથા રાગ પ્રભનો સંબંધ વગેરેની જરૂર નથી માટે યથેષ્ટ આચરણુ કરી કેમ ન વર્તાય ? તથા શિખાસૂત્ર શા માટે રાખવાં ? અને સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર કેમ ન કરવી ?

ઉ૦—આવા પ્રશ્નો સંભવે એમાં આશ્ચર્ય નથી કારણુ એતો ઉપરથી બોધ આપનારા, વિષયના પાસમાંથી છુટેલા ન હોવાથી યથેષ્ટ આચરણુ કરતા દેખાય છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર આ ચાર વર્ણો, બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી આ ચાર આશ્રમેને બદલે, પાળા, બ્રહ્મચારી અને સાધુ, સેવક, સમા-

ધાનિ, મુખીઆજી અને મહારાજ, અને બ્રાહ્મણ વેપાર કરે એટલે વૈશ્ય અને મુસલમાન નિશાળ લણાવે એટલે બ્રાહ્મણ આવી વર્ણની આશ્રમમાં સેજભેજ કરી પ્રભુને નામે વર્ણ અને આશ્રમ ગાનને નજીપ્રાય જેવાં કરી મૂક્યા છે. બ્રાહ્મણો પેટ ભરવા માટે અગર વધારે વિષયની ભોગેન્દ્રાથી પોતાના પદને ભૂલી ગયા-ધર્મ ભ્રષ્ટ થયા એટલે બીજા વર્ણો આચાર વિચારે ચઢતા દેખાયા અને બકરાં જેમ અશક્ત સિંહને ડરાવી પોતા પાછળ ચલાવે તેમ ધનાઢ્યો બ્રાહ્મણોને દબાવી પોતાના વહેમની પાછળ અનુસરાવે છે જ્યારે બ્રાહ્મણો તેને ટેકો આપે છે અને હાજી હા કરે છે. જ્યારે કોઈ ખરો ધર્મ પ્રતિપાદન કરનાર બ્રાહ્મણ અતિથિ આવે ત્યારે તેનું સન્માન કરાવવાને બદલે પરધર્મી છે એમ મનાવી પાપના ભોગી બને છે અને પોતાની વૃત્તિમાંથી ભાગ પડાવશે માટે ફરી પાછો આવી નશકે એવા પ્રપંચો રચે છે. માટેજ કહ્યું છે કે કળીયુગમાં ન દેવે દેવત્વં કપટપટવસ્તાપસજનાઃ બ્રાહ્મણોમાં બ્રાહ્મણપણું રહ્યું નહીં અને તપસ્વીઓ કપટની જાળ પ્રસરાવવામાં નિપુણ થયા છે એટલુંજ નહીં પણ મૂળ શાસ્ત્રોના સામાન્ય બોધને છોડી, પક્ષ-પાતિ, પોતાને રચે અને વિષય ભોગ ભોગવવામાં અનુકૂળ અર્થ-વાળાં નવાં શાસ્ત્ર લખાય છે. તેથી વિષ્ણુની ભક્તિ બાળુ રહે અને કૃષ્ણ કોઈ જુદા છે એમ માની ફાવે તેમ પૂજન અર્ચન થાય છે. મહારૂપ યજ્ઞ યતો હોય તેમાં મહાદેવજીની પ્રતિષ્ઠા કરેલી હોય માટે દર્શને પણ ન જવાય એવો આગ્રહ પકડાય છે અને અમારી ભક્તિ અલૌકિક છે એમ દેખાડે છે. જ્યારે બીજા હિન્દુ મટી ખોળા, મુસલમાન, યુરોપીઅન વગેરેનો ધર્મ સ્વીકારે છે. વિદુષી બાઈ એનીબીસન્ટે હિન્દુઓને ધર્મ શીખવવા પ્રયાસ કરીધો. થીઓસોફી મંડળ સ્થાપ્યું ત્યાં તેના અનુયાયીઓમાં બકરં કાઢતા

ઉંટ પેદુ. મૂળ ધર્મનું અનુક્રાન સંધ્યાવંદનથીજ શાન્ત પડ્યું અને વાતોમાંજ ધર્મ અને જ્ઞાનનો વિનોદ થવા લાગ્યો છે. હવે પરમાર્થમાંથી વ્યવહારમાં ઉતર્યા. સ્વરાજ્યના ઉપાસક થયા પણ ઘરમાં બૈરી ઉપર સત્તા રાખી શકાય નહીં. પોતાની પ્રજા દાદ આપે નહીં. મૂળ કુટુંબમાં એકતા નહીં. પોતાના વડિલો, દેવો, પૂજ્યોમાં ભાવ નહિ અને વિદેશીય અનુકરણમાં ઉન્નતિ, આનન્દ અને અધિકતા મનાય તો પછી ધર્મ બળ વિના સ્વરાજ્યનું સ્વપ્ન ક્યાંથી ખરું થાય ? અને સદ્ભાગ્યે દયાળુ સરકાર આપે તો શું જીવે શકાય ?

હિન્દુસ્થાનના ખરા હિન્દુઓને પ્રથમ પંક્તિમાં એસવાની પણ યોગ્યતા નથી તો હિન્દુનો અધિકાર શી રીતે સચવાઈ શકે ? એક વખત સનાતન ધર્મના વિદ્વાનો તથા પંડિતોની સભા મળી હતી. તેનાં પ્રમુખસ્થાને એક ધર્મના શ્રીમાન નેતા વિરાજતા હતા. જ્યોતિષના અયનાંશનો નિર્ણય ચર્ચાતો હતો. પક્ષકારોએ દલીલો રજુ કર્યા પછી ક્ષિપ્ત નિર્ણય મળવા માગણી થઈ. ઉઠાપોઠ પંડિતોએ ક્યોં પણ જ્યારે અધ્યક્ષ સ્થાનને નિર્ણય આપવાનો સમય આવ્યો ત્યારે પ્રમુખના આશ્રિત પંડિતજી કહેવા લાગ્યા કે પ્રમુખને નિર્ણય આપવાનું નહીં કહો. જો નિર્ણય લેવો હોય તો તેના ઉપર અપીલ (આગળ ચર્ચા) બીલકુલ નહીં કરાય તેમ કબુલત આપો તો મંદિરમાં જઈ પંડિતોની સલાહ પૂછી નિર્ણય આપવામાં આવશે. કહો હવે પંડિતોના પંડિત્યમાં શું ખામી અને પ્રમુખની વિદ્વતા કેવી કે આ સર્વ પંડિતો એ પ્રમુખ સ્વીકારે ? આવી દશા સનાતન ધર્મની થઈ ગઈ છે. માટે જેમ ધણી સંભાળ ન રાખે એટલે આશ્રિતોને બીજે રસ્તો કરવોજ પડે તેમ ધર્મના નેતા અભણ, અનાચારી અને આડમ્બરવાળા થવાથી પ્રજા ફાવે તેમ વિચારે

એ સ્વાભાવિક છે. એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે અર્જુન બહુ પાંડિત્યની વાતો કરવા લાગ્યો ત્યારે શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને શ્રી ગીતાજ્ઞના ખીજા અધ્યાયમાં સંપૂર્ણ બોધ આપી દીધો પણ અદાર અધ્યાય પૂર્ણ ન થયા ત્યાં સુધી તેનો મોહ નષ્ટ ન થયો. વળી ઉદાલક ઋષિએ શ્રવેતકેતુને તત્ત્વમસિ નો નવવાર ઉપદેશ કર્યો ત્યાં સુધી તો તૃપ્તિ થઇ નહીં. તેથી જ્યાં સુધી હૃદયના મળ, વિક્ષેપ અને આવરણ મટતા નથી ત્યાં સુધી આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. નહિતર જ્ઞાસુ દશામાં સાધનરૂપ કર્મ અને ઉપાસના હોય છે તે જ્ઞાન દશામાં સ્વાભાવિક લક્ષણ રૂપ થાય છે માટે આત્માનું નિત્યત્વ અને પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ જણાય પછી સદાચારની ટોચે જીવન ગાળી શકાય છે તેથી વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પરિપાલન સમજણથી અતિસ્તુત્ય રીતે કરી શકાય છે. અજ્ઞાનિ જનોની વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક સુખ સંપત્તિ પ્રસારવા નિષ્કામ યુદ્ધિથી આત્મભોગ, અવિરલ સતત પ્રયાસ અને સર્વને અનુકરણીય વર્તનથી રાજ્ય પ્રગ્નનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી ખરી વિદ્યાનો લાભ સર્વને આપી શકાય છે. બ્રહ્માએ નિર્મેલા વેદના અધ્યયનપૂર્વક નિષ્કામ કર્મ કરવાથી રાગદ્વેષ રૂપી અંતઃકરણના મળ દૂર થાય છે. આ કર્મ તો ઠીક કે તે કર્મ તો ઠીક એવો મનનો ચંચલ સ્વભાવ છે તે વિક્ષેપ કહેવાય છે. શુદ્ધ સાચી ભક્તિથી વિક્ષેપ દૂર થાય છે અને જ્ઞાન પ્રકાશથી સ્વસ્વરૂપનું પરમ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થવાથી આવરણનો ભંગ થાય છે. આ રીતે મળનું નિવારણ કરવા બ્રહ્માને, વિક્ષેપનું નિવારણ કરવા વિષ્ણુને અને આવરણનો ભંગ કરવા મહેશને તેમના યથાર્થરૂપે જાણુવા, સેવવા અને પ્રસન્ન કરવા જોઈએ અને અખંડ આનન્દની નિરંકુશ તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થયે જ્યાં સુધી જીવાય ત્યાં સુધી ઉપકારનો બદલો આપવા સદા કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનના પ્રભાવને શિર્ષા-

વન્દન કરી, અહ્મા, વિઘ્નુ અને શિવને તથા શાસ્ત્ર અને સદ્ગુરોને પરમ ઉપકાર કરનાર ગણી સર્વથા શ્રેષ્ઠ આચરણથી પ્રસન્ન રાખવાજ નોંધ્યો. જે પુરૂષોને ખરેખર આત્મજ્ઞાન હોય છે તેઓને સ્વપ્નામાં પણ વેદે નિષિદ્ધ કરેલા વર્તનમાં પ્રવૃત્ત થવા સંકલ્પ પણ આવતો નથી. ભગવદ્ ભાષ્યકાર શ્રી શંકરાચાર્યે ભગવાન બૌદ્ધના અવિહિત આચરણથી નહ થયેલા વર્ણુ અને આશ્રમના ધર્મની સંસ્થાપના કરી વૈદિક ધર્મનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. જ્યારે મંડનમીશ્ર પરાજીત થયા અને તેમનાં ધર્મપત્ની સરસ્વતીએ શૃંગારાત્મક પ્રશ્ન પૂછ્યા ત્યારે આચાર્યશ્રીએ આશ્રમ ધર્મની રક્ષા કરવા અમર રાજના શરીરમાં પ્રવેશ કરી દૂરી પ્રગટ થઇ ઉત્તર આપ્યો છે પણ યથેષ્ટ આચરણ કર્યુંજ નથી. તેમ જે જે ઉદ્ધાર કાઢ્યા છે તે કેવળ શાસ્ત્રના પ્રમાણપુરસ્સરજ છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે સંસારમાં ગુણુ અને કર્મના વિભાગ છે માટે તે તે ગુણુ અને કર્મને સેવવા માટે જ્યારથી સૃષ્ટિ શરૂ થઇ ત્યારથી અહ્મારૂપે મ્હેંજ ચાર વર્ણુને સૃજ્યા છે. ચાતુર્વર્ણ્ય મયાસૃષ્ટં ગુણકર્મ વિભાગતઃ। માટે જ્ઞાતિથીજ વર્ણુશ્રમ ધર્મ માનવા. વિરાટ સ્વરૂપનું વર્ણુન વેદમાં પુરૂષસૂકતમાં આપ્યું છે તેમાં બ્રાહ્મણોઽસ્યમુખમાસીત્ વગેરેથી ચારે વર્ણુની પ્રતીતિ વિરાટ સ્વરૂપની સાથેજ છે. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ક્ષત્રીયજન્મવાન માની ક્ષાત્ર ધર્મ પાળવા ઉપદેશ કીધો અને સ્વધર્મેનિષ્ઠનં શ્રેયઃ। હતોવા પ્રાપ્ત્યસિ સ્વર્ગ જિત્વાવા મોક્ષસેમહીં। ઈત્યાદિથી ક્ષત્રીય તરીકે ધર્મ બળવવા તત્પર કીધો. જે ગુણુ કર્મથી જ્ઞાતિ થતી હત તો તે વખતે તેને નપુંસકની પડી આપી અતિ શૂદ્રનો ઈલકાખ આપી વિદાય કાં ન કરત ? વળી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણનો ભક્ત હતો શિષ્ય હતો છતાં દાસ તરીકે સ્વીકાર્યોજ નથી. પણ સખાભાવે ઉપદેશ આપ્યો છે

કારણ પોતે પણ ક્ષત્રીયરૂપે અવતરેલા હતા એટલુંજ નહીં પણ અર્જુનની સેવા શ્રીકૃષ્ણે સારથીરૂપે કીધી છે છતાં એને શુદ્ધ કેમ ન કીધા ? નરસિંહ મહેતો જ્યારે શ્રીકૃષ્ણને હાજર થવા ઇચ્છા કરતા ત્યારે ભગવાન હાજર થતા અને જેને કાંઈ જોઈએ તેને નરસિંહ મહેતો કહે ત્યારે આપતા છતાં શ્રીકૃષ્ણ નરસિંહમેતાના હુકમને આધીન રહેતા માટે તેને પણ શુદ્ધ કહેવા કે કેમ ? સીતેમેટાગ્રાફના પડદામાંથી, ફોનોગ્રાફની ચૂડીઓમાંથી, ચિત્રોની છબીઓમાંથી, પશુપક્ષીઓનાં કર્મમાંથી પણ જ્ઞાન મળે છે માટે તેને બ્રાહ્મણો કહેવા કે કેમ ? વિજળીના દીવા, પંખા, આગગાડી, ટ્રામગાડી વિગેરે સેવા કરે છે માટે શુદ્ધ જાતિ ખરી કે કેમ ? આવા શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ સ્વકપોલકલ્પિત કુતર્કોથીજ તળીઓમાં વિનાના ભંભૂડીઆ જેમ સ્થિર રહેતા નથી પણ ધૂમરી ખાય છે તેમ આધાર વિનાના પોતાને પાંડિત માનનારા પણ ધૌર અજ્ઞાનમાં ગોથાં ખાનારા જનો દેવ, ઋષિ, પિતૃઓ વિગેરેના આપથી ધૌર નરકમાં ભસ્યા કરે છે. આત્રમાં જેમ લીંબોડીનો સ્વાદ હોયજ નહિ. તેવા વૃક્ષમાંથી જેમ લીંબડો ઉગે નહિ તેમ જો શુદ્ધ માત પિતાના વીર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે તેઓના હૃદયમાં વર્ણસંકરતાનો વિચાર પણ આવતો નથી. માટે વૈદિક ધર્મની મર્યાદા જે અજ્ઞાની સ્વચ્છન્દથી તોડવા માગે છે તેની ઉત્પત્તિમાંજ ગડબડગોટો સમજવાનો છે. નીતિ એટલે એવું કામ કે જે એક વખતે સર્વ પ્રાણીઓ કરવા માંડે તો પરિણામ બધાને સુખરૂપ આવે. પોતાને સુખ આપે અને બીજાને દુઃખ આપે એવું જે કામ તેને અતીતિ સમજવી. કાયિક, વાયિક અને માનસિક કર્મમાં (૧) ચોરી કે જેમાં અસત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે અને (૨) વ્યભિચાર જેમાં હિંસાદિનો સમાવેશ થાય છે આ બે અનિ-

તિના મુખ્ય અંગ છે. આ બે કર્મમાંથી જ્ઞાનજાનિ પુરૂષ જ મુક્ત હોય છે કારણ તેને સંસારની કાઈ લાલચો ફસાવતી નથી. સંસારના પદાર્થો તેને તુચ્છ જણાય છે માટે પ્રારબ્ધ ગમે તેવું નબળું હોય તો પણ તે સહન કરે છે પણ અવિહિત માર્ગથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધતો નથી. પુરૂષની છાયારૂપ સ્ત્રીઓ ગમે તેવી સૌંદર્યવતી હોય તો પણ તેને વિષ્ટાની પૂતળી માની. ઘેર નરકનું દાર જણી, સ્વપ્ને પણ તેને મોહ ઉત્પન્ન થતો નથી. ઉત્તરો અજ્ઞાનિ પામર પ્રાણીઓ ઉપર કરૂણા કરી તેઓને વિપયાસક્રિત ઓછી થવા અને જ્ઞાનનન્દના અખૂટ પરિપૂર્ણ લાભરૂપ નિરતિશય સુખનિધિને મેળવાવવા માનાપમાન સહન કરીને પણ અતો પ્રયાસ કરે છે. જેને પરમાત્માનું જ્ઞાન હોય છે અને જે જગતને મિથ્યા માને છે તે પુરૂષ જ્યાં સુધી શરીર રહે છે ત્યાંસુધી પ્રારબ્ધયોગે વિહિત ભોગ પ્રાપ્ત થાય તે સંતોષથી ભોગવે છે, શાસ્ત્ર વિહિત પ્રવૃત્તિથી સંસાર ચલાવે છે અને અજ્ઞાનિ પુરૂષોના કલ્યાણ માટે સર્વ કર્મને અનુમોદન આપી લોક સંગ્રહ માટે સર્વથી અધિક પવિત્ર, ઉજ્જવળો, ઉદાર, પ્રતાપી, સ્તુત્ય નાગરિક વ્યવહાર કરી પરોપકાર અને પરમાર્થ તત્ત્વમાં નિષ્ઠા રાખી જીવન ગાળે છે. માટે તેવા જ્ઞાનિનો ભય જગતને હોતો નથી પણ જેણે આત્મતત્ત્વ જોયું નથી, યમના ભયને વિસરી ગયા છે, દેખાય છે તે સાચું છે, તે છોડી અદ્રશ્ય જે નક્કી નથી તેનો પ્રયાસ જે વ્યર્થ માને છે, અને મોટા જીર્ણો ઉચ્ચા જીર્ણો એમ દેહાભિમાનથી ઘેર અજ્ઞાનના નિશામાં ચક્રચૂર છે તેઓને ઈશ્વર તત્ત્વમાં આસ્થા હોતી નથી. પોતા સમાન બીજો કોઈ વિદ્વાન છે નહિ એવા કૂર પવનથી તેઓનું માથું ચસકેલું હોય છે. હૃદય ઉપર હાથ મૂકી, ઉડો વિચાર કરી, પોતે અનાદિ કાળથી ચાલ્યા આવેલા સૃષ્ટિ પ્રવાહમાં અનન્ત વ્યક્તિઓમાંની એક નજીવી

પુણામાં પડેલી વ્યક્તિ છે એમ માની પોતાના શ્રેયસ્ માટે
 ધર્મશ્રી તત્વથી મળેલાં શાસ્ત્રો ઉપર શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધ્યાનના
 યોગમાં પ્રવૃત્ત થવાને બદલે, અનુકરણી કેલવણીના અદ્વંપાંશથી,
 ધનના યોગથી, ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યથી અર્હિપ્રવૃત્તના મોહમાં કીર્તિ
 અને સુકૃતનાં દર્શનથી છટી, ગાડરીયા પ્રવાહમાં શ્વાનવત્ દુરડી,
 મ્હોટી સભાઓમાં મ્હોટે અવાજે ભલકાઅંધ લાપણો આપી,
 જ્યાં ત્યાં ઝાગ, વગ, આજીજી, ડોળ, દમામથી પોતાનું લાકડું
 ખડું કરવા, રાત્રિના અંધકારમાં જીવડા જાપાં રૂપે ઉડે છે તેમ
 ખરી વસ્તુના અજ્ઞાનમાં પોતે કાંઈક છે એમ મનાવવા મહા
 મહેનતે પણ જાપે ચઢવા, અને સર્વ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિના પણ આશ્રેવાન
 છીએ એમ દેખાડવા, જમાનાની ઉન્નતિની વરણાગીમાં શરણાથી
 ધૂંકતા જીવડાઓનો ત્રાસ નીતિમાં વર્તેલો હોય છે. ‘ઉપરથી અચ્છી
 ખતી બીતરડી રામ જાણે’ ‘દમ દોલ અને માહે પોલ’ આવા
 ગાડી વિદ્વાના ઉપાસકો એમ માને છે કે અમૂક માણસો કહે કે
 આ ડીક છે માટે ડીક માનવાનું નથી, પણ પોતાની સુખાકારી જેમ
 સચવાય તેમ વર્તવામાં વાંધો નથી. માટે ઘોર અનીતિમાં વિચરે
 છે અને મ્હોટા માણસો અપવાદ રૂપે છે એમ મનાવે છે અને
 તેથી સ્વધર્મને વિચારવાનું સ્થાન સંડાસ અને પરધર્મનું પૂજન
 પોતાના પવિત્ર નિવાસમાં રાખે છે. આવા નરો અહમ્મીઓમાંથી
 વિજીલોક સુધી સરલતાથી પહોંચી શકે છે અને ધારે છે કે
 શ્રી કૃષ્ણ પોતેજ કહે છે કે સંધ્યા વન્દન, શ્રાધ્ધ, અતિથિ, દેવ કે
 બ્રાહ્મણનો સત્કાર, કે શાસ્ત્ર વિચાર આદિ કાંઈ કરવા જરૂર નથી
 માત્ર મ્હુરે શરણે આવવું એનું પ્રમાણ સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્યમામેકં
 જરણં વ્રજા એમ આપે છે. તેથી શ્રીત સ્માર્ત વર્ણાશ્રમના ધર્મ
 કર્મ છોડી મનને ફાવે તે માર્ગ કદાપી તેને ભક્તિ એવું નામ

આપી યથેષ આચરણ કરે છે. દશે ઇન્દ્રિયરૂપ ઘોડાને છંટા મૂકી મંદિરોમાં પ્રભુની આસપાસ ગેલ કરાવે છે. ભક્તો ઘોડાઓથી પોલો (રમત) રમે છે, પોતાને પ્રભુ માનનાર અને મનાવનાર દેહાભિમાનીનું એકું ખાય છે, મહા ઈચ્છને ભોગે વિષય લોહુષ્ણાના મેદાનમાં ઘોડાઓને હંફાવી ભક્તોની હરિદ્વર્ષમાં પ્રથમ પદે ઈનામ મેળવવામાં પાવન થઈ કૃતકૃત્ય થવાની આશા રાખે છે અને આ માનવ શરીરરૂપી ગાડીને રઝળતી રાખી ઘોડા પાછળ ખુવાર થાય છે. પંચભૂત પાસેથી શુભ વૃત્તિથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સિદ્ધિ મેળવવા ભાડે રાખેલા મહાપુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલા આ માનવ શરીરને સુધારકો સુધરેલી ભક્તિદ્વારા અને અભણ જંગલીઓ સાંભળેલી ભક્તિદ્વારા વૃથા ભોગમાં ક્ષણિક સુખના ભાવથી પારકી મિલકત વિના હક્કે વેચી મારે છે. જેની કુર્યાદ શિવલોકમાં જાય છે ત્યારે યમરાજ ન્યાય કરે છે. તે ન્યાયાસનના કાયદા શાસ્ત્ર છે તેનો ભંગ તો આહ્મ ભૂતમાં પથારી અને પ્રિયાનો સંગ છોડતા નથી ત્યાંથીજ થયેલો હોય છે અને આડાઅવળા નિયમોને અમલમાં મૂકવાથી તેનો તિરસ્કાર કરેલો પણ હોય છે. વળી અવસાન સમયે ગડબડ-ગોટેથી મેળવેલી સંપત્તિનું વસિયતનામું કરેલું હોય છે અને ન્યાયાસનમાં હાજર થવા મૃત્યુના કિંકર તેડવા આવે ત્યારે આનાકાની અને તાણમતાણ થયેલી હોય છે તેથી તેડાનો અસ્વીકાર. આ મુખ્ય પ્રથમદષ્ટયા (પ્રાર્થમેદેશિષ્ઠ) ગુન્હા તો થઈ ચૂક્યાજ હોય છે. હવે ગમે તો લીલા વિસ્તાર અથવા વૈકુણ્ઠ કે કૈલાસ ગમન માનો પણ આ યમરાજના ન્યાયાસનમાં હાજરી આપ્યા વિના કોઇને છુટકોજ નથી. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના આદિત્યાનામહં વિષ્ણુઃ । ધાતાહ-વિશ્વતો મુલ્હઃ । રુદ્રાણાં શંકરઆસ્મિ । મૃત્યુઃ સર્વહરઆહં । અહં સર્વસ્ય પ્રભવઃ । ઇત્યાદિ કહેલા વાક્યોપરથી તેના ઉપાસકે ધ્યાનમાં રાખ-

વાનું છે કે મનુષ્ય શરીરવાળા શ્રી કૃષ્ણ પોતે તે રૂપે છે એમ માની કહેતાજ નથી પણ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ આદિ અખિન્ન જગતના નિયંતા, વ્યાપક અને પરબ્રહ્મ, સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપની ભક્તિ કરવા કહે છે. તેનાં પ્રમાણરૂપ, અવજાનન્તિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ । મનુષ્ય શરીરે મને જાણનારા પુરૂષો મૂઢ છે. મયા તત્ત મિદંસર્વ જગદવ્યક્ત મૂર્તિના । ઇન્દ્રિયોના અવિષય રૂપ મ્હારી મૂર્તિથી આ આપું જગત વ્યાપ્ત છે ઈત્યાદિથી સમ જવું જોઈએ કે જ્યારે પ્રભુ સર્વ ધર્મ છોડી પોતાનેજ શરણે આવવા કહે છે ત્યારે તેનો અર્થ એવો છે કે તત્ત્વજ્ઞાનથી મનનો નાશ કરી વાસનાક્ષયની સ્થિતિએ પહોંચી મ્હારા સ્વરૂપને પામે અને સર્વ અનર્થમાંથી મુક્ત થાયો. એમ સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ એટલે પોતે આત્મા છીએ એમ માનતાં નિધન કહેતાં નાશ થાય તો તે કલ્યાણ કરે છે જ્યારે પરધર્મ કહેતાં અન્તઃકરણ આદિના ધર્મ પોતામાં માનવાથી ભય આવે છે તેવા હેતુથીજ ઉપાસનાકાણ્ડાત્મક છેવટના ૧૨મા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે:—

યેત્વક્ષરમનિર્દેશ્યમવ્યક્તં પર્યુપાસતે ।

સર્વત્રગમચિન્ત્યંચ કૂટસ્થમચલં ધ્રુવમ્ ॥

સંનિયમ્યેન્દ્રિયપ્રાપ્તં સર્વત્રસમબુદ્ધયઃ ।

તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ સર્વ ભૂતહિતેરતાઃ ॥

શમ, દમ, તપ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન યુક્ત થઈ, વિષય ભોગ વાસનાથી ઇન્દ્રિયોના સમૂહને વશ કરી, સર્વ વિષયમાં હર્ષ ને શોકથી, રાગ ને દ્વેષથી રહિત મતિથી અજ્ઞાન નષ્ટ કરી, સમ્યગ્

જ્ઞાનથી સમાનતાવાળી બુદ્ધિથી સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં પ્રીતિવાળા થઈ, મનેજ (પરમાત્માનેજ) પામવા અક્ષર, અનિર્દેશ્ય (દેખાડી શકાય નહિ તેવું), અવ્યક્ત, સર્વવ્યાપક, અચિન્ત્ય, અચળ, ધ્રુવ, કૂટસ્થ સ્વરૂપને ઉપાસવાનો વિધિ છે. પણ ધર્મ શબ્દનો અર્થ મીલાં, વેશ, દેવ ઉપાસના, યજ્ઞ, દાન, તપાદિ કર્મનો વિરોધ કરી, અમૂક વ્યક્તિના કલ્પેલા ધર્મને સ્વીકારવાનો ઉદ્દેશ નથી તેમ દેવ પ્રતિમા આગળ માથું નીચે રાખી સ્તબ્ધ થવાનું પણ નથી. શ્રી કૃષ્ણ સર્વ ધર્મ છોડવાનું કહે છે ત્યારે તેની ભક્તિ એ ધર્મ નથી? શું તેના ભકતો ખાન, પાન, એશઆરામ, કુટુમ્બ ધર્મ, માતિ ધર્મ, રાજ્યધર્મ, વગેરે છોડે છે ખરા? જ્યાં સુધી શરીર રહે છે ત્યાં સુધી શરીરના ધર્મ, વર્ણાશ્રમના ધર્મ, કુળ ધર્મ, દેશ ધર્મ વગેરે રાખવાજ પડે છે. જે તેમાંથી ચૂકાય તો શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે અધર્મ ઉદ્ભવે છે, જ્યારે તેનું રૂપ અર્જુન કહે છે કે અધર્માભિ ભવાત્કૃણ પ્રદુષ્યન્તિ કુલ સ્ત્રીયઃ । વળી ધર્મોદ્ભવ હતોહંતિ ધર્મોરક્ષતિ રક્ષિતઃ । માટે જે દેવની ઉપાસનામાં સ્ત્રીઓ દોષિત થાય તે અધર્માત્મક ઉપાસના છે. શ્રી કૃષ્ણ તેવા સ્થાનમાં પોતે કાલરૂપે ક્ષય કરવા હાજર છે. કાલોસ્મિલોકક્ષય કૃત્મવૃદ્ધો । લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ॥ માટે યમરાજના પ્રદેશમાંથી આખા જગતના સર્વ ભૂતોને અને તેનાં કાર્યોને પસાર થવાનું હોવાથી ક્ષેમકુશળનો પરવાનો મેળવવા યમસ્વરૂપને જાણવું જોઈએ. ધર્મરતત્ત્વનાં પરમધામમાં પહોંચવા માટે ધર્મર અને જીવ જુદા જણાય છે તે વિયોગ મટાડી ઐક્યતારૂપ યોગ સિદ્ધ કરવા શાસ્ત્રમાં યોગનાં આઠ અંગ અતાવ્યાં છે તેમાં પ્રથમ અંગ યમ છે. આ યમ પ્રાણિના શરીરમાં રહેલા દશ ઇન્દ્રિયરૂપ ઘોડાને નિયમાવવા દશ લક્ષણવાળો છે.

અહિંસનં સત્યમચૌર્યમાર્જવં ક્ષમાધૃતિશૌચમુપસ્થનિગ્રહઃ ।

મિતાશનંદીનજનાનુકમ્પનં યમાદશૈતે મુનિવર્યસંમતાઃ ॥

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, આર્જવ, ક્ષમા, ધૈર્ય, શૌચ. અહાયર્ય, મિતાહાર અને દીનજનો ઉપર દયારૂપ દશ પ્રકારના યમ છે. વળી,

જપસ્તપોદાનમધાગમશ્રુતિ સ્થાસ્તિકત્વં વ્રતમીશ્વરાર્ચનમ્ ।

યથાસિતોષ્ઠોમતિરપ્યપત્રપાલુષૈર્દશૈતેનિયમાઃ સમીરિતાઃ ॥

જપ, તપ, દાન, વેદાન્ત શાસ્ત્રનું શ્રવણ, આસ્તિક લાવણ, ઇશ્વર પૂજન. જે મળે તેમાં સંતોષ, શ્રદ્ધા અને લજ્જારૂપ દશ પ્રકારના નિયમને પણ કહેવા છે. ઉપરના યમો પાળનારને યમોના અધિષ્ઠાતા ચૈતન્ય મૂર્તિ યમરાજનો લય નથી. કારણ એ યમો નિયમ રૂપ થઈ છેવટ સમાધિ દશાને પ્રાપ્ત કરે છે તેથી યમરાજ મદદરૂપ થાય છે. યોગથી જેઓએ આત્મતત્વનો સાક્ષાત્કાર કરેલો હોય છે તેવા પુરૂષોની ગતિ વિષે શાસ્ત્ર કહે છે કે, નતસ્ય પ્રાણાઉત્ક્રામ્યન્તિતત્રૈવ શામ્યન્તિ વાસના ક્ષયવાન્ અહાવેતાના પ્રાણો મૃત્યુ વખતે શરીર છોડી આગળ જતા નથી પણ શરીરમાંજ શાન્ત થઈ જાય છે. પણ જેઓ યમનો લંગ કરે છે તેનાં કર્મો અજ્ઞાનાત્મક હોવાથી આસુરી લાવથી અવિદ્યારૂપ વિકાળ અંધકારરૂપ દર્શન પ્રાણીને હૃદયમાં થાય છે. વિષયરૂપ હાડકાંને મલીન મનરૂપી કૂતરો અન્તઃકરણરૂપ દાઢમાં ભોગરૂપે ચાવે છે અને ચિત્તની સ્થિરતારૂપ રૂધીરના આનન્દમાં મઝા માને છે. પછી અન્તઃકરણરૂપ દાઢ દુષ્ટ વાસનાના સંચયરૂપ સોળથી નિષિદ્ધ કર્મનાં ફળરૂપ ધોર અજ્ઞાનની કૂરતારૂપ પીડાથી પીડાય છે.

છતાં વિષયની મમતા છૂટતી નથી. માટે ભવ વલ્લી તૃણારૂપ સર્પના પાશથી આસૂરી સંપત્તનાં વિકટ ફળ મૂઢદશારૂપ પાડા ઉપર ખેડેલ, સત્તાના અમલનો ભંગ કરનારને દારણુ દંડ આપનાર પ્રયંત દંડ ધારણુ કરનાર યમરાજનો ત્રાસ વ્યાપે છે. તેથી મરણુ સમયે શરીરમાં ધ્રુજ છુટે છે, મુખ મલીન અને નિસ્તેજ થાય છે, વાણી રાંક થાય છે, સ્વર ગદ્ગદિત થાય છે, દંડ પડ્યો કે વાચા બંધ થાય છે, નાડીયો તુટે છે અને ખેલાન બની મૂર્છીત થવાય છે. 'કરણી તેવી પાર ઉતરણી' એ ન્યાયે જે વસ્તુનું છંદગીમાં ઝાઝું મનથી પ્રિય સેવન તેની ભાવના છેવટ સરવાળે ઉભી રહે છે અને ભાવના પ્રમાણે સિદ્ધિ આપનાર તૃણા લુબ્ધંગ પંચ પ્રાણ, પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પંચ કર્મેન્દ્રિય, અન્તઃકરણ ચતુષ્ટય, પુણ્ય, પાપરૂપ ક્રિયામાણુકર્મ પૂર્વ જન્મના સંચિતકર્મ, અને અવિદ્યા એ પુરી અણકને ફરીવળે છે અને યમરાજ અન્તકાળે જેવી મતિ હોય છે તેવી ગતિ અનિષ્ટ હોવાથી સુખે સ્વીકારાતી નથી તેથી બળથી તે દશાને વશ કરે છે. માટે યમરાજને હાથમાં દંડ અને પાશ હોય છે, પાડાનું ચાહન છે તથા વિકાળ કાળું સ્વરૂપ અને ક્રોધમય મૂર્તિ છે એમ મનાય છે. આ રાજાનો હિસાબ રાખનાર કારકુન ચિત્રગુપ્ત છે. જે લાંચીઓ નથી, સગો નથી, પરવાર રાખે એવો નથી, સ્વાર્થી નથી, જાગ્રતાદિ ત્રણે અવસ્થામાં, સર્વ દશામાં, સર્વ પ્રાણિઓમાં, સર્વ કાળે જાગતો રહે છે. તે કોઈના પ્રપંચમાં ફસાઈ, ગાફીલ બની, ભૂલ કરે એવો નથી; પણ સદા સાવધ, અતિ સમજી, પરમ વિશ્વાસુ અને મહા ચતુર છે. તે સર્વના હૃદયમાં સાક્ષીરૂપે રહી અહર્નિશ પ્રાણીઓ જ્યારે જે કર્મ કરવા ધારે છે ત્યારે તે કર્મ સારું છે કે નહારું છે તેની પ્રથમથીજ સૂચના આપનાર છે. જ્યાં જે કાયિક, વાયિક

કે માનસિક કર્મનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાંથી તે અમલમાં મૂકાય ત્યાં સુધીની સર્વ ભાવના અને કર્મોની છાપ હૃદયમાં દૈવીસંપત્તિના તિરોભાવ રૂપે પડે છે તેની ખચર કતાંને હોતી નથી માટે તેને ગુપ્તચિત્ર અગર ચિત્રગુપ્ત કહેવાય છે. તે યમ રાજાનો (clerk of the crown) પ્રતિનિધિ છે અને ટુંકામાં મુદ્દા કાઢી યથાર્થ ન્યાય અપાવે છે. આ સત્તા ઉપર કોઈ દરજ્જાના પ્રાણીઓ કોઈ રીતે પોતાની અધિકતાથી લાગવગ લગાવી શકે તેમ નથી કે જેથી યથેષ્ટ આચરણુ કરનારને ભય ન થાય. યમ રાજા કૂતરા સાથે રાખે છે તે એમ દર્શાવે છે કે સ્વચ્છન્દથી વર્તનાર ભયાનક પ્રાણીઓને ગન્ધથી શોધી શકનાર તત્ત્વસંપન્ન આ રાજા છે. માટે ગમે તે સ્થળેથી શિકાર હાથ કરે છે. માટેજ કહેલું છે કે અમર અને અજર રહેવું છે એમ ધારી વિદ્યા અને દ્રવ્યને મેળવેા પણ ચોટલી યમરાજાએ પકડી છે એમ માની ધર્મને આચરેા. આ પ્રમાણે સૂચનાઓ છતાં જો પ્રાણીઓ ચેતે નહિ, ધન, યૌવન, સત્તા અને અવિવેકથી દેવોને દુગે, ગુરૂનો દ્રોહ કરે, વડિલોને અવમાને, આહ્વાણુ, શાસ્ત્ર, અને પોતાને પ્રતિકૂળ પાત્રોને નિન્દે, પોતે ઉચ્ચ છે એમ માને અને મનાવે, ઉચ્ચતાઈની જવાબદારી ન સમજે; રાજા થઈ શિકાર અને મેળજોખમાં વખત ગાળે, પરદેશીને હુશીઆર માની તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી મ્હોટા અધિકાર આપી પોતાની પ્રજાને પીડે, પરાધીન, પછાત અને અભણુ રાખે, દેશ છોડાવી પરદેશમાં પેટ ભરવા ફરજ પાડે, પ્રજાના ધર્મમાં હાથ નાખી અવળે માર્ગે ઉતારે અને અધર્મી અનાચારીને બ્રહ્મ થવામાં ઉત્તેજન આપી ખરા ધર્મને વગોવે, ધનાદ્ય લોકો સાર્વજનિક હિત માટે સાર્વજનિક દેવસ્થાનોને ન પોષતાં અમૂક વ્યક્તિઓની ઈચ્છાને આધીન થઈ દ્રવ્ય આપે, પોતાને ઈલકાળ

મળે માટે અથવા ધાર્મિક કહે માટે પોતાના આશ્રિતો ભૂખે મરતા હોય, પોતાના જાત ભાઈઓ સગાં સંબંધીઓ નાણુમાં હોય છતાં મોટપ મેળવવા લાખો રૂપિયાને પારકા હાથમાં સોંપે; ગુરૂ આચાર્ય કે પુરોહિત થઈ શિષ્યને સવળે માર્ગે ચડાવવાને અદલે પોતાનો સ્વાર્થ કાઢવા તેની યોગ્યતાને માન ન આપતાં તરછોડે, નાણું કઢાવી પરાધીન દશામાં મૂકે; સ્ત્રી થઈ પુરૂષો ઉપર અમલ ચલાવવા ઇચ્છે, પોતાના પતિને હિતમાં પ્રેરવાને અદલે પોતે આગળ પડી ધણીને હલકો પાડી માન ખાટવા ધારે, વિધવા હોય તેને વિષય ભોગ મળતો નથી માટે બહુ દુઃખી છે એમ એની આખરને ઉઘાડી, ખુલ્લો વ્યભિચાર, વિધવા વિવાહ રૂપે પ્રસારવા ખૂબો મારે, છાપાં છપાવે, અને કુલ, જાતિ, દેશ અને શાસ્ત્રને લાંછન લગાડે; વિધવા થઈ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ, વિષય તથા પ્રભુને લગ્ન જ્ઞાન કે યોગથી સાધી, પોતાના પતિની સદ્ગતિ થાય, કુળની શોભા વધે, અને જગતમાં દાખલો બેસે એવા એકાન્તમાં ગુપ્ત વ્યવહારને અદલે, જાહેરમાં પરમાર્થની પૂતળી બની, પરપુરૂષના સંસર્ગમાં પોતે હિંમત બતાવી પારકાનું ભવું કરવા લોકોને નાણું આપવા લલામણુ કરી ચોમેર શુભ અને વિહિત પ્રવૃત્તિ પારકાંના લલા માટે રાખવી પડે છે એવો ડોળ કરી અન્દરખાને કીર્તિ લોભ, પોતાની સગવડ અને મ્હોટેરાં, સગાં વહાલાં, દેવ, પિતૃ અને ઋષિઓના તથા ન્યાતજાતના અંધનમાંથી છૂટવા નાક નેવે મૂકી દોડ ધામ કરી મૂકે, વનિતાઓને વિશ્રામ આપવા મથે, સુવાવડ ખાતાને ખોલવા ધર્મ મનાવે, ઉપદેશક બની બ્રાહ્મણોની વૃત્તિઓને, શાસ્ત્ર, કુળ, ન્યાત જાતની મર્યાદાને ઉલ્લંઘે અને વિષય આધીન થઈ આળસુયા કરી પુનર્વિવાહના વાજામાં પવન વધારે; શિષ્ય થઈ ગુરૂભાવ રાખે, જ્ઞાન મળ્યું એટલે

કામ સર્યુ એમ ધારી 'ગરજ સરી કે વૈદ વેરી' એ ભાવનાથી વર્તે, દેહાભિમાનમાં અંગ્ગર્ષ, કર્તવ્યા કર્તવ્યનું ભાન ન રાખે; જેથી પ્રાણી અખંડ સુખરૂપ મોક્ષ મેળવી શકે એવી મદદને ધર્માદા કહે છે તે પ્રમાણે દ્રવ્યનો ઉપયોગ, ભૂખ્યાને અન્ન, અપંગને અન્ન વસ્ત્ર તથા સુપાત્ર અયાચકને આર્થિક મદદ આપવામાં, વાવ, કુવા, તળાવાદિ નવાણુ, ધર્મશાળાઓ અને સદાવૃત્તો આંધવામાં, અભ્યર્ચયુક્ત ધર્મ રક્ષક વેદ વિદ્યાની કેળવણીમાં કરવાને બદલે ગ્રહસ્થોની ઐરીઓને, સાતિના શ્રીમાન્ ગ્રહસ્થોના આગકોને, જેની ઉત્પત્તિનો પત્તો ન હોય, જ્યાં ત્યાં દુષિત ઉત્પત્તિને લીધે રક્ષણતા પડેલા, લાગે વગે ગરીબ છે એમ મનાવી ખરા પાત્રને ધકકો મારનારાને, અનાથ છે એમ મનાવી દુષ્ટ કર્મને ઉત્તેજન આપી પોતાનું પેટ ભરવા અગર માન ખાટવા, પ્રગ્નના નાણાંને ખેંચવા અને ધર્મનો નાશ કરવા વગેરે નીચને ઉચ્ચ કરવા "કાળાં કાળાં સર્વ જાંબુ" એ ન્યાયે બધા હાડકાં ચામડાવાળા શરીરરૂપે એક છીએ માટે ખાન, પાન રોટી, બેટી વગેરેનો વ્યવહાર એક કરવા માથાં પછાડતા હોય છે ત્યારે વિપરીત સ્થિતિ જેનું વર્ણન નીચે થોડું આપેલું છે તેમ થાય છે.

કલિ દર્શન.

કલિ તારી બલિહારી નિહાળી, વિપરીત રીતો તેં વર્તાવી, ટેક.
 ધનિક થઈ, ધન ચોર બને છે, પંડિત થઈ પીડામાં પડે છે,
 દંપતિ સુખમાં દુઃખ વધે છે, સાધુ થઈ સંસારે સડે છે. ૧
 વસ્ત્ર (મોજા) પ્રગે, શિર પામ ચડે છે, દિને ઉંઘી જન રાતે ફરે છે,
 પુરૂષ છતાં જન બીને લાગે છે, જેતા શૃંગારને દેવ તજે છે. ૨

શિષ્ય થઈ ગુરુ ભાવ ધરે છે, સેવક શેઠને તાબે કરે છે,
પાપી છતાં પુણ્યવાન દીસે છે, રાજા થઈ પ્રગળે રીએ છે. ૩
પુત્ર પિતાને પૂણું દમે છે, કુટુમ્બ કલેશ બહુ જમે છે,
પત્નિ પતિની ખોડ પુરે છે, દાના તેને દિવાના કહે છે. ૪

આવી સ્થિતિ આવી પડે છે ત્યારે ઈન્દ્રિયરૂપ થોડાઓ મનની
ઠીલી રાસથી બુદ્ધિરૂપી સારથીના નિશાથી મન માને તેમ ભટકે
છે, અને જેમ શરીરમાં રૂધિર અગડ્યાથી એક રોગ મટે કે બીજો
થાય અને વૈદની કારી નિષ્ફળ થાય છે ત્યારે રેચ, હવાફેર, પર-
દેશ વગેરેની જરૂર રહે છે તેમ વિરાટ શરીરનું રૂધિર અગડે છે ત્યારે
દુષ્ટોનો વિનાશ કરવા, ધર્મની સ્થાપના કરવા પ્રભુને નિરાકાર રૂપ
જતાં સાકાર રૂપ ધારણ કરવા જરૂર પડે છે તેને અવતાર કહે છે.
(૧) મત્સ્ય રૂપે, થોડેથી સંતોષ માનવા, (૨) કૂર્મ રૂપે, ઇન્દ્રિય
નિગ્રહ કરવા (૩) વરાહ રૂપે, થોડા સુકૃતના બળથી અનન્ત દુષ્કૃત
હઠાવવા (૪) નૃસિંહ રૂપે, પ્રભુની માયા દુરત્યયા છે તથા પ્રભુ
વ્યાપક છે એમ મનાવવા (૫) વામનરૂપે, અતિ અભિમાન છોડા-
વવા, (૬) પરશુરામરૂપે, કેવળ રજોગુણ પ્રવૃત્તિજ કલ્યાણકર નથી
એમ દર્શાવવા (૭) રામ રૂપે, સદાચાર એજ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે
એમ વર્તિ દેખાડવા (૮) કૃષ્ણ રૂપે, ધોર અનીતિમાં ધર્મનું રક્ષણ
કરી સદવર્તન રાખવા બોધ કરવા, અને ભકતો શ્રી રામરૂપે
વર્તિ દેખાડયું અને શ્રી કૃષ્ણ રૂપે કહી દેખાડયું તેમ વર્તે છે કે
નહિ તે જોવા (૯) બુદ્ધ રૂપે અવતરેલા છે. ભક્તિ ત્રણ પ્રકારની
છે. વૈદિક, કાયિક અને લૌકિક ભક્તિ. વેદ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ,
અને બ્રહ્માર્પણ બુદ્ધિથી યજ્ઞાદિ કર્મો તેને વૈદિક ભક્તિ કહે છે. જપ,
તપ, વ્રત, જ્ઞાન, ધ્યાન, સદાચાર અને સુવિચારરૂપ કાયિક ભક્તિ છે.

દર્શન ભોગ વગેરે જે હાલમાં ભાવના દેખાડવામાં આવે છે તે લૌકિક ભક્તિ છે. (બુદ્ધો શિવ ભક્તિ કલ્પલતા) આ છેવટની ભક્તિ અધમ છે છતાં તેમાં પણ જ્યારે અભિચાર, દ્વેષ, અજ્ઞાન અને આગ્રહ પ્રવર્તે તો પછી આવા ભક્તો પ્રભુનું નામ લે છે અને ભોગમાં પડેલા છે તેઓને તે રૂપે, પણ જેઓ જમાનાની અંધાધુંધીમાં, સ્વાતંત્ર્યના સ્વચ્છન્દમાં, સામાન્ય નીતિના સુભંગમાં, ઇન્દ્રિયોના આરામ માટે દુષ્ટોના સંગમાં અને સનાતન માર્ગને કોપેડી નાખવાના અતિ ઉમંગના પ્રસંગમાં ખીન પરવાર વિચરે છે. માટે કલંકિત ઇન્દ્રિયોરૂપ ઘોડાની ભાવનાવાળા ઓને અકલંકિત ઘોડાના નિષ્કલંક અવતારરૂપે છુંદવા દશમેા અવતાર ધારણ કરશે. જેઓના ત્રન સત્યજ છે, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર પોતાપણના ભાવથી દયા છે અને કામ અને ક્રોધ વશ છે સત્યમેવવૃત્તં યસ્યદયાભૂતેષુ સર્વદા । કામ ક્રોધૌવશેયસ્ય સ સાધુ કથ્યતે બુધૈઃ ॥ એવા સાધુ પુરુષોનું રક્ષણ જરૂર કરશે. નીતિના સામાન્ય નિયમમાં સત્ય મુખ્ય છે. (૧) અસત્યથી શુદ્ધિ અસત્યની ભાવનાવાળી થાય છે તેથી લોકમાં અપકીર્તિ મળે છે. હૃદય લય-ગ્રસ્ત થઈ દુઃખી રહે અને ભાવના અસદ્ છે માટે મૃત્યુ વહેતું આવે છે અને અસત્યરૂપ કરી દે છે માટે સત્ય ઓગવું, વિચારવું અને આચરવું જેથી પોતે સત્રૂપ થઈ મુખી રહીએ. (૨) અહિંસા એટલે મન, વાણી અને શરીરથી ક્રોધને ખીડા ન કરવી તે.

सर्वाण्ये वापि धीयन्ते पदजातानि कौजरे

एवं सर्वमहिंसायां धमार्थमपि धीयते ॥

જેમ હાથીનાં પગલાં વિષે સર્વ પ્રાણીઓનાં પગલાં નમાય છે તેમ અહિંસા વિષે યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરે સર્વ ધર્મ અને

અર્થ સમાય છે માટે અહિંસા પરમ ધર્મરૂપ ગણાય છે. આ ધર્મનું પરિપાલન સંસાર છોડી પ્રારબ્ધવશાત્ જે ખાવાપીવાનું મળે તેથી નિભાવી સર્વ કર્મથી અટકી કેવળ ઈશ્વર તત્ત્વમાંજ વૃત્તિ ગાળનાર મનુષ્ય કરી શકે તેમ છે. કારણ જગતના વાતાવરણનો વિચાર કરતાં કઈ ચીજમાંથી કંઈ જગાએ, કયે વખતે, કયો જીવ દેખાશે તેનો યથાર્થ નિર્ણય કરવો અશક્ય છે. પૃથ્વી, વનસ્પતિ, જળ, અગ્નિ અને વાયુમાં પણ જીવોનું દર્શન થાય છે. માટે અદૃશ્ય રીતે કે દૃશ્ય રીતે જીવ વિનાની કોઈ જગા છેજ નહિ. તેથી જાણુથી કે અજાણુથી જીવો એકબીજાને આધારે રહેલા છે. વનસ્પતિ વૃક્ષો વગેરે ખનિજ પદાર્થને આધારે, વનસ્પતિ, વૃક્ષ વગેરેને આધારે પશુ, પક્ષી અને મનુષ્યો રહેલા છે. વળી એકજ શરીરમાં અનેક જીવોનો સંભવ છે. જેમકે પેટમાં કૃમી હોય છે, તેમ જળ, અગ્નિ અને વાયુમાં પણ જંતુઓ હોય છે, માટે કયો જીવ કોની હિંસા કરે છે તેનો ખરો નિર્ણય ઉપરચોંટી દૃષ્ટિથી થઈ શકેજ નહીં. અહિંસાના મૂળ અર્થને માની તે પ્રમાણે વર્તન રાખવું સંભવી શકે તેમ છેજ નહીં. કારણ વાણી એટલે અવાજ. કયો અવાજ કોને કેટલી અસર કરે છે એના માપ વિના જગતનો વ્યવહાર થયાજ કરે છે. મનુષ્ય, પક્ષી, પશુ, વૃક્ષ, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે બીજાની સ્થિતિનો ખ્યાલ કર્યા વિના શબ્દરૂપ અવાજ કર્યા કરેજ છે. તેમ વંદોળીઓ, અગ્નિ, જળ વગેરે ઉથલ પાથલ કરી નાખે છે. માત્ર પ્રવૃત્તિમાં મનુષ્ય, પક્ષી કે પશુ, પોતાની ઉત્તમતા, અનુકૂળતા અને સુખાકારી માટે અભિમાનથી બીજાને હલકા પાડી, બીજાની શક્તિને હરી પોતાને માટે બધું મેળવવા યત્ન કરે છે અને ધર્મ, અર્થ અને કામ, પોતે સર્વથી

વધુ મેળવે એવા ઉપાયો રાત દિવસ કર્યા કરે છે. તેથી મન, વાણી અને શરીરથી એક બીજાની હિંસા થવી એ સંસારનો સ્વભાવ છે. હિન્દુશાસ્ત્ર કહે છે કે જીવની પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ તથા આ લોકમાં અભ્યુદય માટે વૈશ્વદેવ, યજ્ઞ, પિતૃતર્પણ અને દેવપૂજન કે જેની અદૃષ્ટ પાતક ધોવાની અદૃષ્ટ અસર છે એવા તત્ત્વને યથાવિધિ, શુદ્ધિપૂર્વક, સામગ્રી, સમય અને સાવધાનતાથી, નિત્ય સેવી ભોજનાદિ માત્ર પ્રવૃત્તિ કરવી એજ મનુષ્યોનો મુખ્ય ધર્મ છે. તેથીજ ખાંડવા, પીસવા, રાંધવા, પાણી ભરવા અને વાસિદા વગેરેના અનિવાર્ય કામ-કાજોમાં અદૃષ્ટ રીતે સ્વાભાવિક હિંસા થયા કરે છે તેનું નિવારણ થઈ શકે તેમ છે. આ પાતકમાંથી બચાવનાર એક હિન્દુધર્મજ છે તેથી તે સનાતન અને શ્રેષ્ઠ મનાયો છે. કેટલાક પુનર્જન્મને ન માનનારા, આ શરીરથી પર બીજું શરીર કે આ લોકથી પર બીજો લોક છે એમ ન સમજી શકનાર મનુષ્યો, પ્રાણીની ઉપયોગિતાનો ખ્યાલ કરી શુદ્ધિપૂર્વક કોષ્ટને ધળ કરવી અને હિંસા માને છે અને સ્થૂળ દૃષ્ટિથી આજ આશય સર્વના હૃદયમાં સ્વાભાવિક દિસે છે. તે ન્યાયે અહિંસાનો અર્થ એવો કરવામાં આવે છે કે પૃથ્વી, વનસ્પતિ, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ નિરજીવ છે જ્યારે પશુ, પક્ષી, જંતુ અને મનુષ્યોમાંજ માત્ર જીવ છે. તેમાં પણ કેટલાક એવા પણ લોકો છે જે ઈંડા, મરઘાં, માછલાં આદિમાં જીવ પણ માનતા નથી અને પોતાની નિત્ય ખાવાની વસ્તુઓ શાકભાજીરૂપે મણે છે. આ પ્રકારે મનુષ્યોમાંજ જીવને માનનાર વ્યક્તિઓ પણ છે. તેથી જીવ કોને કહેવો તે ઉપર કોષ્ટનું લક્ષ્યજ નથી. હિન્દુઓ જ્યારે અમુક હૃદમાં માંસ લક્ષણ વિહિત માને છે, જૈન લોકો કાંદા બટાટાદિ કંદ ખાવામાં પણ હિંસા માને છે ત્યારે ઇતિર વર્ગ મનુષ્ય શિવાય માત્ર શરીરના માંસનું લક્ષણ અનુકૂળ માને છે. ભારત

ભૂમિમાં મૂળ ધર્મ પ્રમાણે જોતાં બુદ્ધ ધર્મનો પ્રસાર અતિ થયો, યજ્ઞો અંધ થયા, શ્રાદ્ધાદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓનો લોપ થયો ત્યારે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે વર્ણુશ્રમ ધર્મને ફરી સ્થાપી, બુદ્ધાનુયાયીઓને પાખંડી ઠરાવી તેમનો ધણે ભાગે નાશ કર્યાં હાલ લગભગ ૨૩૮૮ વર્ષ થવા આવ્યાં છે તે દરમિયાન કાળા ધોળા એવા વર્ણોનું મિશ્રણ થવા લાગ્યું. રાજ્યસત્તા અન્તરકલેશથી, અવિશ્વાસથી તથા સ્ત્રીઓને વશ થવાથી વિદેશ ચાલી ગઈ અને ધર્મસત્તા ન ધણીઆતી થઈ તેથી પાખંડ વધતો ચાલ્યો. લોકો પર ઉત્કર્ષ સહન ન કરી શકવાથી શાસ્ત્ર, વેદ અને ધર્મને નામે ગાડી, તેમજ મેલડી આદિના ચમત્કારોથી અજ્ઞાની મૂઠ જનોના ઉત્તેજનથી પોતાના મૂળ ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ ન થવાથી અને ઝાઝા અવળે માર્ગે જવાથી તેમજ પોતાની નિર્વાહ ચિન્તાથી ઉત્તમ વર્ણુ પણ અંપલાયા. પરિણામે મમતાનો વોરા માયલો નાડો પકડાયો અને અન્તરદ્રેષ્ટી ગાંઠો જામી ગઈ આથી વર્ણુવ્યવસ્થા રખડી પડી છે. વર્ણુશ્રમના ધર્મનું પરિપાલન કરવા માટે વાળ વગાડનારા પણ ઉપદેશ આપવા આરમ્ભમાં શરૂ પણ આચરણમાં નિઃસત્ય પણ પોતાને કહાવે બ્રાહ્મણો અને નમે શ્વર સહિત અઢારે વર્ણોને. હોય શેઠ પણ સત્તા શેઠાણીનીજ દેખાય. માનતા હોય હિન્દુ પણ આચાર વિચાર અતિ શ્વર કે મ્હેન્છથી પણ નાપાક હોય. એકબીજા એકબીજાની વૃત્તિના સાધનમાં ફાવે તેમ ધુસે અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચારે પુરુષાર્થમાં સંકરતાનું પરિબળ જન્મતું જાય છે તેમ તેમ અનાચારીઓ ફજેતો કરતા જાય છે અને પોતાની ન્યાતનો વધારો કરી પોતે સારા, સુધરેલા, સમજુ અને દેશેત્રિતિ કરનાર મનાવે છે. તેવા પ્રતિસ્પર્ધિ સહન ન થવાથી ચોમેર મંડળો, સમાજો, સભાઓ, વગેરેથી બૂમરાણુ કરી મૂકે છે પણ ધરનો અંદરનો સડો દૂર કરી શકતા

નથી. ઉપરના આડમ્બરથી પ્રતિપક્ષ વધારેને વધારે ફાવે છે અને આ લાંપડી ઈન્દ્રિયથી ડગુમગુ મનવાળા 'હાર્યા જુગારી ખમાણું રમે' એ ન્યાયે વિદ્વાન પંડિતોદ્ધારા ઉઠાપોહ કરી ધર્મધ્વજા ઉચે ને ઉચે ચડાવે છે; પણ દિલગીરી ઉપજે છે કે હિરો કાચને મૂલ્યે ચાલ્યો જતો જોઈ શકતા નથી. હિન્દના ચાર ભાગ પડ્યા છે. હિન્દિ, ખંગાળી, દક્ષિણી અને મુજરાતી. તેમાં મુજરાતી પક્ષ આવા સુધરેલા અને વિદ્વાથી ઝંખકતા રાજ્યમાં પણ ૯૦ ટકા અભણ છે અને જે સાક્ષર છે તેમાંથી ૮૦ ટકા વિદેશીય અનુકરણ અને સ્વદેશી તિરસ્કરણથી રાક્ષસરૂપે આન્તર શત્રુઓ છે જ્યારે ખરા વિદ્વાન આચાર અને શીલસંપન્ન શેષ ભાગને ખાવાના સાંસા છે અને વૃત્તિ માટે આશ્રય પણ કોઈ આપતું નથી. ધણી વખત સાંભળવામાં આવે છે કે મુજરાત ગાંડી છે અને એ વાત પણ ખરી લાગે છે. કારણ કે સર્વ કાર્યમાં પ્રથમ ડગાતી હોય તો આ મુજરાતી પ્રમજ છે. જે ડેકાણે ધર્મને ખ્હાને અગર ડાકોર-જીને નામે અનર્થ અર્થરૂપ થાય છે; ભગવાં લુગડાં મુસલમાન પહેરી ફરે પણ ભેખતો મહિમા મનાય છે; સંત, સાધુ કે પરમાર્થીનો વેશ ધારી ધર્મનું કામ છે એમ મનાવી નાણાંની મ્હોટી રકમોની માગણી કરી પરમાર્થ કરવાનું ખ્હાનું અતાવે ત્યારે આવા ત્યાગીને દ્રવ્યને અડકવાનો અધિકાર નથી અને લેનાર દેનાર પાતકી થાય એમ જાણે છતાં તેની ઈચ્છાને અનુસરે; તન, મન અને ધન સર્વનો ભોગ આપે; મ્હોટાં ભાષણ કરાવી છાપાદ્વારા ભીખ માગે અને અજ્ઞાની લોકોની લાગણી ઉપર અસરકારક ગીતોથી હલ્લો કરી શરમમાં નાખીને નાણાં પણ કઢાવે તે પ્રંજ ભોળા અને ગાંડી શિવાયની કંઈ ઉપમાને યોગ્ય હોઈ શકે? પુરૂષો જો આવા મોહાન્ધ થયા તો પછી સ્ત્રીઓ કે જેનાં ચરિત્ર દેવો પણ જાણી ન શકે તે માટે પૂછવું શું?

વળી ઘણે ભાગે બ્રાહ્મણ, સાધુ, બાવા, ધાર્મિક ખાતાંવાળા વગેરે સ્ત્રીઓને મળી પોતાનો શિકાર કરનારાજ હોય છે. જો ગુજરાતી-ને અંગ્રેજ મળે તો પારસી ન જોઈએ, પારસી મળે તો દક્ષણી ન જોઈએ અને દક્ષણી મળે તો ગુજરાતી ન જોઈએ જો પારકા મળે તો ઘરનો માણસ નહીં જોઈએ અને ઘરનો માણસ મળે તો તેને નિર્વાહ મળે નહીં. ઘરના છોકરાં કે જેને આધારે, ધર્મ, ન્યાત જાત, કુળ, ઈજ્જત, આખરૂ વગેરે છે તેને સારા તેમજ યોગ્ય, સ્વધર્મનિક અને પૂજવા યોગ્ય વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને ન સોંપતાં, નકલી લુગડાં પહેરનાર, નાટક ચેટક, છાપાં, વગેરેની ડાંકસા ડાંકનાર, રજતું ગજ કરનાર, પરધર્મી, માંસાહારી, મ્હોટી તૃષ્ણા-વાળા અને વ્યસને ચડાવનાર પુરૂષોને સોંપવામાં ઉત્તતિ માને ! સેંથો કેમ પાડવો, પોલકાં સાડીની ફેશન કેમ જળવવી, ચીપી ચીપી કેમ બોલવું એવું શીખવનારને સેંકડો રૂપીઆ, ગાડીઘોડા, વગેરેની સગવડ જ્યારે ઉત્તમ સદ્બોધ આપનાર, પરમ હિત ચાહનાર પવિત્ર પુરૂષોને ટુંક પગાર અને પગરખાંફાડનો સત્કાર હોય છે ! આથી પ્રજા બહુ નાણુક, કોમળ, સ્વચ્છન્દી, ઈસ્કી અને પરાધીન થાય છે અને વિદ્વાનો લાભ જરા પણ મળતો નથી. કદાચ એમ બનતું હોય કે બોલવે ચાલવે ફક્કડ થાય છે ખરા. આવા વખતમાં પાખંડ આગળ આવે છે અને ખરા ધર્મની ક્રિયાના અને બળના અજ્ઞાનનો લાભ લે છે. કાડી, મકોડી, પક્ષી, મરઘાં વગેરેની હિંસા થાય છે અને ખીનઅપરાધી પ્રાણીની યજ્ઞને નામે આહુતિ અપાય છે એમ દલિલો થાય છે. હિન્દુ ધર્મ પ્રમાણે મનુ-બ્યમાં મુખ્ય બ્રાહ્મણ અને પશુમાં ગાય મનાય છે તેથી બ્રાહ્મણો અને ગાયો પરમપૂજ્ય ગણાય છે. માટે ક્ષત્રિયોએ ગોબ્રાહ્મણ પ્રતિ-પાલનું પદ ધારણ કરેલું છે અને વૈશ્યોએ ગોપાલનું પદ ધારણ

કરેલું છે. બ્રાહ્મણોમાં શું શક્તિ હતી, છે અને હશે એ ચમત્કાર જ્યારે ખીડી, ચલમ, સુરા પીતાં, વૈશ્ય, કારીગર આદિની વૃત્તિથી તૃપ્ત થતાં, વ્યભિચાર, પુનર્વિવાહ અને અયોગ્ય પ્રતિગ્રહથી કંટાળી પરવારશે ત્યારે સ્વતઃ બ્રાહ્મણોજ કરી ખતાવશે. તેમ મનુષ્ય તરીકે જીવનાના હક તેમના ટકી રહ્યા છે પણ અબોલ પ્રાણી ગાય છે અને જેને વિજીનું અંગ ગણવામાં આવે છે તેને ખચાવવા યત્ન સારા કરવામાં આવે છે પણ લોકોને જેવી જોઈએ તેવી સમજ સર્વ અંશે પડતી નથી માટે એ વિષે વિવેચન કરવા જરૂર છે.

ગાય એવું પ્રાણી છે કે જેનું દુધ, છાણુ, મૂત્ર, ખરીની રજ, પૂછડું અને પરસેવો મનુષ્યોને જીવન તત્વમાં શક્તિ આપનાર છે. ગાયના શરીરમાં એવા પ્રાણો, તન્તુઓ અને ચક્રોની રચના છે કે જે જે વસ્તુ ગાય ખાય છે તે તે વસ્તુ ગમેતેવી હોય પણ તેનું સત્ત્વ દુધરૂપ થાય અને રજ મૂત્ર અને જન્તુનાશક ક્ષારરૂપ થાય છે અને તમઃ છાણુ નિદ્રા તેમજ પ્રમાદને દૂર કરનાર થાય છે. પૂછડાનાં વાળમાં વિદ્યુત્ શક્તિ રહેલી છે જેથી દષ્ટિને સતેજ ખતાવે છે માટે પૂછડું વંદાય છે. તેમાં ચૈતન્ય સ્ફુર્તિ વિશેષ છે કારણ કે જ્યારે વાછડું ધાવતું હોય ત્યારે મહા આનન્દદર્શક પૂછડું હલાવે છે. મનુષ્ય જ્યારે પ્રસન્ન થાય ત્યારે હૃદયમાં આનન્દ થાય છે અને તેથી અન્તઃકરણની ઇન્દ્રિયદ્વારા તે આનન્દ પ્રગટ કરે છે તેમ વત્સ જ્યારે પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે પૂછડું અતિ હલાવે છે તેથી પવિત્ર એવાં આનન્દ મૂર્તિ ચૈતન્યનું સ્થાન પૂછડું ગણાય છે. ગાયના દુધથી ઘૃતેન વર્ષેતે યાતુઃ પયસાવર્ષેતે તનુઃ । અપ્રુષ્ય સુખકર થાય છે અને શરીરની વૃદ્ધિ થાય છે. આ દુધ શરીરને સત્ત્વગુણ આપે છે અને તેથી બુદ્ધિતત્ત્વ ખીસે છે તેથી જ્ઞાન થાય

છે માટે માત્ર પવિત્ર કર્મમાં ગાયનું ઘી અને દુધ વપરાય છે. જ્યારે મંદવાડમાં કોઈપણ ખોરાક પચતો નથી ત્યારે દુધજ નહરને ઠેકાણે લાવવામાં અનુકૂળ ગણાય છે અને જીવનનું અસાધારણ કારણ ગણાય છે. ભેંસ, અકરી, ઘેટી, ગધેડી અને ઘોડીનાં દુધો કામમાં આવે છે પણ ગાયના દુધના ગુણો તેમાં નથી હોતા. કારણ કે ખીજી દુધથી આસુરી વૃત્તિ વધે છે જ્યારે આ દુધ દૈવી સંપત્તિ આપે છે. ગાયનું મુખ અપવિત્ર ગણાય છે તેનું કારણ એ છે કે તમોગુણાત્મક ભાગનો વિકાર મુખના આગળના ભાગમાં લાગી રહે થાય છે તથા અતિ તામસ વિજ્ઞાને ખાય છે અને હવા કારબોનીક એસીડની નીકળે છે. પણ ગાયનો પરસેવો રવાડાંમાંથી નિકળતાં ઓકસીજન રૂપે હવા બહાર આવે છે અને બહારની હવાને શુદ્ધ બનાવે છે માટેજ ગાયનાં રવાડાં પવિત્ર ગણાય છે અને જ્યેષ્ઠ ધર્મજીવ જીવન આપનાર હવારૂપ દેવો ગાયને રવાડે રવાડે મનાય છે. તેથી ગાયની ઉપરથી સેવા કરનારને ક્ષય જેવા ભયંકર રોગ પણ મટી જાય છે તો પછી ખીજી રોગનું શું કહેવું? આ કારણને લઈને પણ ગાયને ખોરાક આપી, પ્રસન્ન કરી, હિંસોરા લેવાવાની, રોમાંચ ખડા કરાવી, થાપડી સેવા કરવાનો વિધિ છે. આપણા હિન્દુ લોકો દુધથી જીવનની રક્ષક, છાણમૂત્રથી અંગની રક્ષક, એ રીતે તન, મન અને ધનની રક્ષક કામધેનુ હોવાથી તેને સૃષ્ટિના રક્ષક શ્રીવિષ્ણુરૂપ માની પૂજે છે, સેવે છે અને ગુણનું સ્થાન અનુભવે છે. વળી ગાયની પ્રજા વાછડો છે તે બળદરૂપે હોય તો ખેતીના આધારરૂપ છે. હાલ જમાનાની કૃત્રિમ યંત્રતંત્રની યુક્તિઓથી ભલે ખેતીના કામમાં બળદની જરૂર ન દેખાય પણ અનાજનો રસજ મીઠાસે ઓછો થતો જાય છે, પાક થોડો ઉતરે છે, જીવજંતુઓ ખાઈ જાય છે અને અનાજ શરીરમાં રહી જેવી પુષ્ટિ આપવી

જોઈએ તેવી આપતું નથી. વળી યંત્ર તંત્ર કાદાચિત્ક છે એટલે નિત્ય ટકે તેવાં નથી. જે શસ્ત્ર અને શાસ્ત્ર પ્રયોગો રામાયણ અને મહા-ભારતમાંથી સાંભળીએ છીએ તેના જેવા હાલ પણ આ યુરોપીય પ્રયંત્ર યુદ્ધમાં હોવાનું સંભળાય છે. પણ જેમ તે પ્રયોગોનાં સાધન ભારતભૂમિમાં નષ્ટ થયેલ છે તેમ કદાચ થોડો વખત યંત્ર તંત્ર ટકે પણ જે કામ અસલ કરે છે તે નકલથી ન થાય. જે કામ ગુણિકા ગાયન કરતાં કરે છે તે ફેનોગ્રાફની ચૂડીથી નજ થાય. તેમ બળદના પગની, તેની મનોવૃત્તિની, તેના પરસેવાની, તેના છાણુની અને તેના મુખમાંથી નીકળતી હવાની અસર સૂર્યના તાપ, વાયુ અને પૃથ્વીના રજકણોની સ્વાભાવિક ગતિથી મિશ્રણ પામતી જાય છે તેવી ચક્રના વેગથી ભલે ઝટ કાર્ય સિદ્ધ કરી આપતી દેખાય પણ અસલ તત્વની ટોચે ન આવે. વળી બળદો નિત્ય તત્ત્વરૂપ છે માટે ખેતીને આબાદ બનાવવા, ધાન્યને સુરસ કરવા, પાકને પુષ્કળ ઉપજાવવા, ઇતર પ્રાણીઓના ત્રાસમાંથી મુક્ત રાખવા, મનુષ્યોના શરીરને મજબૂત બનાવવા, ખુદ્ધિને સતેજ રાખવા અને સ્વતંત્ર રહેવા, ગાય જે આ બળદોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે તેનું રક્ષણ જીવ આપીને પણ કરવુંજ જોઈએ. વળી નાસ્તિક શિરોમણી સુધારક વિદેશીઓને પણ મહાત્રાસકારક શિતળાદેવી કે જે સર્વ શરીરોની વહેલી મોડી ખબર લેજ છે અને ગધેડું કે જે તેના રક્ષકને પણ લાત મારે છે, પ્રસન્ન હોય છે ત્યારે બિભત્સ દેખાવ કરે છે અને ભયંકરપણે ભૂંકે છે તેથી પાસે ઉભેલાને અચ્છલ શૂન્ય દેખાય છે તે વાહન આ દેવીનું છે એટલે જોનો ભેટો કરે તેની દશા કેવી કરે છે તે સર્વના અનુભવમાં છે. ધણું કરીને તો તે પ્રાણજ લે અગર જવર આપે અને છેવટ સીલકમાં પણ ડાઘા પાડી નાખી મોટું ખેડોળ બનાવી દે

છે. આ ત્રાસમાંથી આબાદ રાખી અચાવનાર વિળ્લુ દૈવત ૩૫ પ્રથમ ગાયના છાણુની રક્ષા અને ખીણું તત્વ આ ગૌ શક્તિના પુત્ર વત્સરાજના પેટમાં આઉ (Udder) રહેલું છે જેથી બાળકને શીળી કાઢવામાં આવે છે. આ ચમત્કાર પ્રત્યક્ષ છે. આ રીતે નક્ટ અને મહા ભયાનક તત્વનો વિરોધિ બળદ છે માટેજ મહાદેવજીનું વાહન છે. એટલે શિવ શક્તિ ૩૫ છે તેનાં અધિષ્ઠાન ૩૫ ગાય છે. ગાયની ખરી જ્યાં પડે ત્યાં તેના ફવાડામાંથી નીકળતા પરસેવાથી ભૂમીના તામસ વિકારો નષ્ટ થાય છે માટે તેની રજ પણુ જીવનને સમર્થ આપનાર છે. ગાયના છાણુ અને મૂતરની મેળવણીને સુકવી કપૂરકાચસી, કંકુ, ગંગાજળ અને કપીલા ગાયના દુધમાં ભેળવી સર્વ પાપ વિનાશક ભસ્મ પણુ બનાવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જેના સ્થૂળ શરીરના વિકારો છે તેના સૂક્ષ્મ શરીરનો વિચાર કરતાં અદ્ભૂત ચમત્કાર જણાય એમાં આશ્ચર્ય શું? આ ગાય જ્યારે દોહવી હોય ત્યારે પ્રથમ વાછડાને ધવરાવવામાં આવે છે. વાછડું ઢીંકે મારતું જાય, દુધ પીતું જાય પણ ગાય તેને ચાટતી જાય છે અને પોતાનું દુઃખ દેખાડતી નથી અને છેવટ છુટા પડેલાને પણ નજર આગળ રાખી ચાટે છે અને જેમ જેમ વાછડું ધાવે તેમ તેમ પ્રાસો મૂકી દુધને ઉતારતી જાય છે. આ તેનો નિરતિશય પ્રેમ બાળકો ઉપરનું માતાનું હેત, દયા અને રક્ષા પ્રગટ કરે છે અને (Charity begins at home) એટલે પ્રથમ શક્તિનો ઉપયોગ ધરના માણસોની રક્ષા માટે કરવાનો વિધિ બતાવે છે. વળી અસંખ્ય ગાયોનું ટોળું હોય તેમાંથી વાછડું પોતાની માનેજ શોધી ધાવવા માંડે છે આ તેમની અન્તરની ઓળખાણ હોય એમ સૂચવે છે અને અનન્ત કર્મોવાળા અનન્ત જીવોને પોતપોતાનાં કર્મ મળે છે એવો દાખલો દર્શાવે છે. ગાયની ચક્ષુ

અને કાનની એવી શક્તિ છે કે જે જે મનુષ્યની આકૃતિઓને, શબ્દોને, લાગણીના ઉદ્ભારોને તથા તેના સૂક્ષ્મ શરીરને જોઈ શકે છે કે સાંભળી શકે છે તેની કાયમ અસર તેના હૃદયમાં રહે છે અને તેથીજ આ ગાય દાનરૂપે દેવાય છે. પરલોકમાં જતાં વૈતરણી નદીમાંથી તે તારનાર ગણાય છે. જ્યારે પ્રાણી મરે છે ત્યારે વિષ્ણુદૈવતરૂપ ગાયના ધીનો દિવો કરવામાં આવે છે. જેથી શરીર છોડતો જીવ સાત્વિક દૈવી ભાવના પામે અને તેની ઉત્તમ ગતિ થાય. તેમજ શ્રાદ્ધની ક્રિયા થયા પછી નીલ પરણાવવામાં આવે છે અને વાછડાવાછડીનો વિવાહ કરી વત્સોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે તે વખતે યમરાજને સંદેશો પહોંચાડવા વાછડાના કાનમાં કહેવાય છે. તેથી કર્મનું ફળ પ્રાણીને મળે છે અને ગાય દ્વારા સદ્ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે તે ઉપરથી ગાયના સૂક્ષ્મ શરીરની અસર મનુષ્યના સૂક્ષ્મ શરીર ઉપર પ્રાણી મર્યા પછી પણ થાય છે અને ગાયનું સૂક્ષ્મ શરીર પરમસાત્વિક આ લોક અને પરલોકમાં વિચરનાર યમભયમાંથી મુક્ત હોવાનું જણાય છે. જેમ સંધાણુ વગરનાં યંત્રો (Wireless Demi) ચુમ્બકાદિના યંત્રો અદૃષ્ટ કામ કરે છે તેમ ગાય અને બ્રાહ્મણના હૃદયો અદૃષ્ટ કામ કરે છે. તેથી વ્યાપક તત્વરૂપે વિષ્ણુનું અંગ ગાય હોય એમ પણ મનાય છે માટે શ્રી વિષ્ણુ કહે છે ગાવોમેઽગ્રતઃ સન્તિ ગાવો મેસન્તિ પૃથ્વતઃ । ગાવો મે હૃદયે સન્તિ ગાવો મધ્યેઽવસા મ્યહમ્ ॥ શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનના ભક્તો વૈષ્ણુવ કહેવાય છે અને તેઓ વ્યાપક તત્વમાં વર્તનાર હોવાથી પરમાર્થ, દયા અને દીનતાના સંગ્રાહક હોય છે. પરંતુ ખેદની વાત છે કે હાલમાં વૈષ્ણુવરૂપે દેખાતા પ્રાણીઓનાં સ્વરૂપ વિપરીતજ જણાય છે. શ્રીમાન્ યુવાનો ટીલાં, કંદી, દર્શન અને ગીતાના પાઠથી વૈષ્ણુવ દેખાય છે પણ મન સંસારની ઉચ્છવાયકમાં અને ધંક્ક્યાજમાં

રમતું હોય છે. સાયંકાળે સંધ્યાવન્દનને બદલે ગુણીકાનન્દન કરે છે અને હળરો રૂપીઆના ભોગ આપી આયુષ્યની હાનિકારક, વર્ણસંકરતાકારક તથા જગતના નાશકારક વ્યભિચાર કર્મમાં પ્રવર્તે છે. પણ ગાય કે જે જગતનું ખરું જીવન છે અને ચારે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનું અધિકરણ છે તેની રક્ષામાં મહા પ્રમાદી જણાય છે. પોતાની મોટરવાળો માર્ગમાં મોટરથી કાઢીને કચરી યમયાત્રા કરાવે તેના પાપમાંથી અહિં છૂટવા અકસમાત્ ગણાવવા જોઈએ તેટલું દ્રવ્ય ખર્ચાય પણ આ વિષ્ણુ ભગવાનના અંગરૂપ ગાય અને બ્રાહ્મણોનું નિકન્દન થાય છે એમ જાણવા છતાં, શક્તિવાન છતાં, પામર અને પરાધીન થઈ જાય છે. શું હિન્દુઓનું સામર્થ્ય એટલું નથી કે એક પણ ગાયનું એકપણ લોહીનું ટીપું પડતું ન અટકાવી શકે ? હિન્દુસ્થાનના ધર્મમાં વચ્ચે આવવા ખ્રીડીશ સરકારની કમૂલત હોય તો ગાય જે સર્વ દેવો કરતાં અધિક દેવ ચૈતન્ય મૂર્તિ, તરત ફળ આપનાર શક્તિ આપના જગતના આલોક અને પરલોકના આધારરૂપ છે તેની હિંસા કેમ થવા દે ? ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ગાય જીવતી હોય છે તો તે ફાયદાકારક થઈ શકે છે પણ મુવા પછી નહીં. માટે કદાચ તેનું માંસ શારીરિક બળને પુષ્ટિ આપતું હોય અને વધારે સ્વાદિષ્ટ લાગતું હોય તેટલા માટે થોડાના ક્ષણિક સુખ માટે અનન્ત પ્રાણીઓના અનન્ત અને સંગીન લાભોને ન જાળવવા એ ખુલ્લો અન્યાય નહીં ? માટે દરેક મનુષ્યની ફરજ છે કે ગોવધ કદી કરવા દેવોજ નહીં. તેમાં વિશેષે કરીને ભારતભૂમિના ભડ પુરુષોને માથે આ જવાબદારી વિશેષ છે. કારણ વ્યષ્ટિ સમષ્ટિનો વિચાર તત્વજ્ઞાન દષ્ટિથી આલોક અને પરલોકની સંધીને જાળવનાર ધર્મસ્વરૂપની અવશ્ય રક્ષા કરવામાં પ્રથમ ભાગ લેનારો આ વર્ગ છે છતાં પણ બ્રાહ્મણો, ધર્મચાર્યો, સાધુઓ અને ગુસાંધઓએ ચેત-

તુંજ જોષ્યે કે ગાય કે જે માત્ર અખોલ પશુરૂપ છે પણ
 અનન્ત ગુણની મૂર્તિ છે, પરમ સાત્ત્વિક છે, નિરપરાધિ છે,
 ઉપકારી છે, સર્વને આલોક તથા પરલોકમાં સુખ આપનારી
 છે, સદાચારી છે અને કેવળ ધાસ અને પાણીથી સંતોષ પામી
 અમૃત તત્ત્વ દુધને આપનારી છે, તેનો જે વધ માંસ ખાવા માટે
 થાય છે, તો પછી નિત્ય લાડનું ભોજન કરનારા, મિષ્ટાન્ન કેશર
 કસ્તુરી મિશ્રીત માલ મલિદાના ભોગી થઈ હવિષાત્રથી પરમ
 સાત્ત્વિક આહાર કરનારા, વિનાશ્રમે લોકોનાં નાણાંનો ઉપભોગ
 કરનારા, આધુનિક પ્રવૃત્તિમાં વ્યાપાર, હુન્નર, ઉદ્યોગ, કળા આદિથી
 આજીવિકા ચલાવવાથી દેશની આખાદી મનાય છે તે સમયમાં
 માત્ર મોદેથી આશિર્વાદ ખોલી પોતાનો લાગો, તન મન અને
 ધનની સેવા કરાવી સાચવનારા, પૃથ્વીના ભારરૂપ મનાતા જગત્ના
 બ્યવહારને નિરૂપયોગી પુસ્તકોથી બોધ આપી પોતાની અધિકતા
 મનાવનારા કહેવાતા અને કરોડો રૂપીઆની થાપણવાળા, થોડેથી
 સંતોષ નહિ પામનારા, પોતે પરમ તત્ત્વને જાણ્યા વિના, શિષ્યો,
 ભક્તો, સેવકો, ચેલાઓ, આશ્રિતો વગેરે બનાવી સર્વજ્ઞતાનો ફાંકો
 રાખી ઉપદેશ કરનારાઓ પણ સાત્ત્વિક ઉત્તમ ભોજનથી સ્થૂળ
 શરીરના ઉત્તમ માંસવાળાઓનો વારો કેમ નહિ આવે ? આવા
 લોકોનું માંસ ગાયના માંસ કરતાં વધારે ફાયદાકારક સ્વાદિષ્ટ અને
 સુખકર કેમ નહીં મનાય ? બધે મોંઘવારી વધતી ચાલી છે, માટે
 મનુષ્ય મનુષ્યને ખાય એવો જોગ બને તો પ્રથમ આ સાત્ત્વિક
 મૂર્તિઓ કેમ નહીં ખવાય ? કાળચક્રની ગતિ ન્યારી છે ! બ્રહ્મણો
 કે જેઓનું જીવન કેવળ ત્રિકાળનું જ્ઞાન 'મેળવવામાં' અને ઇતર
 વર્ણોને બ્યવહાર તથા પરમાર્થ સુલભ, શ્રેષ્ઠ અને સુખકર રહે એવી
 સમજ આપવામાંજ ગાળવાનું હોવાથી કેવળ બ્રહ્મણોનેજ સર્વ

રીતે મદદ આપવામાં આવતી અને કોઈ બ્રાહ્મણને વધારે મદદની જરૂર પડે તો તે શ્રીમાન્ ગૃહસ્થને નિવેદન કરી મદદ મેળવતા પણ ખીજા વર્ણોને આવી રીતનું વર્તન કદી કરવા દેવામાં આવતું નહીં અને તેવાં પરાધીન જીવનને ધિક્કારી પોતાની શક્તિથી સર્વની મર્યાદા જાળવવામાં અયાચક રહેવામાંજ અભિમાન ધરાવતા હતા તેથી સર્વ સુખી હતા. હાલના જમાનામાં બ્રાહ્મણોની વૃત્તિ સર્વ વર્ણો ખેંચી લીધી. અનાથઆશ્રમ, સેવાસદન, વનિતાવિશ્રામ, સુવાવડખાના, દવાખાના, જ્ઞાતિની એર્ડીંગો અને સર્વ વર્ણના સંકરતાના અધમઉદ્ધારણ ખાતાંઓ તથા અંત્યજનેત્રિ શાળાઓ કે જેની ભૂખ કદી પૂરાય નહિ તેવાં સદાવૃત્તરૂપે અને વર્તમાનપત્રો એકી હારે આખા જગત્ પાસેથી ભીખ માગનારા ખડીઓ વાટકો વિનાના ભૂદેવોના મુખરૂપ થઈ પડ્યા છે. કેળવણીએ એવું રૂપ પકડ્યું છે કે જ્ઞાનનો માપ કરનારી ડીગ્રીઓથી પોતાનો અધિકાર ગણાવે છે જેથી વર્ણવ્યવસ્થાનો તદ્દન નાશ થતો જાય છે અને તેવી સ્થિતિને સર્વ વર્ણ અનુમોદન આપે છે. આશ્ચર્ય છે કે બ્રાહ્મણોને જાતિથી પૂજ્ય માનનારા જગતાં છતાં જેમ બાળક પથારીમાં મૂતરે તેમ જાણુતા છતાં દિવો લઈ દૂવામાં ઉતરી પોતાને હાથે પોતાના પગમાં કુવાડા માર્યે જાય છે. અને બાહનું ચાકુ જમાનાનું આપતા જાય છે. તો પછી બ્રાહ્મણો તમારા પૂર્વજોની અગાધ ગૂઢ શક્તિઓને મહા તપ કરી મેળવો. વિપયા-સૂક્ત થઈ પેટ ભરવા માટે ધર્મ બદલી હાજી હા કરી શ્રીમાનોનાં તેજમાં ન અંજાઓ. વેદશાસ્ત્રની રક્ષા કરો. રાત દહાડો તમારી અધિકતા દિવ્યજ્ઞાનથી અમત્કારને બળે કેમ વધે તેની ચિન્તા કરો. હૌં, ક્ષૌં, ચંડી, વિનાયકને જગાડી મંત્ર દર્શન કરો. શ્રીગાયત્રીદેવીને મૂકી આડાઅવળા અવૈદિક અને લોકને રૂએ એવા શબ્દોને મંત્રરૂપ ન મનાવો. ઉમ તપદ્વાશ શ્રીગાયત્રીના જપમાં

ચિત્ત રાખે. ગૌમુખીમાં હાથ સાથે માળાના મણકામાં પોતાની રક્ષા, દેશની આબાદી અને દુશ્મનોના વિનાશની ભાવનાને મેળવી સંકલ્પ બળ જમાવે. અને ગાય કે જે તમારું જ સ્વરૂપ છે તેની રક્ષા કરવા કટીબધ્ધ થઈ સર્વ દેવોને સહાયક બનાવી મુખરે આવે. નહિતર હૃતપ્રાય સ્થિતિ અનુભવે છે. તેને બદલે ખુલ્લે ખુલ્લે વિનાશ પ્રત્યક્ષ અનુભવવો પડશે. માટે બે ધડી વ્યાસ બની ચાર ઘોડાની ગાડીમાં બેસવામાં તથા છાપે ચડવામાં મહત્તા ન માની દશ ઘોડાના રથને સંભાળે અને બ્રાહ્મણોને દિપાવે. નહિતર ગાય પોતે સ્વતઃ શક્તિવાન છે. અધર્મ જેમ બોલે નહિ પણ બોળી મારે તેમ અબોલ પ્રાણી ગાય પૃથ્વીરૂપ છે તેથી જે દેશમાં હૃત્યા વધતી જાય છે તે દેશમાં રોગ, ઉપદ્રવો, દુર્ભિક્ષાદિ સંકટો વધે છે અને લોકોનાં અકાળ મૃત્યુ અસંખ્ય થાય છે. અગર અન્તરકલેશ ઉપજીવી યુદ્ધદ્વારા અનન્ત જીવેના લોહી પીએ છે તો પછી બ્રાહ્મણો કે જેને આશ્રય ગાયો લેવા ખુશી છે અને બ્રાહ્મણોને દાન આપવાથી તેનું દ્રવ્ય બની તેની સુખ સંપત્તિ સંભાળે છે માટે પોતાના રક્ષક બ્રાહ્મણોને તથા ક્ષત્રીય અને વૈશ્યોને માને છે અને તેના ઉપર ભરોસો રાખે છે તે જો રક્ષા કરશે નહીં એમ જણાશે અને ગાયો સ્વતઃ કાપશે ત્યારે પહેલાં તો દ્વિજોને શીંગડે વધાવી પગ નીચે કચરશે. માયાયાં સર્વ સંભવઃ માટે હિન્દુ વર્ણ પોતાનું ધન, જીવન અને અંગ માની કે આશ્રિત માનીને પણ ગાયની રક્ષા કરવીજ જોઈએ, યજ્ઞોને વૃદ્ધિ આપવી જોઈએ અને ખરી વિદ્યા, અખંડ બ્રહ્મચર્ય, ઉગ્ર-તપ અને પરમશુદ્ધિ સંપાદન કરી સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ સંભાળવી જોઈએ અને ભારતમાતાને ધન્યવાદ અપાવવો જોઈએ. મરઘી દરરોજ એક સોનાનું ઇંકું મૂકે તેથી સંતોષ ન પામતાં એકીહારે બધાં ઇંડાં લેવા મરઘીનું પેટ ચીરવાથી નિરાશા અને

મૂળ વસ્તુની ખોટ આગ્યાની દંતકથા છે તેના જેવું આ ગાયના માંસ ખાનારાએ વિચારવાનું છે. સજીવન ગાય જે અગણિત ગુણ આ લોકમાં શરીર તથા મનને આપે અને અદૃષ્ટ એવા પરલોકમાં જ સદ્ગતિ આપે તેવો ગુણ તેના માંસથી કદી નથી મળવાનો! તેથીજ મહા ગુણ કરનારીની હત્યાથી કૃતઘ્નતા, પરમ સ્વાર્થની અધમતા અને ધર્મરના સૃષ્ટિતત્વને સહાયક પદાર્થનો નાશ કરવાનો મહાવ્યથાનો ગુન્હો પ્રાપ્ત થાય છે. સુશીલ, દયા, દીનતા અને સંતોષ જેવાં ગાયમાં જેવામાં આવે છે તેવાં ભાગ્યેજ ખીજે સ્થળે જેવામાં આવે છે માટેજ કહેવત છે કે “દીકરી અને ગાય દોરીએ ત્યાં જાય.” આવી સર્વ ગુણસંપન્ન પરોપકારની ઉત્તમ મૂર્તિ અતિ ઉપયોગી નિરપરાધી પ્રાણીને હણીને કે હણાતી જોઇ કયો મનુષ્ય સુખ પામતો હશે એ સમજવાનું છે. (Utility) લોક અનુકૂળતાના ખ્યાલથી પણ ગાય કેવળ સેવવા યોગ્ય પ્રાણી છે માટે કોઈપણ વ્યક્તિ જે ભારતભૂમિના તત્વનું ખરી ભાવનાથી ખરું અસિમાન ધરાવતી હોય તેણે ગોવધ કદી કરવા દેવોજ નહિ અગર કરવો નહિ જોઇએ.

ભારતભૂમિનાં ભાગ્યોદય માટે પૃથ્વી પોતે ગાયરૂપે, સાગર તુલસીરૂપે, અગ્નિ સૂર્યરૂપે અને વાયુ આલ્મજીરૂપે પ્રગટ થઈ મનુષ્યોને આ લોક અને પરલોકની સર્વ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવી નર દેહને નારાયણ સ્વરૂપ કે જેના પોતે અંગો છે તે મૂળ સ્થિતિને વિચારૂપ વૈકુણ્ઠદ્વારા પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ કારણથી વૈષ્ણવો પૃથ્વી ઉપર તિર્થયાત્રામાં ભટકનારા, (મહી મટન્તિ બ્રાહ્મણાઃ) યજ્ઞમાનને દેવોદ્વારા આ લોક અને પરલોકનું ક્ષેમકુશળ અપાવનારા અને વાયુ પેડે એકના રજકણ રૂપવાસના ખીજને પિતૃ અને દેવોને પહોંચાડનારા ટપાલની પેટીરૂપ પેટવાળા સંકલ્પથી સદેશો પહોંચાડનારા આલ્મજીરૂપ

વાયુને પ્રથમ સેવે છે અને સંતોષે છે. યજ્ઞ કે જે સર્વની તુષ્ટિ પુષ્ટિનું કારણ છે તે દ્વારા અગ્નિરૂપ સૂર્યને, તુલસી કે જે જલ અને પૃથ્વીના પ્રથમ સંબંધનું પહેલું પરિણામ છે તે જળની પેઠે શુદ્ધિ અને શક્તિ આપનાર હોવાથી તે દ્વારા સાગરરૂપ વરુણ દેવને અને ગાય કે જે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના નિર્વાહરૂપ દુધનું સ્થાન છે તે દ્વારા ચતુર્વિધ અંડજ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ અને જરાયુજ પ્રાણીઓના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના આધારરૂપ પૃથ્વીને સેવે છે. માટે કયો પુરૂષ તરત ફળ દેનારી દૃષ્ટ વસ્તુ ગાયને રક્ષવા પોતાને મુખ્ય ધર્મ નહિ ગણે ? મો શબ્દની યુત્પત્તિ તપાસતાં જે ધાતુમાંથી ગાયત્રી શબ્દ નીકળે છે તેજ ધાતુનો મો શબ્દ છે. માટે જેવું ફળ ગાયત્રી સૂક્ષ્મ શરીરને આપે છે તેવું ફળ ગાય સ્થૂળ શરીરને આપે છે. ગો એટલે પૃથ્વી એવો અર્થ થાય છે. વળી ખીજે અર્થ ઈન્દ્રિય થાય છે. પ્રાણીઓના શરીરમાં ઈન્દ્રિયોદ્વારાજ સર્વ ભોગ ભોગવી શકાય છે માટે વિષયોના પદાર્થો કરતાં ઈન્દ્રિયોને અધિક ગણી તેનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે. ઈન્દ્રિયો હણાય કે શરીર જીવતે મુવા તુલ્યજ થાય છે. તેવીજ રીતે પીંડમાં જેમ ઈન્દ્રિયો છે તેમ બ્રહ્માણ્ડમાં અન્તરશક્તિ ઈન્દ્રિયરૂપ ગાયો છે. માટે વિરાટ સ્વરૂપને આરોગ્ય રાખવા માટે તેની ઈન્દ્રિયરૂપ ગાયોનું રક્ષણ અવશ્ય કરવું જોઈએ. જે સ્વર્ગ અને નર્ક પૃથ્વી ઉપરજ છે એમ માનીએ તો ગાયનું શરીરજ ગોલોક છે. કારણ સર્વ ગુણમૂર્તિ, પરમપવિત્ર, પરમ પૂજ્ય સ્થાન વૈકુણ્ઠ લોકરૂપ આ ગાયોનું શરીરજ છે. કેવળ ધધ્ધરની જ્ઞાન વિનાની ભક્તિ જેને હોય છે તેને અજ્ઞાની પશુરૂપે પણ ગાયના શરીરદ્વારા ઉત્તમ ગતિ મળે છે તે સમજાવવા શ્રી કૃષ્ણ ગોવાળીયા થયેલા છે. ઈન્દ્રિયો ગોપીઓ થયેલી છે અને ઈન્દ્રિયોનો નિવાસ અન્તઃકરણરૂપ ગોલોક એવું ગોકુળ

હોવાથી હૃદયાકાશ ઉપહિત ચૈતન્ય સ્વરૂપ શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા વિવિ-
ધભોગદ્વારા ગોપીઓથી તૃપ્ત થયેલા વર્ણવવામાં આવે છે માટે જેને દાસ
ભાવે ગોલોકની ઇચ્છા હોય તેણે આવતા જન્મમાં ગાયનો અવતાર
મળશે અને ઠાકોરજીને નામે અજ્ઞાની પુરૂષો પોતે દેહરૂપે પ્રભુ છે એવા
અભિમાનથી સેવા કરાવશે તેને બળદનો અવતાર ગોલોકમાં મળશે
અને ગાયરૂપ ગોપીઓથી રાસ રમશે; વનમાળારૂપી અંતરની ધોંસરી
અને ઠંદી રૂપી નાકની નથથી તે ગોલોક એટલે પૃથ્વીનું ખેતર તેનું
બળદ રૂપે ખાર વર્ષનું યૌવન સ્વરૂપ પામી સુખ ભોગવશે, અગર
જો અન્તરિક્ષમાં ગોલોક છે એમ માનશે તો દાસત્વ ભાવે રહેનાર
લકતો ગાયોના શરીરની ઇન્દ્રિય રૂપ થશે અને પ્રભુત્વ રૂપે રહેનાર
જો ખરા ભાવવાળા હશે તો સદા યુવાન મન રૂપ ભોક્તા થશે.
માટે ગોલોક રૂપ ગાયો કે જેની રક્ષા શ્રી કૃષ્ણે પણ કીધી છે તેની
રક્ષા સર્વ ભારતભૂમીના ખરાં બાળકોએ તન મન અને ધનથી હરકોઇ
ઉપાયે કરવી જ જોઈએ. નહિતર શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન ઉભા દીલા-
વાળાને ઉભું કપાળ આપી શીંગડાંવાળાં પ્રાણી બનાવશે અને આડા
દીલાવાળાને આંકેલ આપલા બનાવી શ્રી નીલકંઠ એટલે વિચિત્ર
તત્ત્વરૂપ વિષને ગળનાર અને અવ્યક્તના અધિષ્ઠાતા શ્રી મહાદેવજીની
નન્દીને આધીન કરી સર્વ ભોગ રહીત અને મુગા બનાવશે. માટે
પોતે પોતાને બચાવવું અને ગાયોને બચાવવી એ એક જ છે એમ
માની બીજા બધાં કાર્ય છોડી ધર્મની લાગણી ખરી હોય અને
હિન્દનું હિત હૈયે હોય તો આ પ્રથમ કર્મ ગણવું જોઈએ.

ઉપર પ્રમાણે બ્રાહ્મણ અને ગાયની રક્ષા આવશ્યક છે પણ
તેથી યજ્ઞમાં અપાતાં બળીદાનને હિંસારૂપ માનનારા, ગોવધ
કરનારાથી પણ અધમ છે. યજ્ઞ થું છે તેની તેઓને કાંઈ સમ-

જભુ પડી નથી. માત્ર દષ્ટ વસ્તુ ઉપર બહુ જોર કરનારા સ્થૂલ દષ્ટિવાળા આંગળી આપતાં કાંકુ કરડી ખાવા યત્ન કરે છે તેઓનાથી હિન્દુ ગ્રંથએ અવસ્ય બચવું જોઈએ. શાસ્ત્ર, રૂઢી, પૂર્વ-જોની પ્રનાલિકા અને યજ્ઞમાં શ્રદ્ધાથી સર્વ ભૂતપ્રાણીનું હિત જળવવા આ પશુના બળીદાનનો વિષય અસ્થાને નહીં ગણાય. યજ્ઞમાં સામાન્યતઃ અજ=નજાતઃ જન્મેલ છતાં ન જન્મેલ જેવો અન્નપુત્ર કહેતાં બકરાનું બળીદાન કરવામાં આવે છે. બકરી પ્રાણી કેવળ ભીરૂ અને અજ્ઞાન મૂર્તિ છે. તેને યોગ્યયોગ્યનો વિચારજ નથી માટે કહેવાય છે કે ‘ઉંટ મેલે આંકડો અને બકરી મેલે કાંકરો.’ બકરીનું દુધ બહુ હલકું છે અને સ્થૂલ શરીરને પુષ્ટિ આપનાર છે અને આસુરી ભાવ વધારનાર છે માટે અછૂટકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જ્યારે ગાયને જન્મ સાહસ્યતાના દષ્ટાન્તમાં વર્ણવવામાં આવે છે ત્યારે બકરીને તેના ગળાના આંચળથી નિરર્થક જીવનારથી સરખાવાય છે અજાગલસ્તનસ્યૈવ તસ્યજન્મ નિરર્થકમ્ ॥ આવી રીતે આ પ્રાણીને જીવન કે મૃત્યુનું પુરું જ્ઞાન પણ હોતું નથી એવું હ્રદ્ય શુદ્ધિવાળું છે. તેવોજ બલકે તેથી વધારે જાડય શુદ્ધિવાળો પાડો હોય છે માટે આવા પાડાનું પણ બળીદાન અપાય છે. તેનો હેતુ વિષય કામનાથી આસુરી સંપત્ત મળવા માટે જીવ જેવી બહાલી ચીજ જીવ સાટે આપવાનો છે. જેથી યજ્ઞદેવ યજ્ઞમાન દદ ભાવનાની પરીક્ષા કરી અર્પણ થયેલ પ્રાણીને પરોપકારી ગણી દિવ્ય સ્વરૂપ આપી તેનાં પૂર્વજોને સદ્ગતિ આપી સોંપે છે તેથી તે પ્રાણીને જે વ્યથા ભોગવવી પડી હોય છે તે કરતાં સુખ ધણું થવાથી પ્રસન્ન થાય છે અને યજ્ઞમાનનો ઉપકાર માની તેને પાતકમાંથી મુક્ત કરે છે. જે પ્રાણીનું બળીદાન અપાતું હોય છે તેના ઉપર શાસ્ત્ર પ્રમાણે સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. તે વખતે

તેના પિતૃઓ એહિ એહિ પુત્ર ઇત્યાદિ મંત્રોથી ખોલાવતા કહેવાય છે અને પ્રાણી પણ જવાની ઇચ્છા કરે છે. પછી અગ્નિદેવદ્વારા તે અર્પાય છે. મંત્રેસ્તુ સંસ્કૃતા નદ્યાચ્છાશ્રવતં વિધિમાસ્થિતઃ (મનુ અ. ૫ શ્લો. ૩૬) વૃથા કોઈ દિવસ પશુને હણવા ઇચ્છા પણ ન કરવાનો વિધિ છે માટે શ્રુતિ કહે છે કે નતં મૃત્વે નયન્તિ યં યજ્ઞાય નયન્તિ । ઋગ્વેદમાં કહે છે કે નવાઽ એતન્ ઋચસે નરિણ્યસે દેવાન્ યદેશિ પથિમિઃ સુગેમિઃ । હે પશુ ! તું મરતો કે મરાતો નથી પણ સારે માર્ગે દેવતાને પામે છે.

યજ્ઞાર્થં પશવઃસૃષ્ટાઃ સ્વયમેવ સ્વયંભુવા ।

યજ્ઞસ્યભૂત્યૈ સર્વસ્ય તસ્માદ્યજ્ઞે વધોઽવધઃ ॥

(મ. અ. ૫ શ્લો. ૩૯-૪૦)

ઓષધ્યઃ પશવોવૃક્ષાસ્તિર્યજ્ઞઃ પક્ષિણસ્તથા ।

યજ્ઞાર્થં નિધનં પ્રાપ્તાઃ પ્રાપ્નુવન્ત્યુચ્છ્રીતીઃપુનઃ ॥

(મ. અ. ૫ શ્લો. ૪૦)

યાવેદ વિહિતા હિંસા નિયતાસ્મિ શ્વરાચરે ।

અહિંસામેવતાં વિદ્યા દ્વેદાદ્મર્મોહિ નિર્ભૈભૌ ॥

યજ્ઞ માટેજ પશુઓની વિભૂતિ છે માટે યજ્ઞમાં વધ એ વધ રૂપ નથી ગણાતો. જે જે પશુ, પક્ષી અને ઝાડ યજ્ઞ માટે નાશ પામે છે તે ઉત્તમ દશા પામે છે માટે વેદવિહિત મંત્ર સંસ્કારપૂર્વક હિંસા ને અહિંસા માનવા મનુ ભગવાન્ કે જેનું વાક્ય ઔપધરૂપ કહેવાય છે યદ્યદ્મનુ રત્રવીત્ત તદ્ભેષજમ્ । તથા વેદ કહે છે છતાં આશ્ચર્ય છે કે હિન્દુ વર્ગના ઉત્તમ વર્ણુવાળા પણ આ યજ્ઞ હિંસાને વગોવી જમાનાની હવામાં તણાઈ મનુ મહારાજ પૂરે સમજ્યા નથી અગર ઉપરનાં પ્રમાણોને ક્ષેપક છે એમ મનાવી અત્યાચારી બની પેટ ભરવા પરાધીન થઈ આગળ આવવા મથે છે અને હિન્દુ

રાજ્યોને દયાળુ કરી વેદ, શાસ્ત્ર, યજ્ઞ અને પ્રજ્ઞના સામાન્ય હિતના શત્રુઓ થઈ પડે છે. લોકો જમાનાની ધૂનમાં વિધવા વંધ્યા સ્ત્રીના પુત્રને ઉભો કરી વર્ણગી કાઢી વ્યવહાર ચલાવે છે અને મ્હોટું માન ખાટવા ધારે છે. જ્યારે યજ્ઞ કે જેથી આકાશાદિ પાંચભૂતો, સર્વ દેવતાઓ અને મનુષ્યો તથા પ્રાણીઓની સુખાકારી થાય છે તેને માટે કાળજી ધરાવતાજ નથી અને ભક્તિને નામે ભોગાસક્તિમાંજ કલ્યાણ માને છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં જેવો પોતાને જીવ વહાલો છે તેવો બીજને છે માટે કોઈ પણ રીતે કોઈને દુઃખ ન કરવું જોઈએ પણ સર્વ ઉપર દયા રાખવી જોઈએ. હિન્દુશાસ્ત્રો કહે છે કે જે પ્રાણી મનુષ્ય જન્મ મળ્યા છતાં પોતાના જીવના સ્વરૂપને ઓળખ્યા વિના અને ધર્મરના સ્વરૂપને જાણ્યા વિના જીવે છે તેને આત્મહત્યારો અને પતીત સમજવો અને જે અછેદ્ય આત્માને અનુભવે છે તેજ અહિંસા ધર્મ પાળે છે. માટે જેમ પ્રવૃત્તિ કરતાં નિવૃત્તિ ઉત્તમ છે જેમ સકામ કરતાં નિષ્કામ કર્મ ઉત્તમ છે તેમજ હિંસાત્મક યજ્ઞ કરતાં અહિંસાત્મક જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ ગણાવો જોઈએ.

સુખ દુઃખનો વિચાર કરતાં મ્હોટું દુઃખ આશા છે. આજ્ઞાહિ પરમંદુઃખં નૈરાશ્યં પરમં સુખમ્ ॥ વળી ઉંઘાયતા ધંધા કરવા, વિશ્વાસથી લોકને ઠગવા, નાણામાંથી નાણાં ઉપજાવવાં, બીજને રંક બનાવી પોતે શ્રીમાન્ બનવા, પોતાના દુરાચરણ બતાવે તેને નિન્દવા ને દુઃખી કરવા, બીજને લાલ ન થાય એવી રીતે પોતે લાલ લેવા, શક્ત છતાં અશ્રદ્ધા ઢાંકવા સ્થિતિ છૂપાવવા, પ્રભુ ભજનની પ્રીતિને બહાને દોઢ પરમેશ્વર પૈસાની ઉપર દષ્ટિ કરવા, મનના વિચાર પ્રમાણે વર્તન ન રાખવા, બીજને ઠગી દંભ વધારવા, બીજની નબળાઈમાં તેને મદદ આપવાને બદલે તેનો લાલ

લઈ પોતે સ્વાર્થ સાધવા તથા નિશાળોમાં પ્રાણીઓના શરીરના અવ-
યવો સંબંધી જ્ઞાન આપવા માટે દેડકાં, સર્પ વગેરેની જે હિંસા બુદ્ધિ-
પૂર્વક થાય છે, અનુભવાય છે અને જેથી ધર્મભ્રષ્ટતા તથા નીતિનો
ભંગ થાય છે તે અટકાવવા યત્ન કરવાને બદલે અનર્થને અર્થ સમજીને
પોતાના આભ જેવડા દોષોને ન જોઈ જે તત્વમાં દેવતાઓ પણ
ઉતરતાં ડરે છે તેવા અકલિત, કેવળ ગુરૂદ્વારા શાસ્ત્રગમ્ય, અતિ
સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી પણ સમજવા અશક્ય એવા સમષ્ટિઆત્મક તત્વને
ઉચલાવવા મૂર્ખતા અને સ્વચ્છન્દપણાથી ચાળા કરવા છોડી દેવા-
થીજ સ્વહિત તથા પરહિત સચવાય છે એમ માનવું જોઈએ.
જ્યાં સુધી હિન્દના વતનીઓ એકબીજાના ધર્મની લાગણીને માન
ન આપે, વિદ્વાનો પોતાની ખરી વિદ્યાથી સ્વાતંત્ર્ય ન મેળવે,
શ્રીમાનો પોતાના દ્રવ્યનો સદુપયોગ ન કરી શકે, પુરૂષો સ્ત્રીઓને
સુધારી વશ ન કરી શકે, બાળકોને સન્માર્ગે ન પ્રેરી શકે, વાતા-
વરણના સંજોગોને ધ્યાનમાં લઈ જીવું લોપાય નહીં અને નવું નડે
નહીં એવી ગોઠવણુ ન કરી શકે અને સાદા વર્તનથી અને ઉત્તમ
આશયથી ન વ્યવહરી શકે ત્યાં સુધી ઉપરના ઉદ્ધાપોહથી ઐક્ય,
આબાદી અને સત્ય દીપશે નહીં.

આ જગતનાં તત્વને પરિપૂર્ણ નિરખી જે ભાવના નિરંતર
સુખકર વસ્તુ અપાવે તે ભાવના યોગ્યસ્થાને કરવાથી સર્વત્ર સુખ,
શાન્તિ અને સમૃદ્ધિ પ્રસરશે પણ જીવ હણાય છે એમ માનવું
આર્યને કદી શોભશે નહીં. તપોબળ તથા વિદ્યાબળના અભાવે
યજ્ઞે! ફળે નહિ તેથી “બળદને રોગ અને ખીલે ડાંભ” એ ન્યાયે,
વેદ તથા સ્મૃતિઓને મરડી અર્થ કરવા યોગ્ય ન ગણાવું જોઈએ.

(૩) ઈન્દ્રિય નિગ્રહથી પોતાની શક્તિનો વૃથા ઉપયોગ ન
થવાથી જ્યાંસુધી આવરદા હોય છે ત્યાં સુધી સુખમય જીવન

વ્યતીત કરી શકાય છે. વ્યભિચારથી ઘોર નર્કના વાસી અનેક જન્મપર્યંત થવું પડે છે, ક્ષણિક સુખ માટે પોતાના સર્વસ્વનું જોખમ ખેડવું પડે છે, આખું જીવન શ્વાનવૃત્તિથી અસ્થિર ચિત્તે ગાળવું પડે છે, હૈકું અન્તરમાં કોરાય છે, ભાવના પરપુરુષ કે પરસ્ત્રીના અગ્નિમય શરીરની હોય છે માટે મૃત્યુ વખતે ધગધગતી કોશનાં તથા અગ્નિના ભડકાંરૂપે સામી ખેલાવતી નમ્ર સ્ત્રીઓનાં મહા ત્રાસદાયક દર્શન થવાથી જે દુઃખ થાય છે તે નેશ્યાઓ, પરસ્ત્રી-આસકતો અને તેના મદદનીશોને ભોગવવાથીજ ખખર પડી શકે તેમ છે. મનુ ભગવાન કહે છે કે નહી દશમનાયુષ્યં પરદારોપ સેવનમ્ ॥ પરસ્ત્રી સેવન સમાન આયુષ્ય હણનારું ખીળું કાઈ નથી માટે સર્વ ઈન્દ્રિયોને વશ કરી સુખમય જીવન ગાળવું જોઈએ.

(૪) પવિત્રતા બે પ્રકારની છે. બહારની શુદ્ધિ અને અન્તરની શુદ્ધિ. બહારની શુદ્ધિ માટે પ્રકાશ તથા હવાવાળા ઘરમાં રહેવું, ચોખ્ખાં લૂગડાં પહેરવાં, શરીર સાફ રાખવું અને ખેંઠક, પથારી વગેરે સાફ રાખવાં તથા જલ અને ખોરાક ચોખ્ખા રાખવા વગેરે છે. અન્તર શુદ્ધિ માટે આર્ય ધર્મજ સર્વથી ઉત્તમ અને પ્રથમ છે. આ શુદ્ધિના અંગો દેવ, ઋષિ, પિતૃ અને આત્મભાવના છે. પોતાના મનના વિચારો મનુષ્યજન્મના શરીર કરતાં ઉત્તમ શરીર પ્રાપ્ત થાય તેવી રીતે શુદ્ધ રાખવા અને આલોક તથા પરલોકમાં ઉત્તમતા સચવાય અને અધોગતિ ન થાય માટે પોતાના સંસર્ગમાં પોતાના સમાન આચારવિચાર વિનાના પુરૂષોને આવવા ન દેવાનો વિધિ છે. જ્યારે પૂજન, અર્ચન, ભોજનાદિ માંઘણિક ક્રિયાઓ કે જેથી ચિત્તની ભાવના શુદ્ધ થઈ ઉત્તમ ગતિમાં સ્થિર થાય છે તે કરાય છે ત્યારે બહારનો કાઈ ભૂતનો રજકણ પણ તેમાં મિશ્રીત ન

થાય એવી રીતે એકાન્ત, અસ્પર્શ અને આદર રાખવા જરૂર છે. આ કારણથીજ ડાખો હાથ કે ડાખું અંગ પણ આવા કાર્યમાં વપરાતું નથી તો પછી બાપદાદે હલકા ધંધા કરનાર, દેવી અથવા દેવ વગેરેની ભાવના રહીત પુરૂષો ઉપરથી ગમે તેવા ચોખ્ખા અને ગમે તેટલા અભ્યાસી હોય પણ નતિથીજ જેની ઉત્કૃષ્ટતા છે અને અભ્યાસથી જેની શુદ્ધિ વધેલી હોય છે તેની ટોચે આવી શકે નહીં. તેને ઈતર અસ્પૃશ્ય વર્ણથી સંસર્ગ, આલાપ કે વ્યવહાર કદી થરી શકેજ નહીં. આવી પવિત્ર ભાવના જાળવવા માટેજ આભડછેટ મનની છે. પ્રાતઃકાળથી હરિસ્મરણ કરતું મન, શાસ્ત્ર-વિધિથી શુદ્ધ થયેલું તન, સંધ્યાવન્દનાદિથી અન્તર બહારની શુદ્ધિવાળા સંસ્કારથી પૂનીત થયેલું અંતઃકરણ, પ્રાણાયામથી ત્રણે શરીરને ઐક્ય દર્શાવનારું દર્શન અને સર્વ પાપનાં પ્રાયશ્ચિતથી એકરસ થયેલું વૃત્તિનું વલણ ઈશ્વરમય ભાવના સહજ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. દેવ, ઋષિ અને પિતૃઓના ઋણમાંથી મુક્ત થઈ બ્રહ્માર્પણ બુદ્ધિથી વિહિત ભોગમાં પ્રવૃત્તિ કરી યોગમાં સ્થિર થવા વિધાન છે. સૂતક પણ મનની વાસના ગત કે આગત પ્રાણીના અહંકારને મમતાવાળી હોવાથી અન્યોઅન્ય અસરમાંથી છોડવા કે બાંધવા ને પાળવામાં આવે છે તથા ગ્રહણ વખતે સૂર્ય કે ચંદ્ર પૃથ્વીના પદાર્થોને પોષણ આપી શકતા નથી તેથી જીવન ઉત્તમ ગતિ પામતું નથી તથા સૃષ્ટિક્રમને મદદ મળતી નથી માટે સર્વ વ્યવહારી કાર્ય છોડી પવિત્ર થઈ મન શુદ્ધ રાખી ઈશ્વર પરાયણ રહેવા વિધિ છે. પરદેશ ગમન માટે મના કરવામાં આવે છે તેનો હેતુ પણ ચિત્તશુદ્ધિ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો વિધ્વંસ અટકાવવાનો છે. તેનાં કારણો તપાસતાં (૧) તપ યજ્ઞાદિ રહીત સદા હિંસાથી દૂષિત અને સનાતન ધર્માનુયાયને માટે સર્વથા પ્રતિકૂળ ભૂમિ (૨)

વાતાવરણો પ્રમાણે વિપરીત આચાર વિચારવાળી વ્યક્તિઓનો અતિ સહવાસ (૩) સન્ધ્યાવન્દનાદિ ષડ્કર્મ વગેરે નિત્ય તથા શ્રાદ્ધ, વૃત્ત વગેરે નૈમિત્તિક કર્મનો નિરંતર ચિરસ્થાયી અભાવ (૪) ક્ષણભંગુર અને નશ્વર શરીરના અચાનક મલિન અવસાનથી અનિવાર્ય અસદ્ગતિથી પરલોકમાં અધોગતિ (૫) દેવ, ઋષિ અને પિતૃઓના રૂણની વૃદ્ધિ વગેરેથી તથા (૬) વ્યાવહારિક વિધાની નિપુણતાથી પણ કેવળ અર્થદૃષ્ટિથી આવાં પ્રયાણને નિન્દ્ય ગણવામાં આવે છે. સમય જોતાં કેટલેક અંશે પરદેશગમન કરજીઆત થતું જાય છે પણ તેથી આચાર તથા વિચારશુદ્ધિ અને તેટલે અંશે જાળવી રહેવું જોઈએ અને પાછા દેશમાં આવ્યા પછી સદાચારની ટોચે રહી પોતાને દુષ્ટ પ્રારબ્ધવશ થવું પડ્યું હોય માટે પ્રાયશ્ચિત લઈ લોકસેવા માટે પરમાર્થી જીવન ગાળવું જાઈએ તથા ખાન, પાન, પોશાક વગેરેમાં સાદાઈ અને સ્વચ્છતાથી અનુકરણીય આર્ય જીવનનો અદ્ભૂત દાખલો ખેસાડી પવિત્ર ભાવનાથી પરમેશ્વર પરાયણ પ્રીતિમય વ્યવહાર કરવો જોઈએ. અતિ પ્રશ્ન કરવા કરતાં શાસ્ત્રવિધિથી કાર્ય સિદ્ધ કરી પછી પોતે કમાયા કે ગુમાવ્યું તે જોવાનું છે.

પવિત્ર ભાવના રાખવા માટેજ શિખાને સૂત્ર ધારણ કરાય છે. શિખા શબ્દ શિષ્ય એટલે જવું એ ધાતુમાંથી બનેલો છે તેથી એનો એવો અર્થ થાય કે (૧) જ્યાંથી સર્વ ગતિ થાય છે એવો ભાગ. શરીરમાં ચૈતન્ય પ્રવેશ બ્રહ્મરન્ધ્રમાંથી થાય છે અને પછી સર્વ ક્રિયા થાય છે તેમ ત્યાંથીજ જીવ જાય તોજ (સદ્ગતિ પામ્યો) નહિતર ફરી સંસારમાં રહેવું પડે છે. માટે બ્રહ્મરન્ધ્ર ઉપર વર્તનાર વસ્તુને શિખા કહે છે. અથવા (૨) જો એટલે ધાર કાઢવી અને જો એટલે સૂર્ય કે આકાશ. એ વ્યુત્પત્તિથી શિખા શબ્દનો અર્થ એ

થાય છે કે આકાશને પ્રકાશનાર સૂર્ય તત્વને સૂક્ષ્મ રીતે જેથી પમાય તેવી વસ્તુ. આ હેતુથીજ શિખાબંધન કરતી વખતે ગાયત્રી મંત્ર ભણવામાં આવે છે અને સૂર્યનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. વળી દીવો જ્યારે બળતો હોય છે ત્યારે તેની જ્વાલાને પણ શિખા કહે છે માટે ઉર્ધ્વ ગતિવાળી વસ્તુને શિખા કહે છે. જેમ દીવામાંથી મેલ મેશરૂપે બહાર આવે છે તેમ બ્રહ્મરન્ધ્રમાં વ્યાપેલ ચૈતન્ય પ્રકાશમાંથી વાસનાવાળા ભોગોના ક્ષયરૂપ વાળ માતાના પેટમાંથીજ બહાર આવેલા હોય છે તેથી તે ભાગના વાળજ શિખારૂપ કહેવાય છે. જેમ જેમ ઓજસરૂપ ચૈતન્યપ્રકાશ શરીરમાં પ્રસરે છે તેમ તેમ વાળ ઉગતા જાય છે. બ્રહ્મચર્ય દશામાં સંસારી બહારના ભોગ હોતા નથી માટે વાળની વૃદ્ધિ ઉપર લક્ષ આપવામાં આવતું નથી. ગૃહસ્થ ભોગી હોવાથી ઓજસ્ ધટતું જાય છે માટે મૃત્યુ વખતે જીવ ઈન્દ્રિયોના દ્વારથી વિખુટો ન પડે અને સગદ્ગતિ પામવા બ્રહ્મરન્ધ્રમાંથીજ નીકળે માટે શિખાદ્વારા તે ભાગને કોમળ રાખી, સૂર્યના મંત્રથી જ્ઞાન ખીલવવા તથા શરીરને રચરૂપ (શરીરં રચમેવતુ) અને દેવાલયરૂપ (દેહોદેવાલયં પ્રોક્તઃ) માની આત્મત્વના અનુસંધાનથી શિખાને ધનરૂપ દર્શાવવા આર્યલોકોની ઉત્તમ અભિલાષા દર્શાવવા શિખા રાખવામાં આવે છે અને સર્વ ધર્મ્ય કાર્યમાં આત્મદૃષ્ટિ દઢ કરવા પ્રથમ શિખા બંધનથી કાર્ય શરૂ કરવા જરૂર ધારવામાં આવે છે. સંન્યાસીઓને વાસના હોવી ન જોઈએ છતાં આતુર સન્માસ હોય તેથી છેવટની વાસના દૂર કરવા તેને બ્રહ્મરન્ધ્ર આસપાસ શંખ મારી સાવચેતિ અપાય છે તેથી તેઓને શિખાની જરૂર નથી. સ્ત્રીઓ જીવોની ખાણ છે. તેથી ઓજસતત્ત્વ વિશેષ પ્રસારવા ચોટલો સૌભાગ્યરૂપ મનાય છે જ્યારે વિધવાઓને પતિથી જુદા

જીવનનું વિધાન નથી માટે તેમને વાળ ન રાખવા વિધિ છે. દ્વિજ વર્ણુ અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસની રક્ષા માટે શિખા સુત્ર રાખવાંજ નોંધએ. શિખાદ્વારા સૂર્યનું આબ્હાન છે માટેજ પરણતી વખતે કન્યા છૂટા કેશ રાખી સૂર્યનો પાઠ સાંભળે છે અને પુરૂષો ગાયત્રીદ્વારા પ્રાર્થના કરે છે. વિધિપૂર્વક શિખા રાખનારને દેવભાવ હોવાથી ઉર્ધ્વગતિ, કેવળ વાળ (આગળ ચોટલી) રાખનારને પામર ભાવનાથી અધોગતિ અને શિખા અને વાળ અન્નેને રાખનારને ત્રિશંકુની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તિલક વિનાના શૂન્ય કપાળવાળાને ઇશ્વરશુદ્ધિના અભાવે બીજા જન્મમાં જેમ કાળમીઠ પથ્થર થવું પડે તેમ શૂન્ય મસ્તકવાળાને આવળના વૃક્ષરૂપ થવું પડે એ સ્વાભાવિક છે. જે સધવા સ્ત્રી માથાના વાળ કતરાવી લટ વગેરે રાખે છે તે પ્રજ્ઞની અવનતિ, પોતાની લંપટવૃત્તિથી અધોગતિ અને પતિની નિર્બળતા અગર આસક્તિ દર્શાવે છે અને જે વિધવા સ્ત્રી કેશ રાખે છે તે દેહાભિમાનથી પતિનો તિરસ્કાર, મલિન મનોવિકાર અને અનિષ્ટ વ્યભિચારથી આગહત્યાદિની દુષ્ટશુદ્ધિ દર્શાવી પતિ, પિતૃ અને સગાસંબંધીઓને સંતાપે છે અને પોતે યમદ્વારા મહા ત્રાસ પામી દુઃખી થાય છે. યજ્ઞોપવીત કે સૂત્ર પુનર્જન્મમાંથી છોડાવનાર તત્ત્વનો ભોધ આપે છે. સૂત્રે ત્રાયતે હૃતિ સૂત્રમ્ ॥ પ્રાણીને પશુ ભાવના ઓછી થાય, અજ્ઞાન દૂર થાય, સૂક્ષ્મ શુદ્ધિ થાય અને જ્ઞાન મળે માટે ગર્ભવાસથી મરણુપર્યંત, જાતકરણુ, નામાધિકરણુ, અન્ન, પ્રાણન, ચૈલાદિ ૧૬ સંસ્કાર જીવે જીવે વખતે કરવામાં આવે છે તેમાં મુખ્ય યજ્ઞોપવીત, વિવાહ અને શ્રાદ્ધ છે. માતાના પેટમાં મૂર્છા અવસ્થા હોય છે તેમાંથી છૂટી બાલકની અજ્ઞાન અવસ્થામાં અવાય છે. તેમાં જતતની વાસના દૃઢ ન થાય અને ગર્ભમાં નારાયણુ લબવા ચાર વખત પ્રતિજ્ઞા કરેલી હોય છે તે પાળવા જ્ઞાન મેળવના

અભિરૂચી થાય તે માટે શ્રીગાયત્રી દેવીની ઉપાસનાદ્વારા ચિત્ત-
શુદ્ધિ કરતાં શીખાય અને ઇશ્વરતત્ત્વનું દર્શન થાય માટે જનો-
પથી બીજો જન્મ મળ્યો એમ કહેવાય છે. તેથી દ્વિજસ્થિતિ
પ્રાપ્ત થાય છે. જનોર્ધને ત્રણ સેર હોય છે અને એક ગાંઠમાં તે
બંધાયેલી હોય છે અને ૯૬ આંટાથી સૂત્ર વણાયેલ હોય છે. તે
ઉપરથી એવો બોધ મળે છે કે સૂત્રરૂપ વસ્તુ એક છે. સત્ત્વ, રજ
અને તમ એ ત્રણ ગુણે જુદી પડી બ્રહ્મગ્રન્થીમાં ઐક્ય ધરાવી
ચાર પ્રકારના અધ્યાસના ૨૪, ૨૪ તત્ત્વથી ૯૬ તત્ત્વે વિસ્તરી
મૂળ સ્વરૂપથી ઉલટા ભાવે એટલે સચ્ચિદાનન્દ ભાવ ઢાંકી નામ-
રૂપે પ્રગટ થાય છે તેથી જનોર્ધ ડાબે ખભેથી જમણી તરફ વહે છે
અને જેમ એક સૂત્રમાં મણીઓ જુદા જુદા હોય છે તેમ એક
ચૈતન્યજ ઉપાધિદ્વારા જુદું જુદું વર્તવું દીસે છે એવી વૃત્તિ હૃદ-
યમાં સ્થિર રહે અને વ્યવહારમાં વર્તાય તેથી હૃદય ઉપર રહે છે.
સર્વ દેવકર્મમાં મૂળ સ્થિતિએ, મધ્ય લોક વર્તી ઋષિ કાર્યમાં
કંઠમાં, અને અધોગતિરૂપ પિતૃકાર્યમાં અપસચ્ચરૂપે રહેનાર પ્રકૃતિ
પુરૂષના કલ્પિત ભેદને અનાસક્તિથી ભોગ આપનાર, મલિન મળ
મૂત્રના ત્યાગમાં ઉત્તમ તત્ત્વ આકાશમાં નિર્મળ રૂપે કાન ઉપર
વર્તનાર આ સૂત્રરૂપ જનોર્ધ ટુંકામાં અબ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ્માં
સહાય કરનાર શ્રેષ્ઠ વસ્તુનો બોધ આપે છે માટે સર્વ દ્વિજોને
જરૂરની છે. સ્ત્રીનાં સંચિત પુરૂષના કર્મ સાથેજ મિશ્રીત થવાથી
સ્ત્રી પુરૂષ બન્ને એકજ શરીર હોવાથી આ વિધિની જરૂર સ્ત્રીઓને
નથી અને બન્નેની ક્રિયાનો જોખમ ધારી પુરૂષ એવડી જનોર્ધ
પહેરે છે. પુરૂષની છાયા સ્ત્રી છે તેથી તેનાં સ્વરૂપને જાણવાની
જરૂર છે. સ્ત્રીની પ્રથમ અવસ્થા 'એટલે કન્યા વિષે વિચાર કરતાં-
કન્યા શુદ્ધનો અર્થ કેન=જલેન ન્યાસઃ ત્યાગઃ અસ્યાઃ ભવતિ સા

કન્યા એટલે જેના ધરનું જળ પણ ન લેવાય એવી તજવા યોગ્ય ૧૦ વર્ષની વયવાળી નારી જાતની વ્યક્તિ કન્યા કહેવાય છે. તે માતાના શ્વિરની વૃદ્ધિથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્તમ શિષ્ટાચારવાનુ પુરૂષો કન્યાના સાસરાના ધરના જળનો પણ સ્વીકાર કરતા નથી આનું કારણ એ છે કે પૂર્વ જન્મમાં જેને રીખાવી રીખાવી, ચૂસી ચૂસી, અગર દુઃખી કરી કરી તેનાં તન, મન અને ધનને પડાવી લીધું હોય તે વ્યક્તિ આ ભવમાં જન્માતા એટલે જન્માઇ થાય છે અને જે જન્માન તરીકે વચલા સાધનરૂપ હોય છે, જેણે પોતાની અનુ-કૂળતા માટે આડા અવળા કૃત્ય કરી જન્માઈરૂપ થનાર પ્રાણીને પીડા આપવામાં નિમિત્તરૂપ કર્યાં હોય છે તે કન્યા થઈ અવતરે છે. જેમ કોર્ટનો મોસલ ઘેર બેસી લેણીઆતનાં નાણાં ચૂકવાવી આપે છે તેમજ કન્યા અવતરે કે શરીરમાં ચિન્તારૂપી વેરી પેસે છે અને જ્યાં સુધી શુભે છે ત્યાં સુધી માવતરને વિશેષ ચિન્તા રહેજ છે. અને કન્યાના અવળા કર્મ હોય તો પણ પી જઈ ધીરજથી સહન કરવાં પડે છે. કહેવત છે કે “દુહિતા ભલીન એક.” જે કર્મ સવળાં કરી જન્માનરૂપ થયેલા હોય તો કન્યા સદ્વર્ત્તાથી માવતરને શોભાવે છે નહિતર “રહે તો આપથી, જાય તો સગા આપથી” તેમ બ્રહ્માચરણથી “માવતરનું મ્હો કાળું” અને સાસરાંની પૂઠં કાળી” એ કહાણી પ્રમાણે પણ માવતરની ચિન્તામાં વૃદ્ધિ રહે છે. માટે હસતાં કે રોતાં કન્યા જન્માઈનું રણ છોડાવનાર છે. જેમ કોર્ટનો ધરનો કચ્છો અપાવનાર (બેલીફ) હાજરીથીજ પોતાની આખર સંભાળી રાજસત્તાના મોટા ત્રાસમાંથી બચવા લેણુ-દારનું મન રાશ કરવા ફરજ પાડે છે તેમજ કન્યાના અવતારથીજ લોકમાં પોતાની ઈજત રાખી ધર્મસત્તાના ભયંકર, અનિવાર્ય, સખ્ત દંડમાંથી બચવા જન્માઈનું લેણું વ્યાજ સહિત ભરી આપવા પ્રેરે છે.

જેમ ધરનો કબજો અપાવનાર (ખેલીફ) કાગળ દેખાડી સત્તાનો અમલ કરે છે તેમ કન્યા શાસ્ત્રદ્વારા પોતાના કર્તવ્યપરાયણ થવા સૂચવે છે. પોતે અખોલ આશીયાળી રીતે દેખાઈ દયાને વધારે છે કારણુ માવતરનાં કરેલાં અવળાં કર્મમાં ભાગ લેવાથી સંસારમાં કન્યારૂપે (દીકરીનું લોહી હલકું) પરાધીન સ્થિતિમાં અવતરવું પડે છે. માટે જો માવતર સારું કેકાણું મેળવી કન્યાને ખુશી કરે અને જમાઈ પ્રસન્ન થાય તોજ માવતર રણસુકત થાય છે અને કન્યા સુખી થાય છે. આ કારણથીજ માવતરની પહેલીજ ફરજ એ છે કે પૂર્વ જન્મમાં પોતાના સ્વાર્થ માટે જે નિમિત્તરૂપ થઈ અખળા દશાને પ્રાપ્ત થઈ પુરૂષના ભોગરૂપ બની, પ્રસૂતિ અને વૈધવ્યાદિ મહાસંકટની અવસ્થા અનુભવનાર થાય છે તેને સારો સંબંધ કરાવી તેનું કલ્યાણ કરવુંજ જોઈએ. તેથી કહે છે કે “દીકરીને ગાય દોરીયે ત્યાં જાય.” જેમ ગાય સુપાત્રને આપવાથી પરમસત્કાર પામી સદા પ્રસન્ન રહી દાતાને આશીર્વાદ આપે છે તેમજ દીકરી સારી સ્થિતિ પામી રાજ થઈ આશીર્વાદ આપે છે અને તેથીજ સર્વ દેવ, ઋષિઓ અને મનુષ્યો પ્રસન્ન થઈ ધન્યવાદ આપે છે. કન્યા પરાયું ધન છે અને જે જમાત્રને મળવાથી રણસુકત કરે છે તો પછી પારકી મૂડી ધણીને સોંપવા માટે સામાં નાણાં કઢાવી કન્યાને વેચવાથી કેવો અનર્થ થાય ? તે સહેજ સમજાશે. જેમ ધરનો કબજો અપાવનાર (ખેલીફ) પોતાનો નોકર નથી તેમ કન્યા પોતાની મિલકત મૂળથી નથી. જેણે પૂર્વજન્મમાં પોતાની ગાંઠનાં નાણા ખર્ચી, ઉંધ વેચાતી લઈ રાત દહાડો ચિન્તા, દુઃખ વગેરે વેડી આ અવતારમાં માવતરરૂપ થનારાંનો સ્વાર્થ સાધી આપ્યો હોય છે તેનો બદલો તેઓ કન્યારૂપે પોતે મ્હોટાં થાય ત્યાં સુધીના ભરણ પોષણથી લે છે. બ્યાજ, ખોટ, બ્યર્થ શ્રમ વગેરેનો બદલો તેની

પ્રભ દૌહિત્ર રૂપે લે છે અને તે વ્યાજ પહેલું ચૂકવવાથીજ રૂણ મુક્ત થવાય છે માટે સો બ્રાહ્મણ સમાન એક દૌહિત્ર કહેવાય છે. માટે કન્યાવિક્રય કરનાર પ્રાણી નીચે પ્રમાણે દુષિત થાય છે.

૧ પોતે પૂર્વજન્મમાં કરેલ દેવામાંથી મુક્ત થતો નથી તેથી ઘેર નર્કનો અધિકારી બને છે.

૨ જમાઈ જે પૂર્વજન્મનો લેણીઆત છે તેની પાસેથી સામા નાણાં લેવાથી મૂળ દેવામાં વધારો કરે છે અને ભાવિ જન્મની મ્હોટી જોખમદારી વ્હોરે છે.

૩ કન્યા પોતાની મૂડી નહીં છતાં પચાવી પાડી તે ઉપર નાણાં લેવાથી ચોરી કર્યાનું પાતક માથે વ્હોરે છે અને પોતાની પ્રજાને વેચવાનું પાપ કરે છે.

૪ કન્યારૂપ જમાન પડેલા પ્રાણીની સદ્ગતિ કરવાને બદલે દુર્ગતિ કરી વિશ્વાસઘાતનું પાપ કરે છે.

૫ કન્યાનું શરીર વેચનાર અને વેચાતું લેનાર બન્નેને કન્યામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રજા ઉપર સ્વાભાવિક હક્ક રહેતો નથી માટે તેમણે મૂકેલા પિંડોથી કન્યાના આપને કે વરને પિતૃ લોકમાં તૃપ્તિ થતી નથી અને તેથી મ્હોટું દુઃખ ખમવું પડે છે.

૬ વેચાતી લીધેલી કન્યા પતિને સહાય આપવા કે સેવા કરવા બંધાયેલી નથી. માત્ર સ્થૂળ શરીરથી વિષયના સુખ માટેજ મેળવેલી હોવાથી આલોક પરલોકમાં ધર્મપત્ની ગણાતી ન હોવાથી તેનું ઐક્ય થતું નથી તેથી બન્ને એકબીજાના શત્રુરૂપ થઈ પરસ્પર પીડા કરનારાં થાય છે.

૭ યમરાજના વાહકરૂપે (ભેલીકરૂપે) અવતરેલી કન્યાદ્વારા ચેતવણી લેવાને બદલે સ્વાર્થ શોધવા પોતાની પત્નીના લોહીરૂપ કન્યાને વેચી નાણાં મેળવી ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા કરનાર પુરૂષ શાસ્ત્રદ્રોહ, યમદ્રોહ, પત્નિદ્રોહ, કન્યાદ્રોહ, જામાતાદ્રોહ અને જનદ્રોહનાં પાતકનો અધિકારી થાય છે. કન્યા પોતાનાં હિતમાં પ્રેરનાર ધર્મના અંશરૂપ હોવાથી તેનું સન્માન રાખી સારી રીતે અલંકૃત કરી, સારા વર, ઘર અને કુટુંબ વગેરેથી રાજી કરવાથી સંપત્તિ, શુદ્ધિ અને સુખ વધે છે. આ કારણથી કન્યા લક્ષ્મીરૂપ મનાય છે અને સારાં શુકનને દર્શાવનારી કુમારીકા દેવીરૂપ મનાય છે. તેનું પોષણતોષણ અને સમર્પણ પવિત્ર ધર્મરૂપ મનાવાંજ જોઈએ કે જેથી સદ્ધર્મ પ્રસરે અને સુપ્રજાથી સર્વત્ર સુખશાન્તિ આપે.

ઉપરનાં કારણથી સમજશે કે દાન આપવાયોગ્ય કન્યાજ છે અને જેને અપાય તેનીજ તે રહે છે. એકને અપાયેલી કન્યા સ્ત્રીરૂપ થાય છે. તે પોતાના પૂર્વજન્મનાં કર્મ ત્રમાણે પતિથી ભોગ પામે છે. પણ જો પતિ થનારને બહુ પીડા કરી હોય અને માવતર થનારને તેથી બહુ રાજી કર્યા હોય તો આઘાત પ્રત્યાઘાતને ન્યાયે અક્ષત યોનિની દશામાંજ બાળવિધવા થાય છે, દુઃખરૂપ જીવન ગાળે છે અને માવતરને જેવાં રાજી કર્યા હોય છે તેવાંજ રડાવી રડાવી જીવન ઝેરરૂપ બતાવી બાળે છે. તેને પોતપોતાનાં કર્મનો ભોગ ભોગવીને તેમાંથી છૂટી સારી ગતિ મળી શકે છે. છતાં અકુર્વન્નુવિહિતં કર્મ નિન્દિતં ચ સમાચરન્ । પ્રસજ્જંચેન્દ્રિયાર્થેષુ નરઃપતનમૃચ્છતિ ॥ વિહિત કર્મ છોડી, નિન્દિત કર્મ કરી, ઇન્દ્રિયોના વિષય સુખમાં આસક્ત થઈ પુનર્વિવાહની પોક મૂકે તો નક્કી બાવિ જન્મમાં બહુ ખૂરી દશા થાય છે. આ કાંઈ વિશેષે વાહરૂપ વિવાહ નથી પણ

વિનષ્ટવાહ રૂપ કર્મ છે. આઘાત પ્રત્યાઘાતના વેગમાં વચ્ચે આવવાની વૈપયિક સુખાભાસની સંધી છે તેથી પરિણામ આ લોક તથા પરલોકમાં વિષમયજ આવે છે માટે શુદ્ધ સનાતન ધર્મના રક્ષણાર્થે સૃષ્ટિ ક્રમના સદ્ધર્મરૂપ સન્માર્ગને પંથે વિચરનાર પ્રવાસીઓનાં સદાયરણુરૂપ ભાતાંના ભક્ષણ કરનાર કુતર્કોથી સદા ચેતી ચાલવામાંજ શ્રેયસ્ મનાવું જોઈએ કે જેથી સ્ત્રીયો કે જે સુપ્રજ્ઞથી દેશની ઉન્નતિનું મુખ્ય કારણ છે તેની સુરક્ષા થાય. કન્યાવિવાહના સમય વિષે વિચારતાં પાંચ ભૂત, સૂર્ય અને ચંદ્ર એમ સાત તત્ત્વની ભાવના પછી આઠમા પુરૂષ તત્ત્વની ભાવના થવા માટે તથા પંચ મહાભૂત, મન અને બુદ્ધિની ભાવના થયા પછી અહંકાર ભાવના પુરૂષાત્મક કરવા પુરૂષ શરીરને યજ્ઞોપવીત અને સ્ત્રી શરીરને પતિમય પુરૂષ ભાવના માટે વિવાહ વિધાન આઠમે વર્ષે કરવા શાસ્ત્ર કહે છે. તેનું કારણ રજોદર્શન પહેલાં સ્ત્રીનાં સૂક્ષ્મ શરીરની ઉર્ધ્વગતિ પતિદ્વારા સંપાદન કરવાનું છે. શરીર જેમ બીજા વર્ષથી અગ્નિ સંસ્કાર યોગ્ય થાય છે તેમ રજોદર્શન પહેલાં વિવાહીત થનાર સ્ત્રી ભાવિ જન્મમાં પતિમય પુરૂષાત્મક અનન્ય ભાવનાથી ઉત્તમ દશા પામે છે. વળી ઋતુ પ્રાપ્ત થતાં બીજા ન રોપાય તો તે વખતે ઉત્પન્ન થનાર પ્રજાદ્વારા જે લાલ પિતૃઓને મળવો જોઈએ તેમાં વિલંબ થાય છે. સ્ત્રીની ભોગવાસના વિચ્છિન્ન થવાથી માતૃપિતા આપિત થાય છે અને અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓ કોપે છે. ઋતુ પ્રાપ્તિના સમયમાં કન્યા વિવાહીત થવી જોઈએ અને રજોદર્શન થયા પછી પાકેલ ફળની પેડે વિના વિલંબે યોગ્ય પુરૂષ ભોગ્યા થવીજ જોઈએ. રજોદર્શન એ સ્ત્રીત્વની આરંભ દશા દર્શાવે છે માટે તે પછીનો વિવાહ કેવળ વિષયવાસનાની ભાવનાવાળો હોવાથી અનિષ્ટ છે અને

પતિભક્તિ પૂર્વક નિર્વિકારાત્મક સહવાસ, પ્રીતિ અને પ્રફુલિત વૃત્તિનો સમય કન્યારૂપ હોવાથી કન્યાની ભાવના અસંગ પુરષાત્મક હોવાથી ઉત્તમ ભાવનાવાળી કન્યાદાનરૂપ ગણાય છે માટે ઋતુ પ્રાપ્તિ પછી કન્યાદાનરૂપ વિવાહ ગણાતો નથી. કલિયુગમાં આયુષ્યનું પ્રમાણ અતિ અનિશ્ચિત હોવાથી સામાન્ય રીતે ૧૨ થી ૧૫ વર્ષની વચ્ચે કન્યા રજસ્વલા થાય છે માટે તેટલા વખતની સંધિમાં વિવાહ કરવો ઉચિત ગણાવો જોઈએ.

સ્ત્રી જ્યારે લગ્નની ગાંઠથી જોડાય છે ત્યારે બ્રાહ્મણ, અગ્નિ, સૂર્ય, માતૃપિતા અને સગા સંબંધીઓની સાક્ષીથી જગતના આ લોકના ભોગ ભોગવવા પોતાનાં સ્થૂળ શરીરને પતિના સ્થૂળ શરીરને આધીન કરે છે અને પરલોકના ભોગને માટે સૂક્ષ્મ શરીરને પતિના સૂક્ષ્મ શરીરમાં જોડે છે. માટે પ્રથમ જે મરે તે પિતૃલોકમાં એકબીજાની વાસનાથી જોડાયેલાં હોવાથી એકબીજાની રાહ જીવે છે. તે દશામાંથી મુક્ત થવા માટેજ સ્ત્રીઓને સતી થવાનો રિવાજ હતો અને પુરુષે તેની સપિણ્ડ ક્રિયા કરી તેને પિતૃલોકમાંથી છોડાવી સદ્ગતિ આપવાનો વિધિ હાલ પ્રચલિત છે. સ્ત્રીનું શરીર ફોટોગ્રાફની અંધારી આરસી (ડાર્ક પ્લેટ) જેવાં છે. તેમાં એક વખત પતિની જે છાપ પડી તે કાયમ આલોક ને પરલોકમાં રહે છે અને તેમાં સંકીર્ણતા ઘટતી ન હોવાથી વિધવા વિવાહનું કે પુનર્વિવાહનું વિધાન અતિ સૂક્ષ્મ, પરમ સાત્ત્વિક અને નિર્મળ ભાવોમાં કદી સંભવતુંજ નથી. અનિત્ય, અનિશ્ચયાત્મક દૃષ્ટ સુખાભાસ ઉપર દષ્ટિ ન કરતાં નિત્ય, ધ્રુવ અને નિરતિશય સુખનું દર્શન આર્ય-લોકોને હોવાથી વર્તમાન કરતાં ભવિષ્યના ક્રિયામાણુ કર્મો અને તેનાં પરિણામનો વિચાર કરવા તેઓને શાઓ પ્રથમ વિધિ

દર્શાવે છે અને પુરૂષ સાથે જોડાવાથી સ્ત્રીનું ગોત્ર, કુળ, વગેરેને પુરૂષના ગોત્રાદિમાં એક કરવામાં આવે છે. પુરૂષો એક સ્ત્રી ગત થવાથી તેને બંધનમાંથી મુક્ત કરી સદ્ગતિ અર્પી બીજી કરી શકે છે પણ સ્ત્રી જ્યાંસુધી પિતૃલોકમાંથી પતિને ભેટી વાસના તૃપ્ત કરી મુક્ત ન કરે ત્યાં સુધી દેવો, ઋષિઓ અને મનુષ્યોની પવિત્ર ભાવનાને નિભાવવા, વર્ણસંકર પ્રજાના ત્રાસથી યમલોક, પિતૃલોક અને મનુષ્યલોકના ઉત્પાતને અટકાવવા, વ્યભિચાર કે બીજો પતિ ન કરી શકે. પુરૂષોએ સમજવું જોઈએ કે પોતાના ક્ષણિકનિન્દિત સુખ માટે પારકા સ્ત્રીને પ્રસૂતિનાં મહા દુઃખમાં ઉતારવા, પોતાને તેને પેટ અવતરી બીજાની પ્રજા મનાવવા, પોતાના કુળને ઉપભોગ બીજાને આપવા, તે કુળને બીજા બીજા માથે નાખવા, જનસમાજની વિશુદ્ધ વહેતી નીતિને ભંગ કરવા, પારકા ભોગને પચાવી પાડવા સ્ત્રીના જીવનને પ્રસૂત્યાદીથી મૃત્યુ, રોગ વગેરેના જોખમમાં નાખવાના પ્રત્યક્ષ પાપોમાંથી અને શાસ્ત્ર નિર્દિષ્ટ મહા ભયંકર પાતકોમાંથી ઉગરવા વિહિત વિવાહિત સ્ત્રીઓથી તૃપ્ત માની પોતે પોતાની હિંસા કરતાં સંભાળી વર્તવું જોઈએ અને સ્ત્રીઓને સન્માર્ગે પ્રવર્તાવવી જોઈએ. આથી કાળના મુખરૂપી યજ્ઞની વેદીમાં પોતાના શરીરરૂપી યજ્ઞોપવીતથી વિશુદ્ધ થયેલાં પવિત્ર બળીદાનને અર્પી ઇશ્વરની સર્જન ક્રિયાને સહાય આપી સુખી થવાય છે. એવા સુખકર ચાર પ્રકારના વિચારોને (પ્રશ્ન ૨૮ના ઉત્તર) સુપદ્મવીત બનાવવા (ઉંદરને માટે ખુણામાં રાખવામાં આવતી લાકડીરૂપ) સાત્વિકતા પ્રાપ્ત કરી જીવનને, માતૃપિતાને અને ભારતભૂમિને શોભાવવા જોઈએ. જેમ દેવકાર્ય અને પિતૃકાર્યની સંધિના મધ્યાન્હ સમયે સૂર્યદેવની ઉત્કૃષ્ટાદશા હોય

છે તે વખતની પ્રસન્નતા મેળવવા મધ્યાન્હ સંધ્યા કરવામાં આવે છે અને તેથી જેમ દેવ, ઋષિ, પિતૃ અને મનુષ્યો સુખમય જીવનને સર્વદ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેવી રીતે યૌવનરૂપ મધ્યમ-દશાના ઉત્કૃષ્ટ ચૈતન્યજળથી ઉત્તમ ભાવના પ્રાપ્ત કરી પોતાના અને પારકા જીવનને ઉત્તમ બનાવવામાં મહત્તા માનવી જોઇએ. કુટુંબમાં સંપ અને સુખ વધારી શકે માટેજ સ્ત્રીને કેળવવી. પતિને ઇશ્વરજ્ઞ માને એવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય, ગૃહકાર્યમાં નિપુણ થાય, પ્રગ્નનું રક્ષણ પોષણ કરી શકે, આલોક પરલોકમાં પોતાનાં પનિવૃત્તાપણાને દીપાવી શકે અને પુરૂષ અને પ્રકૃતિરૂપે જુદાં પડી ભ્રમ ન ઉપગમવતાં એકરસ થઈ પરમમાન્ય થાય એવી કેળવણી સ્ત્રીઓને પોતાના ઘરમાં આપી સદાચારી બનાવવા વિધિ છે.

આ પ્રમાણે સ્ત્રીને શારિરિક, માનસિક અને વાચિક સૌન્દર્યવતી ગૃહણી બનાવી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના સંધનરૂપ માનવાની છે. સરખા હક્કથી પુરૂષના સમાનભાવમાં કદી આવી શકે નહિ માટે પ્રયાસ નિષ્ફળ છે. સ્વાભાવિક શરીરનો ભેદ, તેના ધર્મો અને ફળનું ઐક્ય કોઇ કાળે થાય તેમ નથી. સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર સર્વ પ્રાણીઓ, પુરૂષ અગર સ્ત્રી હોય તેનાં સમાન છે તેની રક્ષા પુરૂષો ધાર્મિક વૃત્તિથી ઇશ્વર આરાધનથી અને જ્ઞાનથી પોતે સજાગ બની કરી શકે છે અને સ્ત્રીને પોતાનું અર્ધાંગ ગણાવી શકે છે. બહિર્વૃત્તિથી નહીં પણ માનસિક અન્તરવૃત્તિથી સ્ત્રી સમાનતા યોગ્ય થાય છે. દેશોન્નતિમાં ભરતખંડની સ્ત્રીઓની ઉપ-યોગિતા કેટલે અંશે થઇ શકે તે નીચેના સંવાદથી જણાશે.

પાત્રો—ઉમા, રમા અને પ્રમા—સ્થળ—કામ્યદેશ.

—+—

ઉમા—પ્રમા જ્ઞેન, આ ભારતભૂમિને કામ્યદેશ કેમ કહે છે ?

પ્રમા—રમા જ્ઞેન, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તમે આપશો ?

રમા—ઉમા જ્ઞેન, પોતે પોતાને જોઈ શકીએ તેમ હોય તો જવાબ અપાય. આંખ પોતે પોતાને દેખે ખરી ?

ઉમા—(હસતાં) કહો ત્યારે રમા જ્ઞેનના વિલાસથી !

પ્રમા—હા એમજ છે. કારણ કે ભારતભૂમિ એવું પદ છે કે જેને વાયુ, અગ્નિ, વારિ અને પૃથ્વી વિવિધ પ્રકારે નિરંતર સેવે છે. આખા જગતના સારસ્વ આ પ્રદેશમાં સર્વ રિક્તિ સિદ્ધિઓ સર્વને અનાયાસે મુલ્લ મળી જાય છે. મનુષ્યો કાંઈ ઉલ્લભ ન કરે તો પણ તેમને રહેવા માટે વૃક્ષો, ડુંગરો, ગુફાઓ વગેરે મળે; ખાવા માટે ફળ, ફૂલ, મેવો, દાણા વગેરે મળે; પીવા માટે જળ, દુધ, મધ, ક્ષારો વગેરે મળે; ખેસવા માટે રૂ, ઊન, શણ, ધાસ વગેરે મળે. વાહન માટે ઘોડા હાથી વગેરે મળે; વાપરવા માટે હિરા, મોતી, સોનું, રૂપ, ત્રાંચુ, લોટું, કાંસુ વગેરે મળે; જોવા માટે રંગ ખેરંગી પથ્થરો, મોર આદિ પક્ષીઓ મળે; સાંભળવા માટે કેવલ, પોપટ, મેના વગેરેના મીઠા સ્વરો મળે; સુંઘવા માટે પુષ્પ, ચંદન, કેસર, કર્તુરી, કપૂર વગેરે મળે; સ્પર્શ માટે રેશમ, સ્ત્રી વગેરે મળે; અને ખેલવાને આળક શિકારી પશુઓ વગેરે મળે છે માટે સર્વના સમૂહ રૂપ ભારતદેશ સર્વને અભિવૃદ્ધિપ્રણીય છે તેથી કામ્યદેશ કહેવાય છે. સર્વ ઈન્દ્રિયો ભોગથી તૃપ્ત થાય એવા સાધનથી ભરપૂર હોવાથી રમા કે જેનું ભોગસ્વરૂપ છે, જેને આખું જગત વશ છે અને જેના મોહમાં રાત દિવસ સર્વ ચિન્તા કર્યા

કરે છે તેના સુલભપણથી ભારતભૂમિ સર્વને અભિષ્ટ વિહારનો પ્રદેશ થઈ છે એટલું જ નહીં પણ રમાને પ્રાણીઓ મહાલક્ષ્મી-રૂપે માને છે કે જેમાંથી સર્વ ગુણો પણ મળી શકે છે. માટે ગુણના ભંડારરૂપ પણ આ ભારતભૂમિ કામ્યદેશ છે. સર્વે ગુણાઃ કાન્ત્વનમાશ્રયન્તે । એ નિયમે સુખસંપત્તિનાં પરમ સાધન સુલભ કરાવી આપે એવી શક્તિ દ્રવ્યદેવતા છે તે ભારતભૂમિનું સ્વાભાવિક સ્થૂળ અંગ હોવાથી સર્વ લોકો તેને કમે છે, ચાહે છે અને તેમાં વ્યવહરવા ઈચ્છે છે.

રમા—વાહ! વાહ!! પ્રમા બહેન, ‘હિરા મુખસે નહિ કહે, લાખ અમારા મોઝ’ તેમ એકની પાઘડી ખીજે પહેરાવી ઉકડમૂકડ ઠીક ઉતારો છો. તમારા સ્વરૂપથી ભારતભૂમિનો મહિમા છે એટલે તમે પોતે કહો એ મહારો મત હોવાથી હું બોલેલી. બુચો ઉમા બહેન, આ પ્રમા બહેનને સર્વ પ્રાણીઓ સરસ્વતીને નામે ઓળખે છે. સાંખ્ય અને યોગથી યજ્ઞને, શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને સંગીતથી કર્ણને, સાહિત્યની સુરસ સુવાસથી ધ્રાણુને અને કર્ણવ્યયિત્ર્ય અને બુદ્ધિ ખીલાવટથી સ્પર્શેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરનારાં, તત્વબોધનાં સાધન સુલભ કરનારાં, જગતના વ્યવહારને નિયમિત ચલાવનારાં, સર્વ દુઃખમાંથી શાન્તિ આપનારાં, આપણને શોભાવનારાં, ત્રિવિધ તાપ નિવારનારાં, સામ્ય, શીતળ, સુગન્ધી, મનોહર અને રમણીય તત્વને દર્શાવનારાં અને જન્મમરણના મહા ત્રાસમાંથી મુક્ત કરનારાં, સૂક્ષ્મ શરીરરૂપ હોવાથી આ ભારતભૂમી માટે દેવતાઓ પણ ઇચ્છા કરે છે. તપ, બ્રહ્મચર્ય, યોગ અને મંત્રતંત્રથી ભારતભૂમિના લોકો હજારો વર્ષ શુભી શકે છે, અદ્ધર ઉડી શકે છે, ગમે તે સ્થળે ગમેતેવે વેશે ગમે તે વખતે જઈ શકે છે, એક ઠેકાણે બેઠાં ગમે તેના મનની તથા સ્થાનની વાત જાણી શકે છે, સ્થળનું જળ

અને જળનું સ્થળ કરી મૂકે છે અને દેવોથી વ્યવહાર કરે છે તથા આલોક પરલોકનો વિચાર કરી તેનો ભોગ લઈ શકે છે માટે વિદ્યાદેવીના યોગની બ્રાન્તિથી !

પ્રમા—લોકો અનાયાસે માટીના વાસણમાં સ્વાદિષ્ટ અને સ્નિગ્ધ ભોજન કરી શકે છે, કેરી દુધપાકનાં અમૃતપાન કરે છે, વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરે છે, તેલ અત્તરથી લલકે છે, કોટીકોટી સુવર્ણમુદ્રાના દાન કરે છે અને આજ પડીઆરૂપ સુવર્ણના પાત્રમાં ભોજન કરી તેને નિર્માલ્ય દરાવી નાખી દેનારા મહા સમૃદ્ધિવાન છે એવી લક્ષ્મીની બ્રાન્તિથી લોકો ભારતભૂમિને આહ્વાન કરે છે માટે કામ્યદેશ કહે છે.

ઉમા—આવી સ્થિતિ ભારતભૂમીની હોય તો આપણા લોકોને ખીજ દેશમાં વધારે સુખ અને સંપત્તિનો મોહ કેમ હોય છે ?

રમા—પ્રમા જ્ઞેન, એ આપનો પ્રતાપ છે.

ઉમા—એમ કેમ ? ઉચ્છ્રલકુટીકા ન્યાય આપવા ધારો છો ?

રમા—ઉમા જ્ઞેન ક્ષમા કરજો. ભારતભૂમિના લોકોને ખીજ દેશ પ્રમાણે લણવામાં, ગણવામાં, પોશાકમાં, ખાવાપીવામાં અને રહેણી કરણીમાં અભિરૂચિ, ઉન્નતિ અને આજાદી દેખાય છે અને તે માટે આંધળા બની સારગ્રાહી ન થતાં યાહોમ ઝૂકાવી અનુકરણ કરે છે તે આજનોજ મહિમા છે.

પ્રમા—ભારતભૂમિની વિદ્યાના સાધન વિદેશી હરી ગયા. તેને સિદ્ધ કરી, હવામાં, પાણીમાં અને ભૂમિ ઉપર યંત્રદ્વારા સર્વ પ્રયોગ કરે છે અને ભારતભૂમિના લોકોને ઓકેલ અને ઓઠું ખાવા વ્યાજને લોભે મૂડી ગુમાવવા ઉત્સાહ થયો છે તે પણ આપની કૃપા છે.

ઉમા—ત્યારે હું શું બ્રાન્તિ છું ?

રમા અને પ્રમા—હા બહેન. માટેજ લોકો તમને મહાકાળી કહે છે અને તમારું સ્વરૂપ કળાઈ શકે તેમ નથી.

પ્રમા—તમારા સ્વરો ઉલટાવી બોલાવીએ તો આ હ્રમ્= હ્રમ્ પ્રણવરૂપ બ્રહ્મવાચક થાએ અને એમને એમ ઉમા એ રૂપે માનીએ તો ઉદ્દેશે નહિ (ઉદ્દેશે યા મા સા) એવાં માયારૂપ અકલિત છે તેથી જે ઉલટાં વર્તાવીએ તો અવિદ્યા મટી વિદ્યા થઈ પ્રાણીને સવળે માર્ગે વર્તાવે. પણ જેવાં છે એવાં માનીએ તો રમાબહેનને વિષયભોગભૂમિરૂપ પરધરવાસી દર્શાવે અને નિત્ય પરમેશ્વરત્વ ચૂકાવી અનિત્ય અને આસુરી પગલાં ભરાવે.

રમા—વળી પ્રમા બહેનને સ્વચ્છન્દી, પાખંડી, નિરૂપયોગી અને ઉદાસી વર્તાવી સ્ત્રીની આકૃતિથી પુરૂષની કૃતિમાં પ્રવર્તાવે અને દેવી ભાવનામાંથી રાક્ષસીરૂપે દર્શાવે.

ઉમા—જ્ઞાન્તં પાપમ્ ॥ તમને બન્નેને મહારાથી દુઃખ થાય છે તો આપણે અળમાં થઈએ.

પ્રમા—પ્ર, ર અને હ ઉપરનાં રૂપ તથાએ તો મારૂંપે આપણે એકજ છીએ.

રમા—અમારાં આધારરૂપ તમને મૂકી અમે ક્યાં જઈએ ?

ઉમા—ત્યારે કાન્તિ અને શાન્તિમાં ભારતભૂમિને વિશ્રાન્તિ મળે તેમ મને પ્રેરી તમે સ્થિર દરો.

રમા અને પ્રમા—બહેન, અમને સ્થાન બતાવો ?

ઉમા—પ્રમા બહેન, તમે શાન્તિસૂચક છે માટે ઉત્તમ તત્ત્વ બ્રાહ્મણત્વ કે જેમાં ધૈર્ય, દયા, શુચિતા, સંતોષ અને વિદ્યાવિનોદ

હોય છે ત્યાં વસો અને રમા બહેન, તમે મોહની વાસના તૃપ્ત કરાવી પ્રાણીઓને સદ્ગતિ અપાવો છે. માટે ઉત્તમ આચારવિચારવાળા સર્વ વર્ણમાં શુદ્ધિથી રહો.

પ્રમા—મહારાથી એકદેશીય થઈ રહેવાય નહીં. બ્રાહ્મણુત્વ વર્ણસંકરત્વને લીધે અતિ વિસ્તારને પામ્યું છે. માટે નગદ નાણાં રૂપે લક્ષ્મીજી રમાબહેન ભણે અમૂઢ પ્રદેશમાં રહે પણ મ્હારે તો સર્વદેશીય થવું છે. એટલે પુરૂષો સાથે હરિક્ષાઈ કરવાની, વિદ્યામાં, ધંધામાં, જીવનના હક્કમાં અને રાજ્યના બંધારણમાં અગ્રેસર થઈ પુરૂષોને ન્યાતળતનાં બંધનમાંથી મુક્ત થવા ગમે તેમ કરી માયું મારી માર્ગ કરવામાં ઉત્સાહી બનાવવા, છૂટથી ફરવા, ઉપદેશ કરવા, સંસ્થાઓ સ્થાપવા, સ્ત્રીઓને આગળ વધારવા અને સાદા-ધર્મી દેશોન્નતિના કાર્યપરાયણ રહેવા ઈચ્છા છે.

રમા—પ્રમા બહેન, સ્ત્રીનું સૌભાગ્ય ચૂડી, કમખો અને ચાંદલો છે. કંઈ, પગ, અને નાક વગેરેમાં અલંકાર ધારણ કરવાના છે. ધરકાર્યમાં તથા દેવકાર્યમાં સહાયક થઈ કુળધર્મ સાચવવાને છે તે પસંદ નહીં કરો ?

પ્રમા—જમાને એવા કાર્યમાં વખત ગુમાવવાની ના કહે છે. વસ્ત્રો અલંકારોમાં મૂડી ખર્ચી શોભા માનીએ તે કરતાં આપણી મરીબ નિરાધાર બહેનોને કેળવણી આપી સુખી કરવામાં પૈસો વાપરવો વધારે સારો, ખાનપાનના સ્વાદમાં રાતદહાડો ધૂમાડો ફૂંક્યા કરવો તે કરતાં ન્યૂસપેપરો વાંચવામાં, સલાઓમાં જઈ પોતાના વિચારો દર્શાવવામાં દેશની સેવા સારી રીતે થઈ શકે છે. દેવદર્શન પૂજન કે અર્ચનમાં વખત રોકવો, ધર્માદાને નામે નાણાં આપી અનાચાર આગસ અને અધર્મને ઉત્તેજન આપવું અને

વગર શ્રમે પેટ ભરનારા બ્રાહ્મણો, બાવાઓ અને ટોંગીઓને સહાય કરવા શ્રમ લેવો તેથી વખત, નાણું અને મહેનત વ્યર્થ જાય છે તે કરતાં સર્વ કામની હરીફાઈમાં આપણે કંઈ રીતે આગળ વધી શકીએ, આપણી ભવિષ્યની પ્રજા કેમ વધારે સંગિન જ્ઞાન મેળવી શુરવીર પ્રતાપી અને અને આપણો ધરસંસાર વિશેષ કેમ સુખમય થાય એવી જાતના વિચારો અને તેવાં કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરવી વધારે સ્તુત્ય માનું છું. નહિતર દેશ, કાળ અને આત્માનો જાણીજોઈ દ્રોહ કરીશું.

રમા—હાથમાં કાચની કામળીઓ, પગમાં ખૂટ તથા અંગે ઉચું પોત્તકું અને ઝીણી સાડીઓ સ્ત્રીઓ પહેરે છે, દુકાને ખરીદી કરવા જાય છે, નાટક સીનેમા વગેરે જોવા જાય છે અને જ્યાં ત્યાં હવા ખાવા લટકતી ફરે છે તેનો અર્થ નાણાં બચાવી લોકોના અનુભવ મેળવવાનો અને દેશોન્નતિનો છે કે કેમ ?

પ્રમા—કેટલુંક જમાનાને અનુસરી ધારણ કરવું પડે છે.

ઉમા—હું પાસે ઉભી છું માટે તમે જન્મે અવળા તર્કો કરી રાગદ્વેશમાં ઉતરોછો માટે હું રમ્મ લક્ષ્મણ પણ એટલું કહી શકે જે જીવું તે સોનું. માવડાંના મેહથી વાવણી ફળે નહીં. તેમ ધીરજનાં ફળ મીઠાં છે માટે રૂડું દેખી રાજી થાવું નહીં. ખૂં દેખી કચવાવું નહીં. જેવી વસ્તુસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તેમાં વિચક્ષણતા વાપરી અનુકૂળતા કરી લેવી પણ નિત્યતત્ત્વનું નિકંદન ન કરવું. સૌભાગ્યના ચિન્હધારી, પોતાના પુરોષને સમજાવી દેશ, કુળ, ન્યાતજાતની મર્યાદા સાચવી પુસ્તકો લખી સ્ત્રીઓને સહાય કરવાના પોતાના વિચારો દર્શાવાય, પાકશાસ્ત્ર અલંકાર આદિથી ગૃહસ્થાશ્રમના લાભ લેવાય અને આલોક કરતાં પરલોકમાં ઉત્તમ

સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે, દર્શન, પૂજન, આતિથ્ય, દયા, દાન વગેરેની આવશ્યકતા છે. સૌજન્ય, સુશીલતા, પરમાર્થ અને વિદ્યાની મૂર્તિઓનાં કયાંય પ્રદર્શન ભરાતાં હશે ? માટે હામે ઠરી, ઇશ્વર નિર્મિત અધિકારને દીપાવી આલોક, પરલોકમાં સુખી રહેા એમ જ્ઞાન મેળવી, વર્તન પવિત્ર, સાદુ અને મુંગું રાખી બ્રાન્તિમાંથી મુક્ત થાઓ તેથી સંપ, સુખ અને સમૃદ્ધિ મળે.

પ્રમા અને રમા — તથાસ્તુ.

પ્રમા—જુહોતો, આપણે આપણા મૂળસ્થાન એટલે પતિથી દૂર, જુદે ભાવે, સ્વતંત્રપણે વર્તવાથી આપણી એકબીજાની એકતા ઉતકૃષ્ટતા અને સુશીલતા લોપાય છે માટે પતિ એજ પ્રભુ એમ માની તેની સેવામાં આનન્દ માનો અસ્તુ.

ઉપરના સંવાદથી સમજાશે કે જેમ પરમાર્થમાં પ્રકૃતિ પુરૂષ વિના ક્રિયા કરી શકતી નથી, વ્યવહારમાં છાયા જેમ દેહથી છૂટી ટકતી નથી તેમ સ્ત્રી પુરૂષથી (પિતા, પતિ કે પુત્રથી) સ્વતંત્ર રહી શકતી નથી. સ્ત્રીની કાયામાં આધરચક્ર કે જેમાં શ્રી ગણેશનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે તે તથા સ્વાધિષ્ઠાનચક્ર કે જેમાં બ્રહ્માનું ધ્યાન કરાય છે અને ઉત્પત્તિ પ્રભવે છે તે એ ચક્રોમાંથી પુરૂષના ચક્ર સમાન જનક ક્રિયા થતી નથી માટે ચૈતન્યપ્રદ વીર્યરૂપ સત્ત્વાશયી બુદ્ધિનાં અમોઘ ધૈર્યને સંરક્ષવાની શક્તિ પુરૂષ સમાન ન હોવાથી પુરૂષની તુલનાએ સ્ત્રી કદી આવી શકતી નથી. પરંતુ જેમ આર્યાવર્ત પરમાર્થ દર્શનમાં સર્વ દેશ કરતાં અધિક નીવડયો છે તેમજ સાંસારિક નીતિમાં પણ સર્વથી ટોચે-ઉભો છે તેથી સ્ત્રીઓને સર્વથી અધિક સન્માને છે. હિન્દુઓનું દૃષ્ટિબિન્દુ (Ideal) તેઓના દેવતત્વમાં સમાયેલું છે. તે વિષે અવલોકન કરતાં સર્વથી અધિક મહાદેવે પાર્વતીને ઉપદેશ આપી પોતાના અર્ધ અંગ વિષે

સ્થાન આપ્યું અને એજ શક્તિનાં નિર્મળત્વ, નિર્વિકારત્વ, પરોપ-
કારત્વ અને પાવિત્ર્યને એકરસ ગાંગાજીરૂપે અનુભવ્યું ત્યારે મસ્તક
સ્થાન આપ્યું. ભગવાન વિષ્ણુએ લક્ષ્મીજીની અનન્ય ભાવનાથી
ઉત્તમ સેવા અને પરમ પવિત્ર પતિવ્રતાપણું અનુભવ્યું કે જગતના
જીવનરૂપે સર્વત્ર પૂજ્યોગ્ય બનાવી સર્વ વર્ણમાં વિચરવા સ્વાતંત્ર્ય
આપ્યું. બ્રહ્માજીએ શ્રી સરસ્વતીના નિર્ભય અને અતિ સૂદ્ધ મર્મને
જાણી પોતાની સદ્ગતિના આધારરૂપ માની, ઉગ્ર તપસ્વીઓમાં
સુખકર ગણાવી લોકોનું કલ્યાણ કરવા, આળક, વૃદ્ધ, રાય, રંક,
ઉંચ, નીચ, પુરૂષ વા સ્ત્રી સર્વમાં, દેશમાં કે વિદેશમાં વસવા,
વધવા અને વિભૂષિત કરવા યથેચ્છ સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું છે. ગાર્ગિ,
મૈત્રેયી, લીલાવતી, સાવિત્રી, અનસૂયા, ચૂડાલા, મદાલસા વગેરેની
વૃત્તિઓથી પણ ઋષિમુનિઓનું સન્માન સિદ્ધ થાય છે. ભગવદ્ભાષકાર
શ્રીઆદ્ય શંકરાચાર્યે પોતાના પ્રતિપક્ષી મંડનમિત્રની સાથે વાદવિવાદમાં
ન્યાયપૂર્વક નિર્ણય આપવા તેમનાં પત્ની સરસ્વતીને અધ્યક્ષ બનાવી,
સ્ત્રીનાં જ્ઞાનશક્તિ, સત્ય શુદ્ધિ અને નિઃસ્પૃહતાનો અનુપમ દાખલો
દર્શાવ્યો છે. તોપણ ભારતભૂમિનાં આળકો સ્ત્રીઓને પ્રજા ઉત્પન્ન
કરવાના સંચારૂપ માની, વિપયવાસના તૃપ્ત કરવાનું સ્થાન ગણી
ધોર અજ્ઞાનમાં રાખી પોતાના અહર્નિશ સહવાસમાં મૂર્ખ સ્ત્રીની
સોબતથી સંસારનો રથ વિપમ ચક્રથી ચલાવવા યોગ્ય કદી નહીં ધારે
એટલુંજ નહીં પણ સ્ત્રીઓની યોગ્યતાને પરીપૂર્ણ સન્માની અનન્ય
દાખલો દર્શાવવા પાછીપાની કરેજ નહીં. પુરૂષો સ્ત્રીઓને અધમ કહી
નિન્દે તો વિદૂષી એતીખીસન્ટ આદિ સ્ત્રીઓને, સ્વદેશભૂમિને તથા
ચંડી આદિ દેવીઓને શામાટે સન્માને ! સ્ત્રીઓ કે જેમના ગૃહ-
શિક્ષણ અને પવિત્ર આચરણ ઉપર ભવિષ્યની પ્રજાની ઉન્નતિનો
આધાર છે તેને યોગ્ય કેળવણી આપી, સદાચારમાં ન પ્રવર્તાવે

તો હિન્દુઓ પોતાના દેવાને તરછોડે છે, ઉમાકાન્ત, લક્ષ્મીકાન્ત, સીતારામ, રાધાકૃષ્ણ આદિ પદોને વખોડે છે; પોતાના સુખસંપત્તા સ્થાનને દગો દે છે; પોતાની પ્રજાને નિચોવે છે અને પિતૃ કુટુંબ, જાત અને દેશને દ્રોહે છે માટે પુરૂષે સ્વતઃ અધિક બની સ્વકીયાને પોતાના સ્વરૂપે સન્માનવા યોગ્ય બનાવવીજ જોઈએ એજ એની પૂજા છે. શાસ્ત્ર કહે છે કે જ્યાં નારીઓ પૂજાય છે (માન પામે છે તથા ઉત્તમ ભોગથી પ્રસન્ન થાય છે) ત્યાં દેવતાઓ પ્રસન્ન રહે છે. (ઇન્દ્રિયોના દેવો રમે છે અને સૃષ્ટિ કાર્ય ઉત્તમ રીતે કરે છે). શુદ્ધિ જેમ શુદ્ધ થાય તેમ આત્મદર્શન સત્વર થાય છે. તેમજ સ્ત્રીઓ જેમ સુધરી પવિત્ર રહે તેમ પતિથી ઐક્ય પામતી જાય છે અને બન્નેનો ઉદ્ધાર સત્વર થાય છે. માટે સ્ત્રીઓની સદ્ગતિ એ જેમ પ્રજાની સદ્ગતિ તેમજ પોતાનીજ સદ્ગતિ મનાવી જોઈએ.

દેવાને ચાર હાથ કહ્યેલા છે તેનું કારણ પણ એજ છે કે તેઓની શક્તિ સરસ્વતી, લક્ષ્મી કે ઉમા જુદી નથી પણ એકજ સ્વરૂપ છે એમ સૂચવવા બન્નેના બન્ને હાથથી ચાર હાથવાળું એક સ્વરૂપ માનવાનું છે. સર્વને સર્પનો સંબંધ હોય છે તે એમ સૂચવે છે કે તૃણારૂપ સર્પ અહંકાર જ્યાં સુધી હોય છે ત્યાં સુધી તે તે દેવોના લોકમાં આધીન રહેવું પડે છે અને તેઓને નિર્લેપ છતાં પણ પ્રારબ્ધ ભોગ ભોગવા ઉપધિમય રહેવું પડે છે. માટે તેઓની ઐક્યતાથી પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થયે મોક્ષ છે નહિતર તૃણાના પાશથી સંસાર ચક્રમાં બ્રમણ મળે છે. યમરાજ એ સદાશિવનું અંગ છે માટેજ ઉપમન્યુ કહે છે કે સહસ્રવૈશુજંગપાશવાન્ વિનિ ગૃહ્ણાતિન યાવદન્તકઃ અમયં કુરુતાવદાશુમે ગતજીવસ્ય પુનઃ કિમૌષધૈઃ યમરાજ પાશથી પકડે

નહીં તે પહેલાં જીવતાંજ અભયતત્ત્વને પમાડ. મુઝા પછી ઓસડ
 થું કામનું? વળી માર્કડેય ઋષિને પણ શિવે અચાવી યમને અટ-
 કાળ્યો છે માટેજ સદાશિવ કહે છે કે ક્રોધાન્ધ સ્તસ્યતસ્યસ્વય
 મિહજગતામન્તકસ્યાન્તકોઽહમ્ ॥ ક્રોધ યુક્ત, સર્વ કર્મના સાક્ષી
 અખિલ જગતના અન્તક યમનો પણ અન્તક હું છું માટેજ મૃત્યુંજય
 શિવ, લય કરનાર એટલે વૈરાગ્યથી વાસનાનો લય કરી અજ્ઞા-
 નથી પ્રવૃત્ત થયેલ અધર્મરૂપ સંસારને ધર્મરૂપ જ્ઞાન મૂર્તિમય કર-
 નાર છે તેવા સદાશિવનું ધ્યાન વિષ્ણુરૂપે રજોગુણ તત્ત્વમાં હૃદયમાં
 ભવાની સહિત કરાય છે અને વિષ્ણુનાં અંગ એટલે શ્રીમદ્ રમાર્ત
 ધર્મી બ્રહ્મણ, ગાય, તુલસી, અને મૂર્ત્ય છે તેની પૂજા સદાશિવના
 ભકતોને પણ આવશ્યક છે. તેજ તત્ત્વનું પૃથ્વી ઉપર માતાપિતારૂપે
 બ્રહ્માનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે અને બ્રહ્માર્પણ કરી સર્વ કર્મો
 કરાય છે. એવી રીતે શ્રી ગણેશથી આધાર ચક્રથી પરમજ્યોતિ
 પરમાત્મત્વમય બ્રહ્મરન્ધ્ર ચક્ર સુધી એક ચૈતન્ય સત્તાને અનુભ-
 વવા અનન્ત મૂર્તિમય જગતને એક અખંડ આનન્દ સ્વરૂપે ઓળ-
 ખવા દેહને દેવાલય માની શિખારૂપી ધ્વજવાળા અને સૂત્રરૂપી
 ત્રિગુણતત્ત્વના ઉપાદાનવાળા સાક્ષાત્ પરમસ્વપ્રકાશ સ્વરૂપમાં તન્મય
 થવા મંદિરની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠાવાળી પ્રતિમાઓ સ્વતઃ ચૈતન્ય સ્વરૂપજ
 છે એમ ભાવના કરવાની છે અને તે માટે સામાન્ય કેળવણી વિષે
 મીમાંસા આવશ્યક છે.

પરમ કૃપાળુ નામદાર ખ્રીડીશ સરકારના પવિત્ર અમલમાં
 કેળવણીનો પ્રસાર જેતાં હિન્દી પ્રગ્લને આખી દુનિયાના સર્વ
 શાસ્ત્રોનું દર્શન થયેલું અનુભવાય છે. દરેક ભાષાઓના અનેક
 ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ થયા છે, વર્તમાનપત્રોથી ઘેર બેઠાં આખા જગતના
 અનાવોની અને તે ઉપર થતા વિચારોની વગેરે ખબરો સહજ

નિત્ય મળી શકે છે એ કાંઈ થોડો ઉપકાર નથી. પણ ભારત-ભૂમિને કમલાગ્યે જ્યારે ઉંડો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે શ્રી સરસ્વતી દેવી ઉપાસકોના મલીન હૃદયોને જાણી શરમાઈ વિમૂખ અનેલી જણાય છે અને જેમ ન્યાત જમી ઉડી ગયા પછી એઠ, રાંકાં રાજ થઈ વીણીને પેટ ભરે છે તેમ હિન્દુ પ્રજાને ભાગે વિદ્યાની એટ આવતી જણાય છે. જ્યાં બુદ્ધિયળ જણાય છે ત્યાં હૃદયયળ નબળું જણાય છે અને સાક્ષરો રાક્ષસોરૂપે વિચરતા અનુભવાય છે. જ્યાં સદાચાર અને પૂજ્યતા જણાય છે ત્યાં નિરક્ષરતા અને ભીક્ષાની પ્રતીતિ છે, ભણેલા ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને ધિક્કારી પોતાને અનુકૂળ ધર્મનો ઓધ પ્રસારી કેવળ શિશ્રોદર-પરાયણ થયેલા છે અને કેવળ અબ્યુદય મારે આર્થિક શાસ્ત્ર (Materialism)ની મહત્તા ઘટાવવા અનતો પ્રયાસ કરી કેળવણીને મરડી એક પક્ષમાં વાળવા મથે છે. ખીજા બાજુએ ધર્મચુસ્ત પુરૂષો આ કેળવણીનો લાભ લેવા છતાં ધર્મશાસ્ત્રને સરખાવી તેની ઉત્તમતાથી આગળ વધી, કુતર્કોને હડાવી, શ્રેષ્ઠ વર્તનથી નિઃશ્રેયસ્ (Spiritualism)ને દઢ કરી શકતા નથી અને સંશયમાં પડે છે. અનાચાર થતો જોવે છે પણ આંખ મીચામણાં કરી, ડરી, સત્ય પોતે પોતાનો માર્ગ કરશે એમ માને છે. વિદ્યાનું ફળ વિનય, શાંતિ અને સુખાકારી છે તેને બદલે પ્રાથમિક શાળામાંથી તે દેડ છેવટની પદ્ધતિ સંપાદન કરનાર વિદ્યાર્થીનું વર્તન બારીકાઈથી જોઈશું તો ઘણું અંશે વિપરીતજ દશા જોવામાં આવે છે. જેમ વિદ્યા ભણતા જાય છે તેમ મગજમાં પવન વધતો જાય છે, શારીરિક અને માનસિક જરૂરીયાતો વધતી જાય છે, વિદ્યાના વ્યસનને બદલે ફેશન, ગૃહસ્થતાના લક્ષણમાં પાન, તમાકુ, છીકણી, કિંમતી પોષાક, વાળની લટ ને સેંથો, કપડાના કટો અને વધારો,

રહાપાણી, રમતગમત અને નાટકચેટકનાં વ્યસન વધેલાં હોય છે. બ્રહ્મચર્યની ૮૦ ટકા ખામી જણાય છે અને અભ્યાસ કરવામાં અનિયમિતપણું એવું હોય છે કે અતિશ્રમ (overwork) થી શરીર નખાઇ જાય છે, જેને કેટલાક દર્શાવે છે કે,

“મેટ્રીક તો માંદા પડ્યા, ખી. એ. થયા બેહાલ;
એમ. એ. મરણ પથારીએ, શું વિદ્યામાં માલ.”

જમાના પ્રમાણે પુસ્તકોના અક્ષર ઘણા ઝીણા હોવાથી આંખે ચશ્મા વહેલાં આવે છે અને પ્રકીર્ણ ઘણા વિષયો એકઠીહારે તૈયાર કરવાથી અંગમાં કળતર થાય છે તેથી ગરમ કપડાં અને મોજાંની જરૂર પડે છે. એકજ વિષયમાં અનેક શિક્ષકો ભુદી ભુદી વૃત્તિના હોવાથી ‘ઝાઝી સૂચાણીએ વેતર વાંટે’ એ ન્યાયે પરિણામ અશ્રદ્ધા, અવિવેક અને ગુરુબુદ્ધિનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી વિદ્યા ફળતી નથી. વળી દિનમાન જેતાં વિદ્યાનો સમય પ્રાતઃકાળનો છે. ન્યારે આધુનિક સ્થિતિને, જમ્યા પછી આરામને વખતે બધી પ્રવૃત્તિની હવાથી હૃદય ઘેરાયતું હોય છે, એમેર પ્રવૃત્તિ ચાલુ થઇ રહી હોય છે અને વાતાવરણ તપનાં હોય છે ત્યારે અનુકૂળતા દિસે છે. વિદ્યાગ્રહણ એ અતિ સૂક્ષ્મ ઉપાસના અને ઉગ્ર તપ છે. ખીજ કોઈ પણ વૃત્તિનો અભાવ હોય તોજ ખુદ્લાં હૃદયથી પ્રસન્નતાપૂર્વક ઉપાધિથી મુક્ત થઈ વિદ્યા લેવાય છે. આ પ્રકારે વિદ્યા ગૃહણ કરેલી સ્થિરતાને વિકાસને પામી થોડે શ્રમે ઘણું ફળ આપનારી થાય છે અને શારીરિક પુષ્ટિ સાથે માનસિક પુષ્ટિ આપી મનુષ્યજીવનને સફળ કરે છે. સંગિત વિદ્યાના પૂર્ણ સંતોષથી તૃપ્ત થતા પુરૂષો પોતાનું જીવન પરમાર્થમય કરી ગરીબોને સુલભ રહે છે અને પોતાને પ્રારબ્ધવશાત્ જે અનાયાસે મળે તેમાં પરમ આનન્દથી રહે છે. આ દશા આધુનિક વિદ્વાનોની નથી. તેઓની તૃષ્ણા અતિ

વિસ્તાર પામે છે, જગતના ઉત્તમ ભોગોને વશ કરવા અભિલાષા વધે છે અને પોતાની કિંમતનું દિનમાન ઠરાવી અન્યને સહાય આપવા ધારે છે. વિનયને બદલે અભિમાનને સેવે છે અને દ્રવ્ય સંચય કરવા ઉપર અતિ લોભવશ થતા દેખાય છે. અફસોસ એ છે કે આવા વિદ્વાનો ધોડાગાડીના ભોગી છતાં સમજતા નથી કે ધોડાની લહેર માણવા માટે ધોડાને અંધેરી, ચોકડાં ચડાવી, હાંસડી પહેરાવી, રાસ, પટા, પૂલ આંધી ચાબુકથી ચલાવવો પડે છે ત્યારે ધારેલી સ્થિતિએ પહોંચાય છે; તેમજ શરીરમાં રહેલા ઈન્દ્રિય રૂપ ધોડાને અંકુશમાં રાખવાથીજ અભીષ્ટ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે છે. “કલિયુગમાં ઘેર ઘેર સતી” એ અન્યોક્તિ ખરી પાડે છે એનું કારણ સત્યતાની ખાતર કહેવું પડે છે કે શુદ્ધ ભાવથી, ગુરૂની પ્રસન્નતાથી, ઈન્દ્રિયોને કેળવી, મનોબળ દૃઢ કરી, નીતિમય જીવન ગાળી, વિદ્યા સંપાદન કરેલી નથી હોતી. ગુરૂવર્ગ કે જેઓની ફરજ સદાચારી થઈ સદાચારવાળા શિષ્યોને ખુલાવી સમ્યગ્જ્ઞાન આપવું જોઈએ તેમ ભણાવી શકતા નથી. કેટલીક શાળાઓમાં ઉપરનો ભભકો હોય છે. દરેક ધોરણમાં એક વિષય માટે અનેક પુસ્તકો રાખી આડઅવળા બબ્બે ચાર ચાર પાઠો શીખવી ચોપડીઓનો ભારો વધારી બતાવે છે કે આ શાળામાં આટલું શીખવાય છે અને આવા નિયમો છે. પરિણામે ફાવે તે પગાર ઠરાવી અજ્ઞાન લોકોના નાણાનો ભોગ લેવાય છે અને મોહમાં ફસાવાય છે. કેટલીક શાળાઓ ધર્મદા ખાતાની હોય છે તેના રક્ષક ત્રસ્ટીઓ એવા વ્યવસાયી હોય છે કે તેનો મુખ્ય આધાર અમૂક વ્યક્તિની ઉપર હોય છે. નાણાની રકમ પૂરી પડતી ન હોય તો પણ ખીજની મદદથી અગર સંપત્તિ પ્રમાણે શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવા શક્તિવાન થઈ શકતા નથી. ખાતાને મોટાં વધારી બહારના આડબ-

રમાં પડી શિક્ષકો કે જે વિદ્યાર્થીની વિદ્યાના જીવનનો મુખ્ય આધાર હોય છે તેઓની સ્થિતિ સુધારી શકતા નથી. શિક્ષકો પોતાના સુખસંપત્તિના સાધનો મેળવવા રાત દિવસ ચિન્તાગ્રસ્ત હોવાથી વિદ્યાર્થીના હિતમાં લક્ષ્ય આપી શકતા નથી અને શાળાના સમયને આરામરૂપ માની ઉપર ઉપરથી જેમતેમ ઝટ ઝટ ધોરણનો નિયત અભ્યાસ પૂરો કરાવે છે. આવી રીતે ભવિષ્યની પ્રજાના ધુરા હાલ થાય છે અને લોકોનાં નાણા, સમય તથા શક્તિનો વ્યય વૃથા થાય છે. આજકાલ દષ્ટિ ઉપરના દેખાવ અને પડી ઉપર કરાય છે. આચારને અનુભવ ઉપરથી યોગ્યતાની કદર થતી નથી માટે આવી રીતે પ્રજા વિદ્યાદેવીની ઉપાસના કરતી રહેશે તો જેમ એવું અનુમાન થાય છે કે કેળવણી પામેલા પુરૂષોના આયુષની સરેરાસ ૪૦ વર્ષની આવે છે તેમ હવે કેટલાં વર્ષની જીંદગી ઘટશે, શિક્ષકોને સંકટ કેવાં પડશે અને લોકોની શું સ્થિતિ થશે તે કહવાનું નથી. માટે અભ્યાસ ક્રમમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર ઉચિત છે.

૧. અભ્યાસનો સમય સવારના જાણી ૧૧ પર્યંતનો રાખવો જોઈએ.

૨. જે વિષય ભણાવવો હોય તેનાં પરિપૂર્ણ જ્ઞાનવાળો એકજ શિક્ષક હોવો જોઈએ.

૩. રોજનો પાઠ સમજી મુખે રહેવો જોઈએ અને હમેશાં પુનરાવૃત્તિ પહેલેથી થવી જોઈએ કે જેથી જે ભણાય તે ભૂલાય નહીં.

૪. વિદ્યાર્થીઓએ વહેલાં ઉઠી, નિત્યકર્મ કરી, પાઠનું સ્મરણ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. ત્યાર પછીજ શાળામાં આવવું જોઈએ.

૫. નિશાળના શિક્ષકોને કોઈ પણ બીજી વૃત્તિ હોવી ન જોઈએ અને તે માટે તેમને પૂરતો પગાર મળવો જોઈએ અને

અમૂક વર્ષની નોકરી પછી સારી રીતે વ્યવહાર ચાલે તેવી જીવિકા મળવી જોઈએ.

૬. શિક્ષકોએ દરેક વિદ્યાર્થીની શારીરિક, માનસિક, નૈતિક, અને આર્થિક સ્થિતિ ઉપર ધ્યાન આપી તેને વિદ્યા જેમ સહેલી તથા સારી રીતે મળે તેનો વિચાર રાતદિવસ કરી વિદ્યાર્થીઓનાં હિતમાંજ પ્રવૃત્તિ કરવા શિવાય બીજી કોઈ પણ વૃત્તિ રાખવી નહીં જોઈએ.

૭. વિદ્યાર્થીઓને સાદો સાત્વિક ખોરાક નિયમિત પ્રમાણમાં અને સમયમાં મળવો જોઈએ. નાટકાદિ દરેક વ્યસનથી દૂર રાખવા જોઈએ.

૮. અભ્યાસક્રમ એવો હોવો જોઈએ કે જેનું અનુસંધાન રહી શકે અને જેટલું લણાય તેટલું વ્યવહારમાં અર્થ સાધવા કામ લાગે તેવાં પુસ્તકો પણ હોવાં જોઈએ.

૯. શિક્ષકોનું સન્માન સરખે દરજ્જે થવું જોઈએ. ઉચ્ચ નીચની માન્યતા ન રહેવી જોઈએ એટલુંજ નહીં પણ ધણે ભાગે સાહિત્ય વિષયમાં શિક્ષકો બ્રાહ્મણોજ હોવા જોઈએ.

૧૦. ધાર્મિક શિક્ષણ, મનુસ્મૃતિ, રામાયણ અને મહાભારતના મૂળ ગ્રંથોથી આપવું જોઈએ જેથી ધર્મ સમજાય અને ક્રિયાપરાયણ થવાય.

૧૧. કેળવણી જેમ અને તેમ સોંધી કરવા માટે બીજા ધર્માદિ જેવાં કે દવાખાનાં, સુવાવડખાનાં, આરોગ્યલુવન વગેરેને સહાય આપ્યા પહેલાં વિના ત્રાસે અને વિના ખર્ચે સારી રીતે વિદ્યાભ્યાસ કરી શકાય તેવાં પુસ્તક વગેરેના બહોળાંમાં ધન પૂરાં પાડવા રાજ તથા પ્રજાએ ધનનો છુટથી ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

૧૨. આવશ્યક કપડાં અંગ ઉપર પહેરી છૂટથી અભ્યાસ કરવો અને કરાવવો જોઈએ. અનુચિત પોશાક અને અપોરનું ધાર્મિક કર્મ વિદ્યાર્થી તથા શિક્ષકને વિધિકારી છે.

૧૩. અપોરે નિત્ય ધાર્મિક સંધ્યા તર્પણ કરી ભોજન પછી વિશ્રાન્તિ મળવી જોઈએ અને ચારથી પાંચ સુધી થયેલો અભ્યાસ વિચારવો જોઈએ.

૧૪. પાંચથી સાડાઠ સુધી વ્યાયામ અને રમતનો વિનોદ કરવો. પછી સન્ધ્યા, જપ, સ્તુતિ, દેવદર્શન કર્યા પછી મિતાહાર કરવો જોઈએ.

૧૫. પોતાના પાઠ અને ઈષ્ટદેવનું સ્મરણ કરી ૯ વાગે નિદ્રાવશ થવું અને વધુમાં વધુ આઠ કલાક નિદ્રા લેવી જોઈએ.

અભ્યાસક્રમ નીચે પ્રમાણે હોવો જોઈએ.

પૃ૩૫.

(માતૃભાષા-ગુજરાતી)

ઉમ્મર.

વિષય.

૫ થી ૭

(૧) આરાધારી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી.

(૨) આક એકએકાથી ઉઠા સુધી.

(૩) સ્તુતિ, કવિતા, સંગીતશાસ્ત્રના રાગની સમજ મોઢે કરાવવી.

૮ થી ૧૧

(૧) (માતૃભાષા-ગુજરાતી), હિન્દી, અંગ્રેજીની સંપૂર્ણ વ્યાકરણથી સમજ અને બોલતાં, લખતાં અને વાંચતાં શીખવવાનું.

- (૨) ગણિત-લેખાં, વ્યાજ, નફોતોટો, માપ, પાંતી.
- (૩) ધર્મશાસ્ત્ર-મનુસ્મૃતિ, ગૃહ્યસૂત્ર (ભાષાન્તરદ્વારા.)
- (૪) ચિત્રકળા અને રસાયણશાસ્ત્રનો સામાન્ય ખોધ.
- (૫) અંગકસરત-મુગદળ, દંડ વિગેરે.

૧૧ થી ૧૬

- (૧) સંસ્કૃત, હિન્દી અને અંગ્રેજીનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન.
પત્રવ્યવહાર, નિબંધ અને કાવ્યરચના.
- (૨) જ્યોતિષ, વૈદ્ય અને શસ્ત્રનું સામાન્ય જ્ઞાન.
- (૩) નામું, વ્યાજવટાવના હિસાબ, વ્યાપારની સમજ, ક્ય વિદ્યની ચીવટ અને જ્ઞાન.
- (૪) ઇતિહાસ તથા ભૂગોળ.
- (૫) સીવણ, ગુંથણ, ભરત અને માપણીનું જ્ઞાન.

૧૬ થી ૧૮

- (૧) પૂર્વમીમાંસા, યજ્ઞ, શ્રાદ્ધ, તર્પણ, વ્રત, યપ, તપના વિષયો.
- (૨) પુરાણ, પાશ્વિમાત્યતત્ત્વજ્ઞાન (ઇંગ્રેજી સ્ત્રીકદ્વારા.)
- (૩) રામાયણ અને મહાભારત.
- (૪) રાજ્યપ્રકરણ, હિસાબી, વસુલત, લશ્કરી વગેરે ખાતાની સમજણ.

૧૮ થી ૨૦

- (૧) કાંપદાનું જ્ઞાન ફરજીઆત.
- (૨) અર્થશાસ્ત્ર.
- (૩) પડ્દર્શન.

ઐત્તિહિક વિષય.

૨૦ થી ૨૪

ઉંચું ગણિત, ઉત્તર મીમાંસા, વૈદકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પશુશાસ્ત્ર તથા કાંપદાનું વિશેષ જ્ઞાન.

સ્ત્રી.

ઉમ્મર.

- ૫ થી ૭ (૧) આરાક્ષરી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી.
 (૨) આંક એકથી સવાયા સુધી.
- ૮ થી ૧૦ (૧) સંગીત શાસ્ત્રના આજ્ઞાપ વગેરે.
 (૨) ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજીનું વ્યાકરણ અને ભાષાનું જ્ઞાન.
 (૩) ગણિત, સાદુ વ્યાજ વગેરે.
 (૪) ગૃહ, દ્રવ્ય અને શરીરશુદ્ધિ અને આરોગ્યતાના નિયમો.
 (૫) સામાન્ય કસરત-ગીતદ્વારા.
- ૧૦ થી ૧૨ (૧) સામાન્ય ધર્મજ્ઞાન, સ્ત્રી ધર્મ.
 (૨) પાકશાસ્ત્ર.
 (૩) ઘરવૈદ્ય અને આળસરક્ષા.
 (૪) ઇતિહાસ અને ભૂગોળ.
 (૫) સીવણ, ગુંથણ, ભરત અને ચિત્રકળા.

ઐચ્છિક વિષયો.

- ૧૨ થી ૧૫ (૧) ધર્મશાસ્ત્ર,
 (૨) યંત્ર વિદ્યા, સંગીત, વૈદક અને અર્થશાસ્ત્ર.

ઉપર પ્રમાણેના ક્રમથી, શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી, પવિત્ર ઉત્તમ વર્ણના શિક્ષકો દ્વારા જો વિદ્યાભ્યાસ થાય તોજ સરસ્વતીદેવીની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્રિકાળજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થાય છે. પુરાણોના આશા વ્યાસ ભગવાન જે વચનમાં દર્શાવી આપે છે કે પરોપકારથી

પુણ્ય અને પરપીડનથી પાપ થાય છે તે સંપૂર્ણ રીતે સમજાય છે. ગમે તેમ હોય તોપણ એટલું તો નક્કી છે કે દેવો કોઈ કાર્ય કરે વા ન કરે પણ તેની મનને રાજી રાખે એવી વાતો સાંભળતાં તે દેવનું ધ્યાન, રટણ અને સ્મરણ તેટલા વખત સુધી થયા કરે છે તેથી ભાવના તે દેવમય થાય ખરી.

આ સંસારને વૃક્ષની ઉપમા આપેલી છે તેમાં મૂળ ઉંચે અને શાખા નીચે બતાવેલી છે તે શરીરના સાત ચક્રના વિચારથી સમજાય છે કે જગત્નું મૂળ અવિદ્યા છે તે બ્રહ્મરન્ધ્રથી પ્રસરે છે અને જીવભાવે ચૈતન્યને ઓળખાવે છે માટે અજ્ઞાનને વશ જીવ મનાય છે. તેને જ્ઞાન આપવા વ્યવહારમાં પ્રવર્તાવવા ગુરૂથી આરમ્ભી શિવ, વિષ્ણુ, બ્રહ્માના ત્રણ ગુણના સ્વરૂપને શ્રીગણેશના સ્થૂળ રૂપમાં સમાવી જગત્તો વ્યવહાર ચલાવાય છે માટે જે પિણ્ડમાં છે તેજ બ્રહ્માણ્ડમાં છે એમ માનવાનું છે.

પ્ર૦ ૩૨—આ જગત અવિદ્યામય છે અને બ્રાન્તિ છે તથા ચૈતન્ય શિવાય બીજું છે નહીં તો અવિદ્યા આવી ક્યાંથી અને બ્રાન્તિ કોને કેમ થઈ? અને જેમ હાલ બ્રાન્તિ અનુભવાય છે તેમ મોક્ષ પછી પાછી ન થાય એમ કેમ મનાય?

ઉ૦—ઉપદેશ કરવાના એ પ્રકાર છે. એક કાંઈ ન હોય તેમાં કાંઈ કદપી તે ઉપર રચના કરવી જેને અધ્યારોપ કહે છે અને બીજો પ્રકાર એવો છે કે જે દેખાય છે તે ખરી વસ્તુ નથી એવી માન્યતાથી છેવટ સુધી ‘આ નહીં, આ નહીં’ એમ કહી જ્યારે કાંઈ ન અનુભવાય ત્યારે તે અનુભવ કરનાર કોઈ છે એમ મનાવાય છે એને અપવાદ કહે છે. આ એ પ્રકારે જગત્ કે જેમાં

સર્વ વ્યવહાર સત્ય અને અનૃત (સાચું ખોટું) ભેગાં થઈ સ્વભાવથીજ ચાલ્યો આવે છે તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. નામ, રૂપ, સત્, ચિત્ અને આનન્દ આ પાંચ તત્વથી આખું જગત વ્યાપ્ત છે. તેમાં નામ અને રૂપ વિકારી, ઉત્પત્તિવાળાં અને નાશી છે અને સત્, ચિત્ અને આનન્દરૂપ તત્ત્વ અવિકારી, અનાદી અને અનન્ત છે. જે નામરૂપાત્મક જગત દેખાય છે તે ત્રણ ગુણના કાર્યરૂપે દેખાય છે માટે ત્રણ ગુણની સામ્ય અવસ્થાને પ્રકૃતિ માની શુદ્ધસત્ત્વગુણી માયાથી ધૃશ્વર અને તમોગુણી અવિદ્યાથી જીવ કદપી આખા જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયની માન્યતા ખડી કરી છે અને આ પ્રકૃતિનો આધાર ત્રિગુણાતીત ચૈતન્ય માની અધ્યારોપની કલ્પના કરેલી છે. જે જેને જુએ તે તેનાથી જુદો એમ ધારી જગત્ નામરૂપાત્મક હોવાથી અસત્, જડ અને દુઃખરૂપ છે જેથી તેનો પ્રકાશક સત્, ચિત્ અને આનન્દરૂપ હોવો જોઈએ. એ રીતે અપવાદથી સર્વનો સાક્ષી શેષરૂપે રહે છે. માટે પણ પરમ આનન્દમૂર્તિવ્યાપક સ્વરૂપ વિષ્ણુ ભગવાન શેષ-શાયી કહેવાય છે. જગતને સત્ય કહેવાય તેમ નથી કારણ કે દરેક વસ્તુ દરેક ક્ષણે બદલાય છે અને સ્થિર નથી. જો કે તે તરત જાણવામાં આવતું નથી. તેમ અસત્ય પણ કહેવાય નહીં કારણકે દેખાય છે, વ્યવહાર ચાલે છે અને ટકી રહેલું છે એમ ભાસે છે. જોકે આગળ કહ્યું તે પ્રમાણે ખરી વસ્તુ યથાર્થરૂપે દેખાતી નથી માટે જગતની સત્ય કે અસત્યની કલ્પના કરાતી નથી પણ દેખાય છે છતાં બાધ થઈ શકે એવું છે તેથી મિથ્યા કે અનિર્વચનીય કહેવાય છે. અવિદ્યાત્મક આ જગતનો વ્યવહાર છે એમાં તો શક નથી કારણ બીજી ક્ષણે શું થશે તે કોઈથી જાણ્યું જાય તેમ નથી અગર ચોક્કસ બાબત નજ અને તે પણ કહેવાતું નથી. દુર્ઘટ ઘટના

પડીયસી માયા । વળી વિસ્મરણ એટલે ભૂલ થવી એ સ્વભાવ છે. કહેવત છે કે ‘કેડે છોકરું’ અને ગામમાં ગોતવું’ અગર ‘ડોકમાં ધરેણું’ પણ બહાર શોધવું’ એ વાત જેમ સ્વતઃ સિદ્ધ છે તેમ જ્યાં સુધી આ છોકરું અને આ ધરેણું તથા પંચદશીકાર કહે છે તેમ દશમે પુરૂષ પોતાને ન ગણે ને બીજા નવને ગણે માટે પોતે ખોવાય તેને દશમે તું એમ પ્રત્યગ્ અને અભિન્ન આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર નહીં થાય ત્યાં સુધી સકુળધ્યાસરૂપે જગતની પ્રતીતિ રહેશેજ. ચક્ષુપૂના દોષથી એક ચંદ્રમાં બે ચંદ્ર દેખાય, થાંભલામાં પુરૂષ કંદુપાય અને આકાશમાં નીલતા મનાય છે, તેમ જ્યાં સુધી બુદ્ધિ હું અને મહાર્ગ એ ભાવથી નિર્મળ નહિ થાય, જગતના વિષયોમાં લાલ દેખાય અને વંધ્યાપુત્રવત્ આ જગત ન જણાય ત્યાંસુધી આત્મસાક્ષાત્કાર અપરોક્ષ ન થાય અને ત્રણ ગુણની વિકૃતિનો ત્રિપુટી આત્મક ભેદ ટળે નહીં. અનાદિ કાળથી થયેલા ભ્રમને અનુભવ્યા પછી નિજસ્વરૂપને ઓળખવું અને પિણ્ડબ્રહ્માણ્ડમાં એકજ મૂર્તિ છે એમ નિશ્ચય કરવો તેથી સમજશે કે ‘જાણુના દેવ અને કપાશીઆની આંખો’ તે પ્રમાણે અવિદ્યા એ જીવ અને જીવ એ બ્રાન્તિ દેખાય છે તે જગત્સમષ્ટિ આત્મક સંકલ્પની કાન્તિ છે અને જ્યારે જ્યારે વાસનાક્ષયથી સંકલ્પની શાન્તિ થઈ કે અખિલબ્રહ્માણ્ડની, અભિન્ન નિમિત્તોપાદન કારણરૂપ સ્વયંપ્રકાશ અખંડાદનન્દ બ્રહ્મમાં વિશ્રાન્તિ છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી પુનરાગમન નથી એમ સર્વ માન્ય, સ્વતઃસિદ્ધ, અલૌકિક વસ્તુનું દર્શન કરાવનાર અસાધારણ ચક્ષુ શાસ્ત્રનો રાજા વેદ કહેછે કે નસપુનરા વર્તન્તે । શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે યદ્વત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્દામ પરમં મમ ॥“ વાચારમ્ભગં વિકારોનામ ધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ ” નામરૂપાત્મક જગત્ કેવળ વાણીનીજ કલ્પના છે. કેવળ માટીરૂપ ચૈતન્ય મૂર્તિનો વિલાસ છે. જડ વસ્તુ

છેજ નહીં. સામ્રાટની નજરે દોઢ આનાની રોજવાળો જેમ, સૂર્ય આગળ તસુની વાટમાં બળતી દીવી જેમ અને સાવજ આગળ કીડી જેમ જડ જેવી છે તેમ અક્ષર અવિનાશી, આપક, પરિપૂર્ણ પરમાત્માના ચૈતન્ય આગળ પાંચમૂત તેના કાર્ય, વાયુ, વાણિ, બુદ્ધિ વગેરે જડજ છે પણ પ્રતિમામાં તેા પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે માટે તેમાં ચૈતન્ય વિશેષ છે તેથી જડ હુદ્ધિને જગત્ જડ દેખાય છે પણ ખરી રીતે એક અદ્વિતીયજગત્ત્વ સર્વ ભેદરહીત છે એમ અનુભવવું જોઈએ. વળી વૈદિક કર્મથી ચિત્તશુદ્ધિ સંપાદન કરી, દેવાની ઉપાસનાથી ચિત્તની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી અને ઉપનિષદ, શારીરિક સૂત્રભાષ્ય અને ભગવદ્ગીતારૂપ પ્રસ્થાનત્રયીના રહસ્યની એકતાનતા અનુભવી પ્રારબ્ધ પ્રમાણે શુકદેવજી જેવા ત્યાગી, જનક, રામચંદ્ર કે શ્રીકૃષ્ણ જેવા ભોગી અથવા વસિષ્ઠ સમાન કર્માનુરાગી રૂપે પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે આ મૂર્તિ મીમાંસાનો પરમ સૂક્ષ્મ આશય ગ્રહી આ લઘુ ગ્રન્થથી જનસમાજની થોડી પણ સેવા કરવાની પ્રેરણાને તરત અમલમાં મૂકવાની અમૂલ્ય સહાય માટે સુત શ્રીમાન્ સદ્ભક્ત નારાયણદાસ વિ. હિરાલાલ મુનિમને ધન્યવાદ આપી પરમ અવિનાશી સ્વરાજ્યની નિરંકુશા તૃપ્તિ પૂજ્ય ભારત ભૂમિના પવિત્ર કિરણોમાં પ્રસરે એવી અભ્યર્થના છે. હતિ.

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तुनिरामयाः ।

सर्वेभद्राणिपश्यन्तु माकश्चिददुःखमाप्नुयात् ॥ १ ॥

कालेवर्षतु पर्जन्यः पृथ्वी सस्यशालिनी ।

देशोऽयंक्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तुनिर्भयाः ॥ २ ॥

શ્રી

‘સરસ્વતી’ છાપખાનું.

છાપાવનાર—રા. રા. ગુલાબરાય વિ. કલ્યાણરાય હાથી,
પનાલાલ ટેરેસ, આંદરોડ—મુંબઈ.

છાપનાર—શા. મગનલાલ જગજીવનદાસ,
૩૫૬, નાગદેવી રસ્તો, માંડવી પોસ્ટ ઓફીસ પાસે—મુંબઈ.
(૨૧૧૭૪૭.)